

POLITIKAI SZATÍRA MAGYARORSZÁGON A XVI. SZÁZADBAN

A politikai szatíra a XVI. században egész Közép-Európában és Olaszországban is virágzó műfaj volt, elég csak a tömérdek nyomtatásban is megjelent röpiratra, Aretino munkásságára vagy éppen a század szülöttjére, a Pasquino szoborra aggatott pasquillusokra utalnunk.

A következőkben a magyarországi politikai gúnyiratokat vagy legalábbis az ilyen irodalmi alkotásokról szóló híradásokat kíséreljük meg összegyűjteni, és amennyire az lehetséges, keletkezésük körülményeit megvilágítani. Csak a világi jellegű politikai gúnyiratok egykorú említését vesszük számba, mivel az egyházi intézmények ellen, irodalmi síkon intézett támadás e században elválaszthatatlan a reformáció irodalmától, emlékei jórészt fennmaradtak és ismeretek. Megvizsgálunk viszont a továbbiakban műfajra való tekintet nélkül minden irodalmi alkotást, amely a világi hatalmat teszi gúny tárgyává.

A Mohács előtti Magyarországról való az első adatunk. 1523-ban Krakkóban is tudták már, hogy Magyarországon bizonyos „libelli famosi”-kat terjesztenek a királyról. A budai udvarban folyó, sokakban megbotránkozást keltő életéről Piso Jakab, a király nevelője — éppen ekkor követe is Lengyelországban — és Szatmári György esztergomi érsek értesítették lengyel humanista barátaikat, a „libelli famosi” híre is az ő közvetítésükkel vált ismertté.¹

1533 húshagyó keddjén Buda várában Nádasdy Tamás vezetésével a literatus tisztségviselők egy része és a polgárság nagy farsangi mulatságot rendezett. Szerémi György — talán mint szemtanú — azt is leírja, hogy ez alkalommal egy színjátékban kigúnyolták a gyűlölt idegen kormányzó, Gritti Lajos olaszos szokásait. Szerémi szűkszavú tudósítását Kardos Tibor bontotta színpompás képpé. Korabeli, főleg olasz példákkal nagyon valószínű rekonstrukcióját adta ennek a maró szatírájú politikai színjátéknak. Szereplők és közönség együtt élvezték a vastag vágásokat és rejtett célzásokat egyaránt. Az együttes komédiázás emlékét minden résztvevő sokáig megőrizhette, ha — Kardos Tibor feltételezése szerint — a nagy részében rögtönzött színjátékot nem is írták le.²

Szerémi tudósítása szerint éppen ekkor Budán tartózkodott Gritti titkára, a Dalmáciából származó humanista Andronicus Tranquillus, aki azonban az eseményeknek ekkor csak csendes szemlélője volt. Régi barátság fűzte földijéhez, Verancsics Antalhoz, János király titkárához. Tranquillus korábban maga is János király környezetéhez tartozott, de Gritti feltűnésekor

¹ „In Ungaria jam et libelli famosi de rege sparguntur.” Acta Tomiciana. VI. Posnaniae, 1857. 275. Idézi TRENCSENYI-WALDAPFEL I.: Erasmus és magyar barátai. 1941. 44.

² KARDOS Tibor: A Gritti-játék keletkezése. ItK 74(1970.)547—559. Szerémi szövege: „Et cum per- venimus ad novum annum dum scribebant 1538 [recte 1333!], et inter carnis priuim fecerant magnum ludum in cena et in prandio Symon Literatus, et deridebant dominum gubernatorem de modis Ita[lo]rum, videlicet Nadasdi Thomas, et Paulus Pozaka de natione Zalka, et Ladislaus notarius Symonis provisorii Buden.” Szerémi György Emlékirata Magyarország romlásáról. Pest, 1857. 308.

hozzá csatlakozott, hogy mint egy „bálványt” tisztelje „reményeinek bőségszaruját”, a kormányzót. Pártfogójának meggyilkolása után évekig bujdosott, megjárta Ferdinánd király börtönét, élete is kockán forgott. Valaha itáliai tanulóévei után a louvaini egyetem katedrájának várományosa volt, a francia király szolgálatában diplomáciai küldetéseken járt európai udvarokban és a török portán.³ Most négy keserves esztendő telt el kegyelemkenyéren, bujdosva. Megelégtelte a nyomorúságot, új patrónus után nézett és ismét János király megbocsátó kegyét kereste. Verancsicshoz, a régi barátához fordult, aki hajlandó volt a közvetítésre. Nemi fejmosás után biztosította János király bocsánatáról. Csak egy aggálya volt, azt hallotta, hogy Tranquillus valamiféle dialógust szerkesztett, melyben János király neve is szerepel és bizony nem egészen úgy, ahogy az a király méltóságához illik. Levele, melyet Verancsicshoz intézett, másról tett tanúságot. Legjobb lenne, ha elküldené a művet, mert ez mehetség lehetne a vádaskodók ellen, de a régi barátnak is kedvére tenne, mert elhelyezhetné korábbi művével együtt ezt is könyvtárában. Tranquillus sietett válaszolni az aggályos levélre. Igaz ugyan — írta Verancsicsnak —, hogy sorsának rosszra fordulása óta írt néhány dialógust, és azok közül nem egy közkezen forog, egy most is itt van nála. No, de ezekben említés se esik se királyról, se közemberről. Majd el is fogja küldeni, ha javított rajta. A levélváltás alapján kétségtelen, hogy Tranquillus dialógusokat írt, és aligha kételkedhetünk abban, hogy ezek azonosak voltak azokkal a művekkel, melyek miatt Verancsics aggályoskodott. A Tranquillus ígérte „javítások” pedig nyilván a János királyra vonatkozó, sérelmezett részek eltüntetését jelentették. Az effajta írásművek népszerűségére mutat, hogy bár a szerző ekkortájt Nagyfaluban (Árva vm.) tartózkodott, a dialógus — saját bevallása szerint nem is az egyetlen műve — már Erdélybe is eljutott. Tranquillus nem tudott magyarul, ezért ezek a dialógusok latin nyelvűek lehettek, mint minden valamire való irodalmi alkotás ekkor, ebben a körben.⁴

Verancsics fent idézett levelében említi *Tranquillus Sulla* című dialógusát, mely 1527-ben jelent meg. Keretjáték fogja közre a mű magvát, Sulla és Caesar párbeszédét, melynek tárgya az, hogy vajon melyikük méltóbb az utókor megbecsülésére. Tranquillus az Ioannes Lascaris görög filológushoz intézett előszóban azt fejt ki, hogy milyen stílust kíván ez a műfaj. A szónoki stílusnál könnyebben kellett írnia, ugyanakkor meg kellett adnia a szereplő tekintélyes személyeknek járó „dignitas”-t.⁵ A János királyt gyalázó mű témája és stílusa egyaránt egészen más lehetett. Ezeknek az éveknek eseményei, az egy országon huzakodó két király mindkét oldalon kínált témát bőségesen a szatírára, amelyben a szereplők ugyancsak híjával lehettek „dignitas”-nak. Amint éppen ezt a „dignitas regia”-t kéri számon Verancsics is, bizonyára a Sulla előszóra célozva Tranquillustól.

A kettős királyság korából több ilyen gyalázkodó verset ismerünk. Alkalmi jövedelmi forrás, de legalábbis érdemszerző cselekedet lehetett egy ilyen mű megszerkesztése az ellenkirály

³ Andronicus Tranquillus vázlatos életrajza: KOMBOL, M.: Poviest hrvatske knjizevnosti do narodnog preporoda. Zagreb, 1945. 71–72. Legújabb: CYTOWSKA, M.: Andronicus Tranquillus Dalmata, a Laski család és Zápolya János familiárisa. (Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. 129–143.) Hogy Grittit mint „bálványt” tisztelte: Verancsics Összes munkái. 6. Pest, 1860. 21.

⁴ „Proinde nescio etiam quem dialogum composuisti, in quo nomen quoque Ioannis regis contineri dicitur, ac certe non nihil secus, quam pro dignitate regia deberet, quod tamen litterae tuae omnino negant. Quare, rogo, mittas illius exemplar ad me, quum et Syllam tuum loco tui in larario meo honorifice habeam, si et hic excusatus velis esse, et mihi amico non dubio rem pergratam facere non gravaberis. Polliceor me honori tuo non secus ac meo sincere prospecturum.” Verancsics i. m. 31. „Ab excidione rerum mearum scripsi aliquot dialogos, quorum nonnulli exierunt in vulgus, nunc etiam unum habeo in manibus, nulla tamen in his mentio fit cujusquam, neque regis, neque privati; misissem hunc tibi, si esset emendatior.” uo. 33. „Hungariae linguae ignarus sum” írja 1534-ben. TT 1903. 227.

⁵ Dialogus Sylla auctore Tranquillo. H. n. 1527. (Apponyi 191.)

árnyékában. 1527-ben nyomtatásban is megjelent egy efféle, melynek névtelen szerzője Ferdinánd királytól kéri számon azt a gyalázatot, hogy eltűri ennek a „monstrum”-nak, egy foltozó vargának trónbitorlását. Az áradó gyűlölet okára akkor derül fény, amikor arról beszél, hogy az aranyat szállító Duna a tanúja apja viselt dolgainak. János király apja, Zápolya István ugyanis Mátyás király győzelmes ausztriai hadjáratainak főkapitánya volt, ő irányította Bécs ostromát, majd a meghódított Ausztria kormányzója lett. A gúnyirat szerzője azt akarja elhíttetni, hogy a Zápolya család óriási vagyona innen ered. És ennek fia merészelte magát Ferdinánd ellenében királlyá tenni. A Caesarok vére, az új Hercules: Ferdinánd ezt a szörnyet is meg fogja fékezni. Érthető, hogy — bizonyára Bécsben — nyomdász is akadt, aki e művet ki nyomtassa.⁶

Eck Bálint bártfai tanító, majd polgármester a felső-magyarországi városok német polgárainak politikai állásfoglalását képviselte 1527-ben megjelent röpiratában, melyben arra buzdítja a magyarokat, hogy Ferdinánd királyt mint valódi és természetes urukat örömmel fogadják. Mert Zápolya, ez a „lues patriae” csak veszedelmet zúdít a békés polgárokra.⁷ 1530-ban írt újabb röpiratában Zápolyát borzalmas farkasnak, phrygiai kutyának nevezi, akinek seregei a városokat tönkreteszik, annyira, hogy csak a puszta falak maradnak meg.⁸

Ismeretes, hogy Huszár Gál kassai prédikátort, akit Zay Ferenc főkapitány a király parancsára 1560 karácsonyán Egerbe akart szállíttatni, a kassai magyar polgárok a főkapitány katonáival egyetértésben megszöktették. Az ügy érthetően nagy port vert fel, a főkapitány és a város kölcsönösen egymást vádolta, vádiratok és mentegetődzések követték egymást. 1561 tavaszán Kassa város jegyzője, Cromer Lénárd már a király előtt védte városa igazát: hiába. Ferdinánd egyre csak azt hajtogatta, hogy csúnya ügy ez, csúnya dolog történt. Az a gazember már évek óta ilyesmiket csinál, s amellett, hogy lutheri tanokat hirdet, a szentséget és a római pápát káromolja, még minket is kinyomtatott könyveivel a legnagyobb szidalmakkal és gyalázzattal illetett. Bizony, nem lett volna szabad ennek megessnie, gonosz dolog történt. Fejét csóválva hajtogatta: csúnya ügy, csúnya dolog történt, s ezt kétszer-háromszor is elismételte. A követek térdet hajtva távoztak, nehogy még jobban felingereljék.⁹

A király szavait a városa nevében mentegetődző Cromer jegyezte fel. A vád tehát Huszár Gál ellen kettős volt: nemcsak, hogy eretnek tanokat hirdetett, hanem bizonyos nyomtatványokban a királyt is gyalázta. Korábbi felterjesztésében a városi tanács még csak azt tartja szükségesnek kiemelni, hogy papja soha egyetlen sértő szót sem ejtett a király ellen, sőt rendszeresen imádkozott a fejedelemért és ilyen imára intette a népet is.¹⁰ Az öreg király indulatos kitéréséből azonban félreérthetetlenül kiderül, hogy puszta szavaknál jóval többről, Huszár

⁶ Egyetlen ismert példánya kiadva: TT 1903. 229—230.

⁷ ECK, Valentinus: *Ad Proceres Hungariae quo Serenissimum Principem ... Dominum Ferdinandum ... Dominum suum verum et naturalem etc. plausibiliter excipiant.* (Krakkó 1527.) (Apponyi 192.)

⁸ ECK, Valentinus: *Ad inclytum Hungariae et Bohemiae regem etc. Dominum Ferdinandum epistola nomine partium superiorum Hungariae.* Viennae 1540. Ld.: KLENNER Aladár: *Eck Bálint* (1937).

⁹ „Latro ille multos annos haec agitavit et praeterque, quod Lutheranam doctrinam docuit, blasphemias dixit in sacramentum ac pontificem romanum et nos maximis contumeliis et conviciis, aeditis libellis etiam affecit. Non debuisset hoc fieri et male factum est ... rotato capite nihil aliud dicebat, quam quod haec causa mala esset et quod male factum esset idque bis terque repetebat ... et irato vultu ac gestu vehementiusque solito dicebat his verbis. Male factum est, non debebat hoc fieri. Pessima, pessima est causa. Omnes qui intelligunt, non laudant, quia pessima pessima causa est haec, male factum est. His auditis nos genibus inclinatis reverenter discessimus, ne pluribus dictis et responsis suae m. animum commotum exasperemus” Cromer jelentése 1561. febr. 11. után. KEMÉNY Lajos: *A reformáció Kassán.* 1891. 105—106.

¹⁰ Száz 29 (1895) 32—33.

Gál nyomtatásban is megjelent felségsértő iratáról vagy iratairól van szó, mely éppen oda jutott el, ahová a legkevésbé kellett volna: a király kezébe.

Egy másik forrásból azt a tanulságos utat is ismerjük, amelyen oda eljutott. Gyalui Torda Zsigmond, a Magyar Kamara tanácsosa még 1560. augusztus 17-én arról ír naplójában, hogy Thurzó Ferencet, a Kamara volt elnökét valami „versus” miatt a király elé idézték, melyet Cromer jelentett fel az udvarnál. „Tragoediae” — teszi hozzá. Másnap már neki magának kellett a Hofmarschall, Trautsohn János elé járulnia — ugyanebben az ügyben. A dolog azzal zárult, hogy Ferdinánd kegyesen megbocsájtott: *Sopitae tragoediae Augusti bonitate cura*que — mint Torda megkönnyebbülve írja.¹¹

Miféle „versus” lehetett az, mely ekkora vihart kavart? Az ügyről az uralkodó személyesen tudott, azt a bécsi titkos tanács tagja, az udvari Marschall vizsgálta ki, s kikérték a Magyar Kamara véleményét is, mely a gazdasági ügyintézés mellett magyar ügyekben gyakran politikai tanácsadója volt a királynak. Torda Cromert nevezi meg mint feljelentőt, s ez minden bizonnyal ugyanaz a Cromer volt, aki — mint már említettük — 1561-ben városát védte a király előtt, s aki már 1560 eleje óta bizonyíthatóan Bécsben tartózkodott.¹² Furcsán kettős — vádló és védő — magatartását a korabeli kassai viszonyok teszik érthetővé.

Kassa lakói a XVI. század első feléig német polgárok voltak. Mikor Kassa Zápolya kezére került, az új kapitány, Czecey Lénárd tervszerűen népesítette be magyarokkal a várost, elannyira, hogy ez az új réteg alkotta már a polgárság nagyobb részét. 1541 után Buda és Pest elmenekült polgárainak egy része is itt telepedett le. 1551-től ismét Ferdinándé lett a város, s ettől kezdve a magyar és a német polgárság között állandó lett a viszálykodás. A német polgárság, mely maga mögött érezhette az állam hatalmát, minden eszközzel azon volt, hogy a magyarokat háttérbe szorítsa. Szorult helyzetükből ezek a Kamara tanácsosaihoz fordultak panaszuikkal, és sok egyéb sérelmük mellett felhozták, hogy „Istennek ő szent felségének ellene vagyon, hogy olyan plebanost hoztanak be egy nehanyoknak kedvéért, az Magyar Nemzetségnek akarattya nekul es ellene, ki minekünk semmibe nem szolgálhat, mert, semmit nem tud magyarul, es csak hejába költi el az dezmat kit neki adunk. Kaplant nem tarthat többet az egy predicatorral, ki ez es olyan, hogy néha a Pater Nostert sem tudja elmondani. Immár emberek is haltanak meg miatta gyónatlan, ilyen halálos időbe. Továbbá oskolánk pusztán áll, mert egy német mestert hozának. Mely német mester kiveré a magyar deákokat belőle. Most egy inast állattak belé. Gyermeinket széllel költ budostatnonk, nincsen ki tanító.” — És még mindehhez az is — „hogy minket ő felségéhez sem bocsátanak a magonk mentésére”.¹³

Aligha férhet hozzá kétség, hogy hasonló ellentétek voltak a lakosság körében a politikai orientációt illetően is. Ezt bizonyítja a kiküldött császári biztos ingerült megállapítása: A mostani kassaiak legnagyobb részt magyarok, korábban nem is laktak Kassán, uruknak és királyuknak szívesebben vennék János királyt, mint a német királyt, ahogy ők Felségedet nevezik.¹⁴

A kassaiak kérte magyar prédikátor ügye végül is megoldódott: Huszár Gál 1560 tavaszán a városba költözött s nyomdáját is magával hozta Magyaróvárról. Egy nagyobb mű kiadására való előkészületei közben a város lakosságának apróbb nyomtatványokkal kedveskedhetett. Ezek között lehetett az ominózus „könyvecske”, mely feltehetőleg 1560 tavaszán vagy nyarán készült, Bornemisza Péter segédletével, mint nyomtatóéval mindenesetre, de talán mint szerzőével is.

¹¹ (1560. aug. 17.) „Dominus Franciscus Turzo vocatus ad Caesarem propter versus indicati Caesari Per Cromerum. Tragoediae. (Aug. 18.) Ego vocatus sum ad Marschalum propter versus. (Aug. 19.) Sopitae Tragoediae Augusti bonitate cura.” Gyalui Torda Zsigmond naplója. Egyetemi Könyvtár Kézirattára. G. 325. (A napló kiadása előkészületben.)

¹² KEMÉNY i. m. 24.

¹³ Régi magyar nyelvemlékek. II. 1840. 98—102. Ott az eredeti helyesírással.

¹⁴ Werner György jelentése, idézi TAKÁCS S.: Régi magyar kapitányok és generálisok. 2. kiad. Bp. é. n. 47.

Hívei alkalmasint kézzől kézre adták a németet kicsúfoló, bizonyára magyar nyelvű iratot, s jutott belőle a főkapitány fizetést hiába váró, még a posztóban is megrövidített vitézlő népének is.¹⁵ A német polgárság, hogy a magyaroknak megássa a vermet, kapott az alkalmon, s Cromer útján még 1560 augusztusában feljelentette az ügyet a királynál. A dolog az udvarban — talán a Kamara tanácsosainak közbenjárására következmények nélkül maradt, de az uralkodó azt nyilván nem felejtette el. Mikor pedig ugyanez év végén a kassai magyarok és Zay velük nagyon is együttérző katonái Huszár Gált, akit eretnek tanok hirdetése miatt Verancsics elé kellett volna vezetniük, ehelyett megszöktették, a kipattanó botrány ezt a még nagyon is friss, másik ügyet is újra előhozta. A szöktetés ódiúmat nem lehetett minden további nélkül a magyarokra hárítani, ezért a városnak egyetemlegesen kellett felelnie, s érthető, a tanács a védelmet arra a Cromerre bízta, aki korábbi lojális szereplésével alkalmasnak látszott arra, hogy az uralkodó haragját lecsillapítsa. A jegyző előadása arra mutat, hogy ez nem sikerült teljesen, és a sors iróniájából, úgy látszik jórészt éppen azért, mert Ferdinánd ismerte és természetesen sérelmezte azt az ő személyét is támadó iratot, melyet maga Cromer sietett az uralkodó tudomására hozni.

Cromer tettének indítékául az itt előadottak, úgy hisszük, magukban is elégségesek. De politikai pártállása mellett anyagi érdeke is fűződhetett az ügyhöz. Ismerjük Ferdinánd király 1559. február 18-i rendeletét, melyet 1560. augusztus 30-án megújított, a gyalázó iratokkal kapcsolatban. Eszerint pasquillust és gyalázó iratokat szerkeszteni és terjeszteni tilos, aki pedig ilyet feljelent, 300 aranyat kap a vétkes vagyonából, ha ez nem lehetséges, a királyi Kamarától.¹⁶ A rendelet megújítása éppen abban a hónapban kelt, amikor Cromer Bécsben ilyen ügyben buzgólkodott.

Még el sem ülték Kassán a Huszár Gál ügy viharai, mikor a tanácsnak 1561 tavaszán egy újabb gúnyirattal kellett foglalkoznia. Városszerte terjedt ugyanis egy ének („cantilena”), előadták borozó társaságban — így a mislei prépost kassai házában is —, az egyik jelenlevő pedig másnap már „kordén”, azaz könyv nélkül is elfűjt belőle egyes részeket, amelyekre még emlékezett. A tanács április 4-én, nagypénteken, az ünnepi istentisztelet után vád alá helyezte a szerzőséggel gyanúsított Lantos, másképpen Hegedős Sebestyén deákot. Mint az iratokból kitetszik, az ének az „eretnek Gál papról” szólt, és az egyik kassai polgárt „csélcsapnak” mondta. A tanács ezzel szemben szükségesnek tartotta nyomatékosan leszögezni, hogy ők nem pártosok (factiosi, nyilván a csélcsapra válaszul), hanem öfelsege hűséges alattvalói, s szigorú vizsgálatot rendelt el az ügyben.¹⁷ Az előzmények ismeretében aligha gondolhatunk másra, mint hogy az ének a Huszár Gál szöktetési ügyével és talán pasquillusával is foglalkozott, s talán a tanács kettős magatartásán élcélődhetett. Érthető, ha ezek után a tanács, mely ebben az ügyben már megégette a kezét, nem ismert tréfát. A vizsgálat ugyan, úgy látszik, nem hozott eredményt, mert nemcsak Sebestyén tagadta a szerzőséget, de a megkérdezettek egy része is úgy vallott, hogy a deák sosem állította, hogy ő írta volna a kérdéses éneket, az a kézirat nem is Sebestyéné, sőt, hogy ők éppen nem is hallották soha a versezetet — a tanács mégis szigorú

¹⁵ A posztót „röviden” éppen Torda mérte mint commissarius. OL. Kamarai Itár. Litterae ad Cameram exaratae 17/1554.

¹⁶ „Ordnung gegen Pasquillen und Schmähchriften, ddto 18. Februar 1559. Die General-Strafbestimmung über die Verfassung und Verbreitung der Pasquille etc.” MAYER, A.: Wiens Buchdruckergeschichte. I. Wien 1883. 64. No. 282. A rendelet megújítása: KAPP, Friedrich: Geschichte des deutschen Buchhandels bis in das siebzehnte Jahrhundert. Lpzg. 1886. 555.

¹⁷ Lantos Sebestyén és cantilenája: Figyelő 21 (1886) 329—331. és ItK 1(1891) 40. A mislei prépost Szerdahelyi Mátyás volt, aki korábban mint Oláh Miklós titkára Augsburgban együtt volt Armpruszt Kristóffal, talán egy szálláson is, a „kopott ebagné” szállásán. Armpruszt ott szerzett csúfoló versét is, a most felmondott verseményt is, úgy látszik, szívesen hallgatta.

ítéletet hozott: Sebestyén vagy visszavonja rágalmaikat, vagy kitépik a nyelvét. Sebestyén bölcsen az előbbi választotta, s ezzel e kínos ügy is lezárult.¹⁸

1564-ben újabb vizsgálat volt pasquillus ügyben. Augusztus 5-én Zermeg János kamarai tanácsos Bécsből Pozsonyba érkezett és megmutatta Torda Zsigmondnak a magával hozott „carmen invectivum”-ot. A támadás ezúttal se mellékes személy ellen irányulhatott, mert szeptember 18-án már vizsgálat volt a pozsonyi káptalanban „de carmine infami”. A tanúkihallgatás azonban nyilván nem járt eredménnyel, mert november 19-én újabb tárgyalásra került sor ugyanott Csombordi Máté protonotárius, Kubinyi Kristóf és Simándi Péter — valamennyien jogászok — részvételével. Torda négy nap múlva Bécsbe utazott, ahol Sennyei Ferenc fiainak feljelentése alapján végre leleplezte a „maledicum carmen” szerzőit: Desewfy Jánost, Zermeg Jánost, Csepeli Mihályt elsősorban azonkívül Szentgyörgyi Gábor deákot, Mihály deákot Dudith pécsi püspök titkárát, Sándorfi Miklóst, Mérei Mihály famulusát és a dalmát Tranquillus poétát, valamint a nyomdászt a Szent Anna udvarban. November 28-án a Kamarában Torda már magának a császárnak tett jelentést a *σηλινευτικὸν ἔπος*-ról. Ugyanaznap Liszti Jánosnál, a Magyar Kancellária titkáránál volt ebédén, az ügy itt is szóba került.

Maga a mű ma nem ismeretes, hogy pontosan ki ellen irányult nem tudjuk. Az ügyre vonatkozó egyetlen forrás Torda Zsigmond naplója, melynek adatait itt ismertettük. A szereplő személyek ismertek csak, akiknek valami módon közük volt ehhez a gyalázó irathoz.

Sennyei Ferenc, akinek fiai a szerzők nevét elárulták Nádasdy Tamás nádor várainak volt a tisztartója. Két fia közül Tamás 1557-től a bécsi egyetem hallgatója, 1565-ben pedig Wittenbergbe iratkozott be az egyetemre.²⁰ Talán épp e kellemetlen ügy miatt kellett elhagynia Bécset.²⁰

A szerzők között első helyen említi Torda Desewfy Jánost. Valamennyiük között a legelőkelőbb volt, nagybirtokos nemesúr, 1561-ig a pozsonyi kamara elnöke, udvarmester és királyi tanácsos. Korábban többször is hol Ferdinánd, hol Zápolya pártján állott. Végül a birtokadományok és hivatali javadalmak hatására megmaradt Ferdinánd hűségén. Beteges ember volt, mint annyi kortársát, őt is a podagra és a chiragra gyötörte, annyira hogy 1559-ben a királynak szóló levelet még csak aláírni se tudta. Katolikus volt, és a János lovagrend tagja. Tordával személyes ellentéte volt bizonyos Sáros megyei birtokok miatt.²¹

Zermeg János a következő fővádlott. Ismerjük egész életpályáját. Már Mohács előtt Zápolya János erdélyi vajda kancelláriájában teljesített szolgálatot. Majd egymást követőleg Erdődy

¹⁸ EphK 11(1887) 739—740. Nagyon hasonlatos ehhez az ügghöz a selmebányai katonaság gúnyverse 1573-ból. Ezt az első fennmaradt magyar nyelvű gyalázó iratot a német polgárok ellen szerkesztették és a templom kapujára tűzték ki. ECKHARDT S.: Végvári vitézek gúnyverse. Zenetudományi tanulmányok. I. 1953. 111—114.

¹⁹ „(1564. aug. 5.) Zermeg rediit Vienna *ἐχθρὸς ἀκρότατος*. Insomnium portendit carmen invectivum mox allatum. (okt. 18.) examen de carmine infami. (nov. 19.) Examen in Capitulo Posiniensi de carmine infami. Examinati Magister Matheus prothonotarius, Cristophorus Cubinius, Petrus Simandius. (nov. 22. Viennae) comperi autores maledici carminis, ex indicio filiorum Francisci Segniej, hos nempe Ioannem Desewfium, Ioannem Zermeg, Michaellem Chiepeljum praecipuos, postea vero Gabrielem Literatum Zent-Gyewrgium, Michaellem Literatum Secretarium Sbardellati Episcopi Quinqueecclesiensis, Nicolaum Sandorfi adolescentem Domini Michaelis Merei, Poetam Tranquillum Dalmatam excusorem Typographum in curia S. Annae. (nov. 28.) proposui S. Caes. Maestati in Camera τὸ *σηλινευτικὸν ἔπος* (coena apud D. Listium.) *σηλινευτικὸν*.” Gyalui Torda Zs. naplója i. h. Szenczi Molnár szótárában (1621): *σηλινευτικός* — invectivus — szidalommal kárhóztató)

²⁰ Die Matrikel der Univ. Wien. 3. 1959. 116. Album Acad. Vitebergensis. 2. Halle 1894. 89. Az egyik fiút Bornemisza Péter is ismerte. „Senyei Ferentz fia, fő ember gyermeke. Tudos Deac leuen, czac egy agar miat vesz őszue, és által lőuic.” Negyedik része az evangeliomokból... Sempte 1578. 878.

²¹ Hiányos és idealizált életrajzát megírta ÉBLE G.: A cserneki és tarkeői Dessewffy család. Bp. 1903. Valamelyest helyesbíti: Száz 37(1903) 758.

Simon zágrábi püspök, Váralyai Szaniszló fehérvári prépost és Thurzó Elek országbíró, királyi helytartó titkára lett. Ez utóbbi halála után a pozsonyi kamara tisztviselője volt, talán 1551-től kezdve késő öregségéig, 1576-ig. Különös, hogy ilyen hosszú hivatali pálya ellenére, épp a hivatali feyelem terén volt folytonos összeütközése feletteseivel. Többször is igazolatlanul hosszú ideig távol volt Pozsonyból. Amikor ezért kellemetlenségei támadtak, családi és egészségi okokra hivatkozva mentegette magát. Egymást követő birtokadományok és alkalmi pénzsegélyek ellenére folytonos anyagi gondokkal küszködött. Forgách Simon biztatására megírta annak a tizenöt évnek magyar történelmét, mely a mohácsi csatavesztéstől János király haláláig terjed. Az íráshoz bizonyíthatóan 1566 után kezdett hozzá. Az események tárgyalása során annyi év után is érezhető régi urához, János királyhoz való ragaszkodása. A mű csak 1662-ben jelent meg Amszterdamban. Előtte egy „*vita auctoris*” van valószínűleg Istvánfy Miklóstól. Ebben olvassuk, hogy Zermeg János Radéczy István kamarai elnök gyalázatára verses szatírárt írt, szerző voltát ugyan állhatatosan tagadta. Miksa király előtt se volt nagyon kedvelt személy valami kijelentése miatt. Mindezekért hivatalából kitették. Otthonában Nyitra közelében mint hetvenéves öreg szűkös anyagi viszonyok között, „*lutheranizmussal*” fertőzve fejezte be életét. Az életrajz közlése a második forrásunk arra, hogy Zermeg írt valamiféle *pasquillust*. Ez talán egy újabb szerzeménye lehetett, mert Radéczy István 1568-tól volt elnök. Ha viszont Istvánfy emlékezetből írta az életrajzot, és bizonyos közlései erre engednek következtetni, akkor mégis csak az 1564-es műről van szó és az Radéczy helyett Ujlaky János ellen irányult. Meg kell viszont jegyeznünk, hogy a kamara ügyiratai között még csak célzást se találhatunk Zermegnek ilyenfajta irodalmi működésére, de általában erre az egész „*versus*” ügyre se. Jobbnak látták eltüntetni még a nyomait. Csak az udvari pletyka témája lehetett, Istvánfy is innen tudhatott róla. Zermeg és Torda nem voltak jó viszonyban. Zermeg hanyag hivatali ügykezelésének éppen Torda jött nyomára. A „*versus*” ügygel kapcsolatban Torda ádáz ellenségének nevezi. Zermeg az irományt mégis éppen Tordának mutatta meg, akiről köztudott volt, hogy a magyar hivatalnokok között leginkább bírta Miksa bizalmát.²²

A harmadik szerzőként említett Csepeli Mihály korábban Desewfy János mellett teljesített szolgálatot, ezekben az években pedig a kisebbik kancellária juratus notarius volt.²³

Szentgyörgyi Gábor, Nádasdy Tamás nádor titkára is a vádlottak között szerepel. Fennmaradt tőle a nádorról írott életrajza és több kisebb alkalmi verse. Sokat tartózkodott Bécsben, eljárt ura dolgaiban és a nádorné megbízásaiban egyaránt. A Nádasdy levéltárban sok levél maradt fenn tőle, még több levélben emlegetik. Tiszte folytán sokakat ismert, sok mindent tudott és úgy látszik szívesen mesélgetett is.²⁴

Mihály deákról, Dudith püspök titkáráról nem tudunk semmi közelebbit.

²² Életére és művére alapos forrás: SÖRÖS P.: Zermegh János és munkája. Száz 41(1907) 97—118. és 219—235. Műve: Zermegh Ioannes: *Historia*. Amsterdam, 1662. 4.: *Vita auctoris*. „*Postremo in numerum, ut appellatur, Consiliarium Camerae ascitus, cum ibi Stephanum Radetium Aerarii Praefectum satyra quadam in illius contumeliam carmine scripta offendisset, quamquam ipse id constanter negaret, et Maximiliano etiam Imperatori ob verba quaedam prolata non admodum gratus esset, officio ejectus, domi suae non procul a Nitria septuagenarius senex tenui re domestica, et Lutherana tunc infectus e vita migravit.*” Torda jelentése Zermeg számadásának hiányos voltáról: OL. Kamarai lt. *Litterae ad Cameram* 21/1559 (1559. júl. 8.) Éppen 1564. okt. 18-án, a pozsonyi vizsgálat napján kapott engedélyt a királytól, hogy szabadságra menjen, és fürdőkben állítsa helyre egészségét. OL. Kamarai lt. Ben. resol. 1564. okt. 18. Nyilván sejtette, hogy Torda nyomozása nem lesz eredménytelen.

²³ ÉBLE G. i. m. 60. és GÉRESI K.: A Károlyi család oklevéltára III. 1885. 335.

²⁴ Nádasdy életrajza: KOVACHICH M.: *Scriptores rerum Hung. minores*. I. 1798. 377. Latin versei: Wittenberg 1552. (RMK III. 408.) és Bécs 1553. (RMK III. 412.) Levelei: OL. Kamarai lt. Nádasdy levéltár.

A következő szerző Mérey Mihály nádori helytartó familiárisa, Sándorfy Miklós. Jogász volt, a kisebbik kancellária notáriusa, később országbíró helyettes lett.²⁵

Utolsó helyen említi Torda Tranquillus poétát, akit minden bizonnyal az első között is szerepeltethetett volna. Az eddig felsorolt szerzők, Dessewffy János kivételével mind kamarai tisztviselők vagy kancelláriai deákok voltak, akik az udvari eseményekről leghamarabb szerezhettek tudomást. Andronicus Tranquillus is udvari ember volt, de 1564-ben hajdani magas posztjának már csak emlékéből élhetett. A „versus infamis” eset idején már 74 éves volt, nagyon sokat látott és tapasztalt. Korábban diplomatája volt a francia királynak, Zápolyának és Ferdinándnak is. Grittihez fűződő kapcsolatáról már fentebb szóltunk.²⁶ Kudarok és sok viszontagság után 1550-ben már „senex fortunatus” élvezte szülővárosában, Trauban könyvesháza nyugalmas társaságát.²⁷ Több mint tíz nyomtatásban fennmaradt művét ismerjük. A követségek alkalmával tartott orációk, az újplatonista eszméket hirdető dialógusok, uralkodókhoz intézett, a török elleni harcra buzdító kiáltványok — megannyi nyíltan vagy burkoltan politikai célt szolgáló mű — a humanista irodalom remekei. Az író személyéről legtöbbet mégis gazdag levelezése árul el. Verancsiccsal való baráti kapcsolatát már korábban említettük. Ennek emlékét 1538 és 1571 között írt tizenöt levél őrzi.²⁸ Az őszinte kitárulkozást azonban mindkettőjük számára lehetetlenné teszi a humanista stílus páncélja. Annál többet árul el az emberről a Nádasdy levéltárban fennmaradt harminchárom levél (1532—1567). Tranquillus barátsága Nádasdy Tamással bizonyára jóval korábbi, mint fennmaradt hozzá intézett első levele 1532-ből, amelyben arról biztosítja Nádasdyt, hogy érte még az életét is odaadná, olyan nagyra becsüli. Nagyon hamar ezután őszinte ragaszkodását meg is bizonyította, mert Istvánfy szerint az emlékezetes budai színjáték főrendezőjét, az akkor budai várnagy Nádasdyt Tranquillus értesítette a véres bosszút forraló Gritti kormányzó érkezéséről, és ezzel az életét mentette meg. A Nádasdy családhoz intézett levelei mind a közvetlen és régi barátságot tükrözik. Ezekből tudjuk meg, hogy a telet sokszor betegeskedve Olaszországban töltötte, padovai fürdőkben gyógyíttatta magát. Tavasztájt ügyes-bajos dolgai intézésére Bécsbe utazott. Nyáron majd minden évben Sárvárt töltött egy—két hónapot. Ilyen alkalmakkor Nádasdynak könyvet hozott, feleségének déli gyümölcscsel kedveskedett. Nem győzi leveleiben dicsérni a nádort helyettesítő házigazda, Pernesich György mindenre kiterjedő vendégszeretetét. Őszinte bizalommal fordult a családhoz, ha pénzre volt szüksége. Nádasdy intézte el, hogy 1560 júliusától évi száz forintra kapott ígéretet a királytól, melyet kifizetni a magyar kamarának kellett — vagy inkább kellett volna. Mint sokan mások, úgy ő sem kapta meg rendszeren a kiutalványozott összeget. Megintcsak Nádasdyhoz fordult: „regiam pecuniollam mittito”.²⁹ 1563-ban a király ismét utasítja a kamarát, hogy fizessenek már Tranquillusnak, mert hosszú szolgálata és agg kora miatt ez nagyon is méltányos.³⁰ Nádasdy közbenjárására nyerhette el a Vas megyei pápóczi prépostság jövedelmét is, évi 100 magyar forintot. A köszvény őt is sokat gyötörte, ilyenkor mentegette magát, hogy levelét mással kell iratnia. Amit műveiből ismerünk, az egész munkásságának valószínűleg csak egy töredéke. Írásai sokszor vonták magára a hatalmasságok haragját. Grittiről írt *Apológiája* csak kézirat-

²⁵ Archivum Capituli Posoniensis. Loca credibilia. Capsa 15. Fasc. 2. No. 9. Bratislava. Jóbarátságban, sőt családi kapcsolatban volt a Balassi családdal. Azt írta róla Balassi Bálint a török rabokkal való kegyetlenkedés kapcsán, melyet Sándorfy helytelenített: „mert ő neki mindéltig csak az paxtecum forog előtte.” Balassi Bálint Összes művei. I. 1951. 315. Balassi itt nyilván a jogi doktorrá avatás ceremóniájára céloz.

²⁶ Tranquillusra általában I. a 3. jegyzetet.

²⁷ A „senex fortunatus” vergiliusi reminiscencia VERANCICSICS I. m. 7. 1865. 50.

²⁸ Verancsics Összes munkái 6., 7., 9., 10. és 12. kötetében található a levelezésük.

²⁹ Levelei a Nádasdy családhoz: OL Kamarai ltár. Nádasdy ltár.

Nádasdy életét mentette meg: Istvánfy N.: Historiarum . . . libri XXXIV. Köln 1622. 192.

³⁰ OL. Kamarai ltár. Ben resol. 1560. júl. 6., 1561. máj. 8., 1563. máj. 28., 1564. júl. 4.

ban maradt fenn,³¹ Oláh Miklós Albumában neve alatt több vers is szerepel. Ezek között van egy *Alphabetum aulicum* című, szerzője nincs kitéve, de Tranquillus is írhatta. Ez a vers az udvari talpnyalást pellengérez ki, azokat, akiknek nem kellett az évi 100 forintért többször is könyörögni. Van a gyűjteményben olyan verse is, mely János Zsigmond török barátságát támadja, bizonyára a sokat hánytorgatott Szolimánnal való találkozás adott okot megírására, a maga számára pedig ezzel hozta egyensúlyba a mérleget.³² Nyughatatlan természete ismételt bajokba keverte. Még hetvenkilenc éves korában, 1569-ben is mentegetődni kényszerült Verancsics baráti dorgálására, megint csak egy írásműve miatt. Ezúttal epigrammát írt az állam nyomorúságairól. Verancsics intette, hogy hagyjon föl már végre az ilyesmivel, a köznek nem használ, magának meg csak bajt szerez vele. Tranquillus terjedelmes válaszában bibliai idézetekkel bőven megtámogatva kifejtette, hogy ifjú korától a közjóért küzdött, amennyire tőle tellett. Se félelem, se jutalom, de még az élet édessége se térítheti el föltett szándékától, e küldetésében kell élnie, vagy ebben meghalni.³³ Két év múlva, nyolcvanegy éves korában halt meg.

A nyomozásban Torda, mint említettük, alapos munkát végzett, még a „versus infamis” nyomdászát is kiderítette. Michael Zimmermann volt ez, aki 1553–1566-ig vezette Bécsben a helyéről „im. S. Annenhofe” nevezetű nyomdát. Jónévű tipográfia volt, egy évvel a gyalázó irat megjelenése előtt innen került ki éppen Torda Zsigmond kiadásában Galeottinak Mátyás király tréfás mondásaiból összeállított gyűjteménye. Pergamenre nyomott díszes kiállítású példánya Torda ajánlásával egyenesen Miksa király részére készült.³⁴

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy éppen tárgyalt versusunk évéből egy másik röpiratról is van tudomásunk. Erről Forgách Ferenc tesz említést történeti művében az 1564-es év végén, Miksa és János Zsigmond ellenségeskedésével kapcsolatban. Forgách itt leírja, hogy a királyt a talpra álló Erdéllyel szembeni diplomáciai és hadi kudarcai nagyon elkeserítették. Ehhez járult még az is, hogy voltak akik „libellus”-okat terjesztettek, amelyekben János Zsigmond tetteit helyeslik, a királyt viszont ócsárolják. És ilyen iratokat találtak még a király fekhelyének takarója alatt is. A becsempésző egyedüli célja Miksa bosszantása lehetett. Ezt Forgách szerint el is érte. Ezt az ügyet követően ugyanis a király nem jelent meg a nyilvánosság előtt, a tanácsosokat nem rendelte Pozsonyba, véleményüket nem tudakolta.³⁵

Az ezután következő két év, 1565. és 1566. a politikai szatírából bő termést hozott. 1565 októberében meghalt az agg győri püspök, Gregoriancz Pál. Ezzel megüresedett egy olyan püspöki szék, melynek javadalmait nem fenyegette se a török, se János Zsigmond. Sokakban megcsillant a remény, így a várományosok és önjelöltek között volt Forgách Ferenc, a birtokait nélkülöző váradi püspök is. De a királyi kegy, magasabb politikai szempontokat tartva szem előtt, idegent jutalmazott, jöllehet idegeneknek tisztségekbe való ültetése ellen már az országgyűlés is tiltakozott. A győri püspök a velencei származású Delfino Zakariás lett, aki

³¹ Tranquilli Andronici Dalmatae Traguriensis de rebus in Hungariae gestis ab illustrissimo et magnifico Ludovico Gritti deque eius obitu epistola. OSzK Kézirattára Fol. Lat. 3760. Újkori kiadása: TT 1903. 198–229.

³² Oláh kodex. Egyetemi Könyvtár Kézirattára H. 46. HEGEDÜS Steph.: *Analecta recentiora*. 1906. 428.

³³ VERANCSICS i. m. 10. 1871. 3–11.

³⁴ Libellus elegans Galeotti Martii De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Matthiae Sereniss. Ungariae regis. Viennae 1563. (RMK III. 505.) A díszes példány ma a bécsi Nemzeti Könyvtárban van.

³⁵ „At caesar in animo destinarat, quomodocunque vindictam sumere; et erant, qui libellos spargerent, queis facta Johannis praedicarent, e contra caesarem carperent, repertique etiam sub aulaeis, ubi accumbere consvesset; quo magis accendebatur, ita ut raro in publicum prodiret. Nihilominus consiliarios ungaros Posonium convenire jubet, et eorum perquirat opinionem.” Forgách Ferenc Magyar története. Pest 1886. 279.

korábban sokat tett azért, hogy Rómában a Miksa ellen feltámadó bizalmatlanságot eloszlassa, újabban viszont ő lett kegyvesztett a pápai udvarban.³⁶ Kinevezése nagy vihart támasztott, nemcsak egyházi, de világi körökben is, nagyon is feddhető jelleme miatt. A zúgolódásról még a Bécsben tartózkodó külföldi követek is sűrűn tudósították honfitársaikat.³⁷ Az udvari pletyka dús talajból táplálkozott, burjánzott és meghozta termését: magyar környezetben az első igazi pasquillust. Kovacsóczy Farkas a lejegyzője, és úgy véljük, a szerzője is ennek a párbeszéd-szerű formában megírt gúnyiratnak, mely tartalmában is, formájában is tökéletes és klasszikus.³⁸ Már amennyire Pasquino e neveletlen, XVI. században született gyermekét ilyen jelzőkkel egyáltalán illehetjük. A párbeszéd szereplői Palaemon és a delfin. Palaemon a római hajósok biztos kikötőjének védőistene, akit aléltan valamikor egy delfin mentett ki a hátán a tenger habjaiból. Már a XVI. században ismeretes volt a kettejükét ábrázoló hellénisztikus szoborcsoport, még valószínűbb azonban, hogy kapcsolatukat, azaz a delfin hátán utazó Palaemont Kovacsóczy a jelenetet sűrűn ábrázoló korinthuszi pénzekről ismerhette.³⁹ E korban ugyanis ókori pénzt mindenki gyűjtött, Fráter Györgytől Zsámbokiig. Palaemonra Kovacsóczynak egyébként is csak a delfin—Delfino egyezés miatt volt szüksége. Palaemon faggatja a Rómából kényszerűségből távozó Delfinót szándéka felől (ez már a legeredetibb római pasquillus minták szerint való), és ő fordul azután hálaadással a pápához, aki ezt monstrumot Rómából elűzte. Itt következik Delfino változatos bűnlistája a perverz hajlamoktól a kapzsiságon át egészen addig, hogy jó pénzért még saját hazáját is eladná, mindez szépen versebe szedve. Prózában majd mindezek megtalálhatók Forgáchnál. Ezt követi Delfino válasza, aki a műfaj szabálya szerint visszarúg: *Romae omnia venalia*. A vers szerzője Kovacsóczy Farkas, erre mutatnak a stílári javítások a kéziratban. Ekkor a kancelláriában működött, mint Forgách Ferencnek, a püspökség legilletékesebb várományosának familiárisa. Forgáchot pedig éppen Miksának ez a politikai sakkhúzása készítette arra, hogy átmenjen az ellenfél táborába, János Zsigmond oltalma alá.

A Delfino-ügy akkora vihart kavart, hogy a kancelláriában valóságos költői verseny támadt a téma körül. Istvánfy Miklós a kancelláriai titkár is írt Radéczy István kérésére egy pasquillust e témára.⁴⁰ Pontos adminisztrátor lévén azt is tudjuk, hogy 1566. január 31-én. V. Pál pápához intézett verse gondolatról gondolatra egyezik Kovacsóczy művének azon részletével, amelyben Palaemon hálálkodik a pápának Delfino elűzése miatt. Istvánfy se tud elszabadulni az alapötlettől

„... monstrum immane marinum,
qui de delphini nomine nomen habet.”

űzze el a vad Scyllához

„inter delphinas interque immania cete,
a quibus et nomen progeniemque trahit.”

³⁶ Delfinóra I.: Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg. 3. 1959. 209.

³⁷ A spanyol követ jelentése: MTA Könyvtára Kézirattára. A Tört. Bizottság másolatai. Ms 4939. 1565. nov. 17. és 1565. nov. 24.

³⁸ Kovacsóczy Farkas feljegyzései. Wien. Österreichische Nationalbibliothek. Cod. SN. 1912. Mikrofilmje: MTA Könyvtára: Mf. 1984/IV. A kéziratra VARJAS Béla hívta fel a figyelmet ItK 74/1970/129—151., az ide vonatkozó szövegek hasznosítását ő engedte meg, melyért itt is köszönetet mondok.

³⁹ Palaemonra I.: Pauly-Wissowa RE 15. 514—520.

⁴⁰ N. ISTVANFFY: Carmina. Lipsiae 1935. 27—28.

Ugyancsak Kovacsóczy lejegyzéséből ismerünk ezekből az évekből egy csokorra való gyalázó írásművet, mely Oláh Miklós esztergomi érsekkel foglalkozik.⁴¹ Van közöttük egy latin nyelvű prózai invectiva is. Görög példára hivatkozva az önismeret fontosságát hangsúlyozza, majd rátér tárgyára, Oláh életpályájának ismertetésére. Származásával foglalkozik először: Erdélynek Valachia felőli hegyeiben él a vlach nép, barlangokban és üregekben tengetik életüket. Az emberi társadalommal semmi kapcsolatuk nincsen, Istenről tudomással se bírnak. Ezek közül jött az, aki ma Magyarországon ilyen nagy méltóságra emelkedett. Írni-olvasni is csak nálunk tanult meg, majd a pécsi püspök udvarában alantas beosztása volt, de szívósan küzdött fel magát egészen a királyi udvarig. Az írásmű hangja kimért és kiszámítottan nyugodt. Nyomat se látjuk annak az indultatos mocskolódásnak mely a klasszikus és nyilván jól ismert ókori invectivákra (gondoljunk a Sallustius és Cicero nevén maradt beszédekre!) annyira jellemző. Sokkal közelebb látszik állani Tacitus vagy magyar követője, Forgách gyilkosan hideg iróniájához. A gonddal szerkesztett írásmű minden mondata azonban egy-egy jól irányzott tördőfés a múltjáról megfélemezett, betolakodott parvenű ellen. Nem kétséges, hogy ezt az invectivát is eljutatták címzettjéhez. Kovacsóczy gondosan kezdett a másoláshoz, majd látszik írásán, hogy sietnie kellett, és a szöveg sajnos abba is marad. Csak rövid időre juthatott hozzá, talán éppen Forgáchtól.

Ez a téma is hálásnak ígérkezett. A kancelláriából egész köteg versezet került ki, szerzőjük részben vagy egészben Kovacsóczy. Az alkalom pedig költött vagy valóságos epitáfium. A sírt a vándor messze kerülje el, mert aki alatta nyugszik „barbarus immitis fex populi Valachi”. Máshol kerek negyven gyalázó jelző van versebe szedve szép sorjában, mely mind az elhunyt számláját terheli. A versfaragó találékony és kifogyhatatlanul ontja Oláh bűnlistáját. Végül megnyugszik, mert most már beköszönt az aranykor:

„Placatum iam numen habes, mea patria, quod te
horrendi et monstri faucibus eripuit.
Nunc speranda salus, nunc omnia laeta redibunt
nunc pax nunc pietas nunc bona cuncta aderunt.”

Nem érdemesek ezek a versek arra, hogy az irodalomtörténet komolyabban foglalkozzék velük, de nagyon is figyelemre méltóak azért, mert bepillantást engednek e kornak olyan titkaiba, melyek a századok történeti emlékezetéből kihulltak. Amikor ezeket a verseket írták, Oláh Miklós volt a magyar kancellária vezetője, lejegyző vagy szerző gazdája, Forgách Ferenc pedig éveken át alkancellár volt. Forgách meg, mint tudjuk hasonlóképp vélekedett Oláhról, hangján csak a történetíró felelőssége szelídített valamit. Bizonyosak lehetünk benne, hogy kettejük véleményét akkor Magyarországon sokan osztották még, és ebben az egyben velük érzett Miksa, a német római császár és magyar király is.⁴²

Végezetül még egy műről kell említést tenni, amely jellege miatt kétségtelenül politikai szatíra: a Balassi Menyhártról írt Comoediáról. A kérdést csak röviden kívánjuk itt tárgyalni, mindössze az eredményeket foglalva össze, a részletes tárgyalást és bizonyítást egy következő tanulmányunkban adva közre.⁴³

⁴¹ L. a 38. jegyzetet.

⁴² Forgách Oláhról: „Archiepiscopus ex sordidissimo loco, et valacho patre natus, ad summum locum aliorum odio evectus, . . .” Id. mű 254. Miksa véleményéről a bártfai követ tudósít az 1559-es országgyűlés alkalmából: „es wirt dem w o l o c h e n nicht allzeit nach seinem willen fortgehenn”. Magyar országgyűlési emlékek. IV. 1876. 162. és 170.

⁴³ Egy korábbi feldolgozás a szerzőtől: A Balassi Menyhárt árulatasáról szóló komédiáról. Egyetemi doktori dissz. Bp. — Debrecen 1967.

Zsámboki János 1566. július 12-én azt jegyezte naplójába, hogy egy „libellus infamis”-t, melyet Balassi Menyhárt ellen írtak, Liszti Jánosnak kell átadnia.⁴⁴ Ez a libellus nem lehet más, mint a Balassi Comoedia. A mű elemzése során arra a megállapításra jutottunk, hogy írójának szemlélete a Balassival egy társadalmi osztály szemléletét tükrözi. Nem Balassi magánéletét vagy éppen nőügyeit hánytorgatja, mint Bornemisza Péter, hanem rablásait, nemeshez nem illő vagy éppen nem vitézi tetteit és árulásai jutalmául nyert birtokszerzéseit, melyek tekintetében — forrásokkal pontról pontra igazolható — meglepő tájékozottságot árul el. Az árulatások jutalmául megkapott és erőszakkal elfoglalt birtokok közül kiemeli a szerző Szinyért, Medgyesalját és főleg Szatmárt, „ahol mint alföldi király” él Menyhárt úr. Ezek mind Báthory birtokok. A birtokok jogos tulajdonosa, somlyai Báthory István, a váradi kapitány, ez idő tájt mint János Zsigmond követe, harmadfél évig Bécsben a király foglya volt, éppen a Balassi legutolsó árulását követő hadi és diplomáciai bonyodalmak következtében. Vele együtt ette a rabság keserves kenyérét János Zsigmond titkára, Kendi Sándor is. Kendi a Balassi által legyilkolt Kendiek unokaöccse volt — a Comoediában ez a gyilkosság mint Balassi egyik főbűne szerepel. Meggyőződésünk szerint a Comoedia Bécsben, Báthory István bécsi fogsága idején, az ő körében és az ő érdekében keletkezett.

A libellus címzettje a király, akinek feltárják: ki is az ő pártfogoltja. Az uralkodót érthető módon csak szelíden bírálja, annál élesebb hangon, szinte vakmerően támadja a nagyhatalmú Oláh érseket. Oláh ugyanis mint a magyar tanács elnöke helyeselte az erdélyi követek bebörtönzését és hosszú fogvatartását. Báthory politikai tapintatával nehezen volna összeegyeztethető a Comoedia hangja, szigorú katolicizmusát tekintve pedig egyenesen elképzelhetetlen, hogy az érsekről és a gyónásról ilyen hangon beszéljen. Ő legfeljebb csak eltűrte, hogy a környezetében ilyesmit írjanak (annál is inkább, mert mint az imént láttuk ez a hang Bécsben nagyon is otthonos volt!). Kendi Sándor Wittenbergben tanult, s a lutheri tanok követője volt élete végéig. Az ő keze már inkább benne lehetett a Comoedia alkotásában. Ha azonban arra gondolunk, hogy az 1564-i carmen invectivumot többen szerkesztették, ebben az esetben is felmerül a több szerzőség lehetősége. A hosszú fogság alatt együtt alakították, formálták, sőt talán elő is adták. Annyi bizonyos, hogy az irat a kancellárián közkezen forgott, s mint az 1564-es versus, ez is eljutott Listi János, a kancellária ekkori titkára kezébe.

Báthory kiszabadulása után, amint pályája egyre rohamosabban ívelt felfelé (már a hatvanas évek végén külföldön is rebesgették, hogy ő János Zsigmond egyik utódjelöltje) az erdélyi vajda, majd a lengyel király méltóságáig, sokakban támadt reménység az ország jövőjét illetően. Az elégedetlenek, Balassi és Dobó letartóztatása után végképp leszámoltak a bécsi király és országa közeledésének még a reményével is. Rangbéli személyek, végvári kapitányok, kancelláriai tisztviselők, egyre-másra hagyták ott a királyi Magyarországot, mentek át Erdélybe, ahol nem átalították a királyi felséget gyalázkodó szavakkal illetni az országgyűlésben.⁴⁵ A jobb jövő reménye és az anyagi megbecsülés egyaránt vonzott mindenkit. Báthory lengyel királlyá választása után pedig a végvári vitézek közül is nem egynek úticingja Lengyelország.

A reménység nem is volt egészen alaptalan. Báthory soha nem tévesztette szeme elől azt a hivatását, hogy hazáján segítsen. „Mit kívánjon tőlem az én hazámnak és atyámfiaiak szerelme, sőt az Isten, az ki engem ez állapotra emelt, szüntelen elmémben forgatom. Tartozom Istennek hálaadással, hazámnak pedig, és azoknak, kiket Isten is kezembe bízott, oltalommal, gondviseléssel és segítséggel. Mi lehetne pedig Isten előtt idvössigesb, avagy ez világ szerint

⁴⁴ „Libellus infamis contra Melchiorum Balassi 12 Listio transferendus datus” (sc. 1566. júl. 12.) GERSTINGER, H.: Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus. Wien 1965. 18.

⁴⁵ Ismeretlen tudósító Rudolffhoz 1580. jan. 28-án. Felsorolja mindazokat, akik az utóbbi időben Báthoryhoz pártoltak. Erdélyi országgyűlési emlékek. III. 1877. 29–30.

híresb nevesb, mint az ki hazáját veszendő állapotjából felemelhetné, avagy csak megsejthetné. Ennekem az Isten jól látja szívemet, minden munka fáradság, sőt az halál is édesnek látszanék, hogy én az én hazámnak ilyen utolsó szükségében segíthetnék.” — írja már mint lengyel király Mágócsy Gáspárnak.⁴⁶

Hazáját veszendő állapotjából felemelni már nem tudta, s a reménység szertefoszlásával, a szerencsétlen erdélyi politikával, az uralkodói önkény növekedtével az indulatok újra forrni kezdtek. Már a század végén, de még inkább a XVII. század folyamán újra feltűnnek a pasquillusok Erdélyben és a királyi Magyarországon egyaránt.

Mme Zsigmond Ritoók

LA SATIRE POLITIQUE EN HONGRIE AU XVIe SIECLE

Jusqu'ici, on n'a pas tenu compte des monuments de Hongrie au XVIe siècle de la satire politique, genre florissant dans l'Europe entière. Étant un genre souvent poursuivi, un genre sous-littéraire, ses produits ont été imprimés très rarement, ils ont été souvent confisqués ou ils sont égarés. C'est un fait avéré que, déjà avant la catastrophe de Mohács, des „libelli famosi” ont été propagés en Hongrie sur le roi. A l'époque de la domination de János Zápolya, on a mis en scène, à la cour de Buda, un spectacle pour persifler le gouverneur étranger, Aloisio Gritti. De la même époque, on a un dialogue qui attaque la personne du roi et dont l'auteur était le dalmate Andronicus Tranquillus. De l'époque de la dyarchie, il y a des poésies attaquant la personne de l'anti-roi. Tous ces ouvrages étaient de langue latine.

Il est probable que le „versus” qui a été écrit à Cassovie contre le roi Ferdinand et qui, selon toute vraisemblance, a été fait imprimé par Gál Huszár, était de langue hongroise. On a fait une enquête dans l'affaire de ce „versus” à Vienne, étant donné que l'édit du roi Ferdinand était en vigueur depuis 1559, avec lequel il a défendu d'écrire et de propager des écrits politiques diffamatoires.

Depuis 1564, nous avons déjà beaucoup de données sur des ouvrages satiriques dont les auteurs et les lieux sont aussi connus. Les employés de la chancellerie hongroise de Vienne, parmi eux Farkas Kovácsóczy et Miklós Istvánfy, et Andronicus Tranquillus qui a été déjà mentionné plus haut, formaient un cercle littéraire proprement dit. Le sujet de ces écrits de langue latine peut être une opinion politique générale, tel est p. ex. l'antipathie assez répandue en connexion avec l'ascension de Miklós Oláh, ou bien il peut être attaché à une occasion, comme p. ex. la nomination de Zaccaria Delfino à l'évêché de Győr.

C'est également à Vienne qu'on a écrit probablement la comédie de langue hongroise intitulée *La vente de Menyhárt Balassi* (Balassi Menyhárt árultatása), dont l'auteur semble appartenir au parti d'István Báthory, ambassadeur de la Transylvanie et emprisonné précisément là, à ce moment.

A la suite de la crise politique qui allait s'approfondissant à la fin du siècle, la littérature des pasquilli prend un essor particulier. Les produits de cette littérature sont déjà bien connus au siècle suivant.

⁴⁶ Báthory István ... levelezése. 2. Kolozsvár 1944. 90—91. Ott az eredeti helyesírással.

VAJDA PÉTER, A VILÁG SZERKESZTŐJE

1841. január 2-a nevezetes dátum a magyar sajtó történetében: ezen a napon jelent meg Kossuth *Pesti Hírlapjának* első száma. De nevezetes ez a nap más okból is: ugyanez a dátuma a *Világ* megindulásának.

A *Világ*ot a szakirodalom Dessewffy Aurél és a konzervatív arisztokraták hírlapjának könyvelte el. Arról, hogy keletkezésétől számítva négy hónapig Vajda Péter szerkesztette, korántsem konzervatív szellemben, csak futó tudomást vett. Ferenczy József mindössze ennyit írt a *Világ* első korszakáról: „Kezdetben szabadelvű közlöny volt, s mint ilyen, folyton a haladás szükségét hangoztatta. Általában mérsékeltabb irányt követett, mint a *Pesti Hírlap*, itt-ott a kormányt is megdicsérte, de népszerűsége nem tudott szert tenni. Vajda ezért csakhamar meg is vált a szerkesztéstől . . .”¹ Dezsényi Béla ennél is szűkszavúbb: „Vajda Péter, bár mérsékelt, de szabadelvű szellemben szerkesztette a lapot. Csakhogy 1841. május 1-én Vajda megvált a laptól . . .”²

Ahány állítás, csaknem annyi tévedés: a *Világ*, Vajda Péter kezében, minden egyéb volt, csak nem mérsékelt, és szerkesztője nem azért vált meg tőle, mert nem tudott népszerűsége szert tenni. A *Világ* első négy hónapja a fiatal magyar újságírás történetének egyik legfényesebb fejezete, s ezt elhallgatni a sajtótörténeti irodalom egyik legnagyobb mulasztása. Már maga az megtévesztő, hogy a sajtótörténetek azonos lapnak tekintik a két *Világ*ot, Vajda Péterét és Dessewffykét. Formai szempontból persze igazuk van: azonos volt és maradt a cím, a lap-tulajdonos, a nyomda, a tördelés stb. De mi fontosabb: egy újság impresszumának adatai vagy a tartalma? Két *Világ* volt — illik végre tudomásul venni.

A *Világ*ot, Vajda Péter lapját, a költő-szerkesztő monográfusa, Széchy Károly sem tárgyalta.³ Hanzó Lajos az első, aki figyelemben részesítette, néhány szemelvényt közölt is belőle, azonban eltorzított, használhatatlan szöveggel, tanulmányában pedig olyan szarvashibákat vétett (csaknem minden adata téves, ráadásul Vajda Pétert összetéveszti Csató Pállal), hogy könyvét kénytelenek vagyunk a tudományos irodalomból kiiktatni.⁴ A köteles jóvátételt a publicista Vajda Péterrel szemben, szűkre szabott keretek között, Fenyő István kezdte meg.⁵

*

A *Világ* szerkesztő-tulajdonosa Borsos Márton ügyvéd volt. 1836-tól kezdve *Ismertető* címmel gazdasági lapot adott ki, s 1840 vége felé ennek politikai mellékleteként kezdte hirdetni a *Világ*ot. Hogyan került kapcsolatba Vajda Péterrel, miért bízta rá az új lap szerkesztését,

¹ FERENCZY József: A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig. Bp. 1887. 297.

² DEZSÉNYI Béla—NEMES György: A magyar sajtó 250 éve. Bp. 1954. 70.

³ SZÉCHY Károly: Vajda Péter élete és művei. Bp. 1892.

⁴ HANZÓ Lajos: Vajda Péter. Békéscsaba, 1958.

⁵ A magyar irodalom története. III. köt. Bp. 1965. 596—597.

nem tudjuk. 1835-ben amikor Borsos Márton még egy-egy rossz beszélyel próbálkozott, együtt jelentek meg a *Rajzolatokban*; később ugyanott Borsos Márton elismerően írt Vajda Péter elbeszéléséről, *A mágusz-leányról*, kiemelve érdemeit „az eszmék fölvilágosító fejtegetése körül”, de elítélve különködő nyelvét;⁶ nem sokkal a *Világ* indulása előtt pedig az *Ismertető*ben fel-tűnően dicsérik Vajda Péter magyar nyelvtanát⁷ — ezekből az adatokból azonban kapcsolatuk jellegére nemigen következtethetünk.

A szerkesztés — pontosabban: a társszerkesztői állás — elvállalása a megélhetést biztosította Vajda Péternek, és valószínű, hogy egyébként is örömmel kapott az alkalmon, hiszen kora ifjúságától kezdve törekvése volt politikai eszméit terjeszteni, azonban ezt a *Hasznos Mulatságok* 1833. és 1838. évi szerkesztése, valamint 1834-ben a *Garasos Tár* rövid fennállása idején csak korlátozott módon tehette, most viszont végre igazi politikai orgánus került a kezébe. Négy nagyformátumú lapon, hetenként kétszer megjelenő újság, Landerer neves nyomdájának terméke, a hirdetéssel ellentétben maga a főlap, melynek az *Ismertető* lett a szerény melléklete — nagy lehetőség nyílt meg Vajda Péter előtt.

Ki adott címet az új lapnak, nem tudjuk, de könnyen meglehet, hogy Vajda Péter. A szó kettős értelmű: nagyvilágot és világosságot egyaránt jelent; az első szám programcikke, melyet feltehetően Vajda Péter írt, mindkét jelentést hangsúlyozza („Célul tűzé ki magának, leggondosabb figyelemmel lenni az egész világ állására, világosságot birni sajátúl . . .”), és a szó, mindkét jelentésében, Vajda Péter egy-egy vezérgondolatát fejezi ki: a világ-léptékű eszmélkedés s a felvilágosító munka fontosságát.

A nyitóciikk a kor „hű műszeré-”nek szánja a lapot, hogy az, „javalva a jót, elintve a rosztúl”, gyűjtő-tükörként összpontosítson „minden haladási elemet”. A cikkíró nagy világszínpadnak tekinti a földtekét, s meggyőződése, hogy a rajta játszó „világdrámá”-t szerzője „nem alkotá szomorújátéknak”. A világdráma szereplői a nemzetek. „Megbirálandjuk őket külső és belsőleg, kinevetjük bohóságaikat, kacagunk szűkkeblűségeken, megrójuk őket ha cselszövösködve az igazságtul eltérnek, megtapsoljuk ha nagylelkűek s az igazság szentügyében rendithetlenek, munkások, vérzeni készek.” Szerző és lapja: „Világot akar terjeszteni szeretett hazánk ügyeire, közvetlenül társalkodni a műveltekkel, és közvetve derűt vezetgetni a kunyhók fölé.” Megígéri a lapszerkesztő, hogy „örvendve szoland jó királyunk atyai kegyeiről, szilárd kormányunk bölcs rendelkezéseit kiemelendi . . .” — ezt az ígéretét azonban nem tartotta meg, s ha itt és még két-három helyen olvasható is egy-egy obligát jelző a kormány és a király neve előtt, Ferenczy József igazságtalanul túlzott, amikor ezekből vont le következtetést a *Világ* jellegére, figyelmen kívül hagyva egész irányát. A lap az ígéret folytatását váltotta be, azt, hogy mindig „a nemzet vágyainak, öröme s aggodalmainak hű szónoka, a népnek pedig legmelegebb keblű barátja leend”. „Örök éberség”-et fogadott a szerkesztő a néperdekek vizsgálatában, s megnyugodni csak akkor kívánt, „midőn kedvelteinek az áldás olajágát bemutatthatja s a győzedelmes igazság szent oltárán örömdózsot gyújthat meg”. Ez a Petőfiére emlékeztető kikötés nyilván csak Vajda Péteré lehet. És övé a forradalmi alternatíva elutasítása is: sajnálkozik a francia forradalom rombolásán, „a legműveltebb világrész vérmezővé vált, s az egésznek mi lőn gyümölcse?” — „előbb a jót kell az emberekkel megismertetni, hogy az áttérés hozzá ne járjon veszedelemmel”.

A lapról s benne végzett munkájáról Vajda Péter a *Világ* február 27-i számában ekként nyilatkozott: „nem csak szerkesztém, hanem úgy szólva egyedül állítám azt elő, magam olvasván el minden hirlapot, bel és külföldit, leveleket és tudósításokat s legfőlebb egy tized rész esett át másra belőle. Annál csekélyebb részt vettem az *Ismertető* szerkesztésében. E viszony köztünk általában jövőre is megmarad.”⁸ A nyilatkozat alapján — és a kor szerkesz-

⁶ *Rajzolatok* 1838. jan. 7.

⁷ *Ismertető* 1840. júl. 16.

⁸ Hanzó Lajos, figyelmen kívül hagyva Vajda Péter világos nyilatkozatát, az *Ismertető* cikkei is nyakra-főre neki tulajdonította.

tősegi viszonyainak ismeretében — minden írást, mely név vagy szignó nélkül jelent meg a lapban, Vajda Péternek kell tulajdonítanunk, s mivel aláírt közlemény csak kevés látott benne napvilágot (polémiák, tudósítások, például Sárosi Gyulától, Laukától, néhány cikk Gyurmán Adolf és Remellay Gusztáv tollából), a *Világ* a maga egészében mint Vajda Péter alkotása áll előttünk: ő szabta meg irányát, írta java részét, gondozta rovatait.

A rovatok képe az e korban szokásos. Belföld: kinevezések, hivatalos közlemények, politikai cikk, megyei és egyéb honi tudósítások. Külföld: világpolitikai hírek, országokként csoportosítva. Némely számban még egy-egy kisebb értekezés, vitacikk, *Őr* vagy *Értekező* cím alatt.

A sajtótörténetek nem szokták tárgyalni a reformkori újságok külföldi rovatát, holott az sokat elárul — még akkor is, ha nem kommentálhatja az eseményeket — a szerkesztőség politikai szándékáról. Milyen jellemző például Vajda Péterre, hogy lapja első hat számában egyedülálló ötlettel kísérletezett: a külpolitikai rovatot — *Had és rokon*, ill. *Béke mozgalmi* címmel — két részre osztotta. Ennek 1841-ben, amikor Európa a keleti háborútól rettegett, különös időszíne volt, de az ötlet csak Vajda Péternek juthatott eszébe, akinek gondolatrendszerében — a saint-simonistákéhoz hasonlóan — a béke a legfőbb jó vagy legalább annak biztosítója volt, aki gyűlölt minden erőszakot, és hódítást s az 1833. évi *Hasznos Mulatságok* egyik cikkében (*Aki soké, egyé is?*) az ünnepelt nagy hadvezéreket Zöld Marcihoz hasonlította, és már *Nemzetiség* című tanulmányában (1832) megrótta a történetírókat és lapszerkesztőket, hogy „a békében boldog nemzetekről majd nem hallgatnak”. A külföldi rovat széttagolása nehézkessé bizonyult, s ezért hamarosan felhagyott vele, de mindenkor szívesebben írt a békés fejlődés eredményeiről, mint a háborús hírekről és parlamenti csatákról. „A béke áldásait mutatják a kertekké varázsolt termékeny mezőségek, a mesterművekkel eláradó városok, a vizeket és utakat elfoglaló kereskedelem, a szaporodó s vidám nép: had átkaként égbe kiáltanak pedig az elpusztított mezőségek, fölégetett, leágyúzott városok, bűzhödő embertestek, roncsolt bennak és csonkák s az ezer alakban elkövetett erőszak. Had népteleníté el a keletet és tizedelé már sokszor meg Európát. De nem csak a kiűtött háború, hanem a csak készülődésben lévő is, eléggé gonosz és emésztő! Tanubizonyoságot ad rá a francia budget...” Fél milliárd frank katonai kiadás! Mit lehetne ekkorra summával elérni, ha nevelésre fordítanák, ha vasúttal hálózna be Franciaországot! — „akkor a pénz nem menne semmibe, mint most, hanem bőven kamatozó tőkévé változnék. Ész, téged a franciák igen magas trónra emeltek, úgy látszik, most annál alább csapnak le!” (Jan. 13.) Vajda Péter meggyőződése szerint „Európa üdve az általános lefegyverzés volna”. (II. 20.)

Kossuth nagyobb terjedelmű lapja több s változatosabb külpolitikai hírt közölt, mint amennyit a *Világ* szerkesztője összeollózhatott, ő viszont — legalább a kezdeti időben — jobban a maga képére formálta a külföldi rovatot, s jobban kihasználta eszméi hirdetésére. Az első számban például feltűnően sok az irodalmi hír: Becker Rajna-dalát angolra fordították, George Sand új regényét írt, Victor Hugo ódát költött Napóleon halotti ünnepére, „melly hosszúnak és feszesnek mondatik”, egy német szerző megtámadta Lamennais legutóbbi röpiratát; mindez alkalmasint a költő-szerkesztő személyes érdeklődésének a jele, a *Pesti Hírlap* egyik hírt sem közölte. Vajda Péter, a politikai gondolkodó — ugyancsak az első számban — „a kőszén, a gőz, a vas” fontosságáról elmélkedik: ezek játsszák „a béke mezején” a főszerepet; majd „az alsó nép osztály művelésé”-t sürgeti, kívánva, hogy „e tárgy jöjön minél komolyabb alakban és minél több országokban szőnyegre”. Miként itt, később is gyakran vegyít a rovatba hazai célzásokat, párhuzamokat. Külföldi példákkal ösztönöz a haladásra. Beszámol a jamajkai rabszolgák felszabadításáról, és szinte szájába rágja a jogbágytartó magyar nemességnek: a szerencsének nem váltak „nyakasokká”, „készek a munkára”, a felszabadításon az urak is nyerne. (I. 13.) Dicséri a württembergi reformokat: az alkotmányt, a népnevelést, az adómentesség eltörlését, a humánusabb újoncozási rendszert s a hazafi érzelmű királyt, aki „kis országban megmutatá, mit tehet a magaslelkűség és a derék szív”. (I. 27.) Más külföldi eseményeken főhíborodik. Floridában kutyákkal üzik s irtják az indiánokat: „Tehát ismét háború és

olly gyalázatos háboru, mely az emberi nemre a legrutabb fényt veti” — jellemző a szerkesztő felfogására, hogy a közleményt a hadi rovatba teszi. (I. 9.) Franciaországban a „lassú gyermekgyilkolás”, vagyis a gyári gyermekmunka parlamenti vitáját nevezetesebb kérdésnek tartja Napóleon temetésének szenzációjánál, és keserűen fűzi hozzá: „Nálunk is idő előtt munkára kényszerítik . . . a gyermekeket, mely által és miatt testi fejlődésükben gátoltatnak, a tanulást elfogatnak, és vagy nyomoru vagy fejletlen emberek lesznek.” (I. 13.) Faji üldözés, gyermekmunka, chartista mozgalmak: látja tehát Vajda Péter a kapitalista társadalmak embertelen vonásait és belső nehézségeit, de a szomorú tapasztalatokat nem használja fel, mint az arisztokraták tollforgatói, érvül a polgárosodás ellen, a feudalizmus védelmében; az egyetlen lehetséges utat, a tőkés polgári fejlődését jelöli ki Magyarország számára is. „Meddig leszünk vakok Amerika iránt, mely adósság helyett tőkepénzzel bír?” (I. 20.) „. . . az győz, ki olcsóbb tüzelő anyaggal dolgozik. Innen származott az, hogy korunkban nevezetesebb kérdés lön: van-e valamely országnak *kőszene*, mint az, van-e aranya. Kőszén által fejlett ki angolhon bámulatos gyárvilága . . . Bár legyen, ki hazánk kőszén bányái- s telepeiről minél előbb értekezék s bár a kereskedésbe állított kőszén által minél több iparélet fejlődjék ki köztünk.” (I. 16.)

Korábbi politikai írásaiban, a harmincas évek elején, Vajda Péter még nem tulajdonított ekkora jelentőséget kőszénnek, tőkének, gyáraknak. Amerika példájára akkor is szívesen hivatkozott, de eszményképe Skandinávia volt: a szabad parasztok földje, ezt tartotta Európa első országának. 1841-ben a fejlődésről már sokkal inkább ipari keretek közt gondolkodik.

Az utolsó előtti számban, melyet még szerkeszthetett, Vajda Péter összefoglaló cikkben fejtegette ki külpolitikai nézeteit. *Milyen a kilátás?* — IV. 28.) Ne keressünk benne szokványos diplomáciai kombinációkat; Vajda Péter magasabb nézőpontról, mint a haladás és vesztegelés erőinek küzdőterét tekinti át Európa s a nagyvilág országait. A reá jellemző személyes hangon kezdi: leírja a kilátópontot — a budai hegyet, ormán a sugárbükkal —, ahonnet végigpillant a világ állapotán. Látja a „harcsomjas” Oroszhont, a Visztula partján az „elenyészett nemzet”-et, Moldvában magyar testvéreinket, a szabadságért küzdő cserkesz és grúz népet, a bomló Törökországot, Kínát, a csavargó beduinokat, Európa államait. „Olaszthon hallgat, mint nyári napon a szellő, s az ember rosszul érzi magát nála.” A francia király ügyesen vív a legitimista és republikánus ellenzékkel. „A belgák nem kerülhetik ki szemlénket fejlődő iparokkal, jeles vas utaik, sajtószabadságok s több intézeteikkel.” Anglia „áruival az egész világot előnti, kereskedik az egész földtekén és a hullámok uraságát bírja, otthon pedig rothadt elemekkel küzd, melyeket ép testéből ki akarna hányni, s küzdésének *reform* a neve”. Németország az egységre készül. „Svéd és Norvégországba, valamint a tulsó fél golyóra Washington városáig csak homályosan látunk át, azonban örömünkre válik, a képviselő szép kifejlődését pillantani meg mind ezen északnyugoti részekben mind Amerikában.” Keletet általában a veszteglési irány jellemzi, a nyugati keresztény országokban a haladás irányának kellene érvényesülnie, hiszen a kereszténységhez a szabadság és igazság elve illik, ennek ellenére „sok előjogos ember [van] benne, ki arat a hol nem vetett és eszik ámbár nem dolgozott”, sőt nemcsak a veszteglésnek, hanem még a „hátramenetel”-nek jeleit is tapasztalni, például Svájc és Belgium klerikális szellemében, vagy Spanyolországban, ahol a diktátori hajlamú Espartero „nem tetszik, mint Napoleon sem tetszett”. Magyarországra nézve Vajda Péter veszélyt lát „a hódítási elvnek harcias tüzzel áldozó” cári birodalomban: „hihető nagy explosio lesz.” „Hogy mi e hódítás ténen túl essünk, kettőre kell vigyáznunk.” A külpolitikában Ausztria védelme alatt a német haladás elvhez kell csatlakozni, belpolitikai téren pedig „menekülni mód a keletet fenyegető zivatartul az, ha alkotmányos hajónkat a haladás irányában vezetjük *gyorsan és éretten* elő, ha az alkotmányos szabadság elvét erősítjük meg rajta kormányul, árbocul az igazságot állítva föl, vitorlák gyanánt szabadelmű nevelést használva, gőzgépelyül pedig a férfias sajtót alkalmazva bele”. A cikkíró bizakodva tekint a jövőbe, mert a haladási irány „képzí azon talizmánt, mellytől a sötétség, jogtalanság és elnyomás fejedelme örökre visszahökken”. A hazai refor-

mok szükségének e külpolitikai indokolása Vajda Péter széles látókörére és eredeti gondolkodására vall; hasonló érveléssel a *Pesti Hírlap* 1841. évi számaiban nem találkozunk.

Feltűnő, hogy Vajda Péter viszonylag csekély érdeklődést tanúsított Franciaország iránt. A magyarázat: a forradalmak honát nem tartotta példaképnek. 1789 — úgy látta — a guillotine uralmához vezetett, ezt pedig „katonakényuraság” követte, s „azon jót is eltapodá, mely az iszony rendszere alatt kicsirázott”. (*Elv és irány* — IV. 24.) „... a híres Marseillei dal ... sok német és francia életébe került”. (I. 2.) Nem hozott jobb eredményt a júliusi forradalom sem: Franciaországot a háborús fenyegetés s az anarchia gócává tette. A bírálát, mellyel Vajda Péter a francia közállapotokat illeti, néha nagyon közel jár a konzervatív kritika szóhasználatához, de úgy látszik, hogy éppen ellenkező indulat fűti: nem soknak, hanem kevésnek tartja azt, amit szabadságból és jogból a kormányzó juste milieu a népnek meghagyott, sőt azt is, amit az ellenzéki republikanizmus követelt. Erre enged következtetni a *Világ* február 24-i számában a külföldi rovat meglepő kommentárja, mely Quinet demokratikus szellemű új röpiratáról (*Avertissement au pays*) így nyilatkozik: „A legfurcsább a dologban, hogy maga legkevésbé sem demokrata, s úgy tesz Lyonban, mint a többi gazdagok, kik a kézmunkás osztályt úgy nyomják a mint lehet.” Egyike ez Vajda Péter azon nézeteinek, melyek mindenki mástól megkülönböztetik nemes alakját kortársai közt: a liberalizmusnak ez a plebejus bírálata, mely a lyoni proletár-szenvedés nevében emel szót, egyedülálló jelenség 1841 körül irodalmunkban. Meglehet persze, hogy Vajda Péter valamely külföldi lap véleményét tolmácsolta; akkor is jellemző reá, hogy éppen ezt és nem mást. (Forrásait, sajnos, nem szokta megjelölni.) A francia politikai pártokkal való elégedetlensége másutt is kifejezésre jut. Mit ér „a kamarák szabadsága” — írja a már idézett *Elv és irány*ban — ha a képviselők megszavazzák a népmozgalmak ellen Párizs körül felállítani szándékolt erőrendszert, mely az európai békét is veszélyezteti? Vajda Péter maga is a képviseleti elv híve, de mit ér — teszi föl a kérdést — a népképviselet ott, ahol, mint Franciaországban, „a nép egy huszada ha bir képviselőt”? Ott „a nem képviseltek csak kegyelemből éldelnek jogokat és szigoruan véve a nemzethez nem is tartoznak”. Az ilyen szabadság nem az, amelyet „minden nemzet és minden magán ember keres”, ez csak „légképe” annak. Az igazi szabadság főelve „több elvekből van összealakulva s az emberek ezen elvekből csak egyeseket követtek, és mindnyáját egyetemileg nem fogadák el, nem alkalmazzák és ez okból lett szabadságok hiányos vagy félszeg”. Vajda Péter a francia politikai életet vizsgálva világosan fölismerte a formális demokrácia elégtelenségét, fölismerte, hogy a porondon szereplő pártok szabadságelve hiányos, a republikánusoké is, mert valamennyi párt szűkkeblű a néperdekek iránt, s e kritikai meggyőződéséből azt vonta le, hogy az egyetemes szabadság tekintetében „mellékes dolog” e pártok aprószerű csatáinak kimenetele, sőt maga a „forma regiminis” is.

Ez a meglepő felfogás, mely közönyt tanúsít a politikai főkérdések egyike, az államforma iránt, paradox módon a francia-rajongó és republikánus Petőfivel rokonítja Vajda Pétert. Az *Elv és irány* szerzője, éppen azért, mert a szabadságot „egyetemileg” fogja föl, elégedetlen a politizálás hagyományos módszereivel és kisstilű céljaival, kívül helyezi magát ezen a politikán, fölébe emelkedik. Hasonló elégedetlenség magyarázza Petőfi ugyancsak meglepő nyilatkozatát a márciusi naplóban: „Politikai életünket távolról néztem vagy rá sem néztem”, amiért vádolták is, „bűnös egykedvűséggel”. Közöny, egykedvűség, kívülállás, felülemelkedés. A közös elégedetlenség és a hasonló attitűd hasonló képet sugall a két költő-politikusnak: Petőfi mintegy a csillagász tornyából, Vajda Péter a budai bércről, mindketten magaslati pontról tekintették át a világ helyzetét, fürkésztek a jövőt. A hasonlóságnál azonban fontosabb a különbség: Petőfi a forradalomtól, Vajda Péter a neveléstől várta a megváltást, mely egyszerűsmind véget vet a divatozó félszeg politizálásnak is; továbbá Petőfi az egykedvűséget nem terjesztette ki az államforma kérdésére, tüzes republikánus volt, mert a köztársaság — a république sociale — eszménye meggyőződése szerint magában foglalta a néperdekek teljes kielégését.

A politikai módszerekkel való elégedetlenség Vajda Pétert a saint-simonistákéval azonos álláspontra vezette; ők hirdették: közömbös az államforma politikai jellege, csak az számít, emeli-e az ipart, a népjólétet. Nem tudjuk, hogyan — a maga erőfeszítésével vagy olvasmányok hatása alatt — alakította ki Vajda Péter ezt a nézetét, mely a liberális politizálás szocialista kritikájának egyik változatával rokon. Mivel nem ez az egyetlen érintkező pont gondolatrendszere és a saint-simonistáké közt, hiszen a béke és az ipar fontosságának kiemelése is közös vonás, úgy látszik, hogy 1841-re Vajda Péter gondolkodása némi saint-simonista színeződéssel gyarapodott, *anélkül* azonban, hogy a saint-simonisták elméletének leglényegesebb elemeit — a magántulajdon korlátozásának és az új társadalom hierarchikus felépítésének elvét, történet-szemléletüket és tanaik vallásként való felfogását — a legkisebb mértékben is hatni engedte volna magára, *anélkül* tehát, hogy a maga liberális pozícióit megváltoztatta volna.

A *Világ* szerkesztője fölött néhány kérdést, mely már a liberalizmus határait feszegeti, de nem lépett ki a maga — sajátos, mert plebejusi — liberalizmusának köréből.

Liberális programjának céljait és elveit Vajda Péter a *Világ* vezércikkeiben fejtette ki.

A vezércikk meghonosítójának a hazai újságírásban Kossuthot tartja a szakirodalom; joggal. *Budapesti lánchid*, *Pénz szüke*, *Nyelvünk ügye*, *Nemzeti színházunk jövődjéje*, *Betyárkodás*, *Pálinkamirigy*, *Szelid tortura*: ostorcsapásokként csattantak egymás után a *Pesti Hírlap* vezércikkei. Lehetséges, ezek ösztönözték Vajda Pétert arra, hogy maga is vezércikkeket írjon, bár politikai cikksorozatot, többnyire a tárca-műfaj könnyedebb hangján, már korábban is írt, a *Hasznos Multságok* lapjain, 1833 első felében, előbb, mint Kossuth, s már akkor feltűntek mostani vezércikkeinek jellemző egyszavas címei. Az ösztönzés s az elsőség kérdésénél fontosabb az, hogy Vajda Péter vezércikk-sorozatának a Kossuthétól eltérő szelleme, sajátos mondanivalója van.⁹

A *Világ* első számában a belpolitikai helyzetet a *Hazánk képe 1840 végén* című cikk foglalja össze. Dicséri az utolsó országgyűlés „korszerű rendeletei”-t, örül, hogy a megyegyűlések apró viták helyett országos érdekű tárgyakat vitatnak. Szeretné, ha a vegyes házasságok ügye nem okozna „zsurlódások”-at, „mellyek hasznosabb munka s vitatástul huzzák el az embereket”. „Nevezetes tünemény az, és tanusítani kezdő, hogy a parasztok sorsának javulandása nem hiú ábránd, melly Tolna Vgye Kokasd helységében történt”: Bezerédj István lehetővé tette jobbágyainak, hogy örökváltság útján telkeik birtokába jussanak, s így jó példával lépett elő „azon pályán, mellyet meg kell futni, mielőtt mondhatnók, hogy e számos nép a tág országban nemzetet tesz és hazával bir”. A nevelés ügye halad. „A kereskedés lábak nélkül van ugyan nálunk a rossz utak miatt, . . . de láb nélkül is mozog.” Gőzhajótársaság, Pesten gőzmalom létesült. „Literaturánkban nagy a mozgás, pesgés, forrás; s ámbár remeket, a világliteratúra befolyással lévőt nem igen teremtünk elő, de már az is sok, hogy belső szükségünket fedezni kezdjük.”

„Hazánk képe”-t rajzolta meg ez a cikk, és *Hazai tájképek* lesz a következő számokban a belpolitikai rovat címe. Ebben egy ideig több kisebb-nagyobb hazai eseményről közöl hírt és kommentárt Vajda Péter: visszatér a kokasdi példára, elismeréssel szól a Gorove-alapítványról, a takarékpénztár sikeréről. (I. 9.) A kommentárok terjedelme apránként megnő, modoruk fejtegetővé válik, s a szemünk előtt alakul ki belőlük Vajda Péter vezércikkeinek sorozata. Először a február 27-i számban látja el címmel — s neve kezdőbetűjével — fejtegetéseit (összefoglaló címül megtartva a *Hazai tájképeket*): ettől kezdve szerkesztői munkája utolsó napjáig formai tekintetben is szabályos vezércikkeket ír.

A *Világ* ugyanazokon a napokon jelent meg, mint a *Pesti Hírlap*; ha valaki mind a két újságot járatta, hetenként kétszer egyazon napon olvashatta Kossuth és Vajda Péter vezércikkeit.

⁹ Vö.: SCHRIDDE Éva: A magyar vezércikk első évei. Pécs, 1938. — Csak a *Pesti Hírlap* vezércikkeit tárgyalja, Vajda Péterét nem, és nem tesz különbséget a *Világ* két korszaka között.

17. sz., febr.	27. Nemzeti veszély [a korteskedésről]	Nyelvünk ügye
18. sz., márc.	3. Halottas házak	Pártok
19. sz., márc.	6. Nemzeti játékszin ügye	Szabadelműség
20. sz., márc.	10. Bünper	[Nincs vezércikk]
21. sz., márc.	13. Gyermekkorház	Egyedáruasság és szabad verseny
22. sz., márc.	17. Unio [vallási]	Emberi rendeltetés. Academia
23. sz., márc.	20. Ősiség	Pestmegyei közgyűlés
24. sz., márc.	24. Ismét ősiség	Nemes és nemtelen
25. sz., márc.	27. Játékoság	Önismeret
26. sz., márc.	31. Bot, vessző, korbács	Chinai fal
27. sz., ápr.	3. Szabadság és rend.[Záborszky Alajostól]	Szerencsétlen meghasonlás
28. sz., ápr.	7. Aprócska kényurak	Hon
29. sz., ápr.	10. Humanismus, realismus	Haszon
30. sz., ápr.	14. Erdély és unio — egység a magyarnak	Hasznos és haszontalan munka
31. sz., ápr.	17. Erdély és unio még egyszer	Gellérdhegye. Városliget
32. sz., ápr.	21. Iparegyesület	Elv és irány
33. sz., ápr.	24. N. Körös és Kecskemét követi a Pest megyei gyűlésen	Elv és irány [folytatás]
34. sz., ápr.	28. Valami a népnevelésről	Millyen a kilátás?
35. sz., máj.	1. Ismét egy titlegvirtuóz s az ő kényura	Nevelés-általi egyesülés

A *Pesti Hirlap* első vezércikke már fölvetette a kérdést, honnan szerez az ország pénzt a pesti lánchídra s más efféle vállalkozásokra, a második szám vezércikke pedig magáról a pénz szűkéről értekezett. Agitációját Kossuth azon a ponton indította meg tehát, amelyet minden teendők fókuszaként Széchenyi jelölt ki a *Hitelben*. A tennivalók sorrendjére nézve Kossuth, logikusan és ugyancsak Széchenyi szellemében, a jobbágYTELEK fölSZABADÍTÁSÁT, a „szabad föld” Európában már évszázados jelszavának megvalósítását határozta meg első- és legfontosabbnak. A tökéhiány megszüntetése Vajda Péter törekvései közt is főhelyre került, és Kossuthal egyetértőleg ő is a jobbágyságtól eltérésében jelöli meg a tökéképzés legfőbb feltételét. Programja alap-axiómáját a *Világ* január 9-i számában ekként mondja ki: „Azon jók között, melyeket korunk emberséges szelleme magával hoz, az elsők közé tartozik az emberi ész és kezek föloldozása. Hajdan azt vélték az emberek, a kinszerítés dolgoztat legtöbbet, ma teljes igazság gyanánt áll hogy a szabad ember természet legtöbbet. Hajdan az egész föld kényuraságnak volt alája vetve s akkor a kényurak alig birtak annyi kényelemmel, mint ma egy közönséges polgár. Nézzük meg a szabad és szolga országokat, mennyi különbség van köztök. Amazok népesek ezek néptelenek, ott a föld tízannyit terem mint itt, ott a mesterség krajcárul forintokat csinál, itt a pénz kamatlanul szekrényekbe rejtetik; ott a tudomány gépeket visz tökélyre, mellyekkel száz ember, milliók helyett dolgozik, itt alig van mit az eke elé fogni: szóval a szolga országokban rongyos, piszkos, lelketlen nép van, a szabadultakban pedig gazdagság, csin.” Néhány hét múlva Vajda Péter újra s még világosabban kifejti nézeteit a tökééről: „Uraim, igen szép az, midőn mondjuk: kereskedjünk, üzzünk műipart és halmozzunk gyárokat gyárokra. De megy-e az? A gazdagodás törvénye az: minél jövedelmezőbbben használni a tökéepénzt. Kérdem, általában véve, miben áll magyarországnak tökéje? készpénzben nem, pedig a gyárok és kereskedések szeretik a készpénzt; de fő tökéinket földünk teszi, a legáldottabb föld e világon. E töké elhanyagolni esztelenség volna, e töké virágzására kell további munkálatainkat építenünk. E töké, ha jól kezeljük, szerzend utakat a kereskedésnek, szerzend pénzt a gyároknak, mesterségekre, megnyitja előttünk a tengereket. Hazánk e töké használatánál fogva ott vagyon már, hol apródonkint a kereskedő s gyári szerepet izlelgetni kezdheti, de azt sem tagadhatjuk, hogy

földtőkénket célszerű fölruházás által tizannyiszor kamatozóvá lehetend tennünk. Gondoljuk meg csak, hogy hazánk igen szép része, a nemtelenek birtoka, annyira terhelt, hogy lehetetlen jól kamatoznia, lehetetlen gyarapodnia. Mihez kell tehát az országnak fogni? A tapasztalás és józanság elve szerint a terheket minél közösebbekké tenni, hogy egyeseket el ne nyomjanak.” (II. 6.) Vajda Péter örül a reformmozgalom minden sikerének, de újból és újból a fő kérdésre irányítja a figyelmet: „Vannak casinók és könyvolvasó-társaságok, van cukortisztító intézet Pesten, gőzmalom és állóhid-társulat, van tudóstársaság, nemzeti színházi öszveg, Gazdasági egyesület stb. Ez mind örvendetes tünemény, tanuja az ébredésnek. Csak, uraim, a javát nem kell elfelejteni, az alapot nálunk, a földnépét . . . Biztosítsatok neki hasznót, oktassátok őt emberré hogy haszonnal munkálkodjék . . .” (II. 13.) Mivel a gazdasági fejlődés csak a jobbágyszabadítás után indulhat meg rohamosan, Vajda Péter roppant sürgetőnek tartja azt. Sajnákozik, hogy Kokasd példáját nem követik, fájlalja, hogy az úrbér s a robot miatt „a nemzeti öszves gazdaság milliókra rugó károsodást” szenved minden évben, s e túrheteretlen állapot azonnali megváltoztatása végett kompromisszumra is hajlandó: ha a paraszt nem válthatja meg magát pénzen, mert pénze nincs, válthassa meg a szabad birtokjogot telke egy kisebb részével, mely „az uraság számára kivágatnék s a megmaradott rész tisztán, minden teher nélkül a paraszté lenne”. (*Pestmegyei közgyűlés*) A radikális követelés, a kárpótlás nélküli jobbágyszabadítás elvének hangoztatása Táncsicsra és az *Anti-urbérváltás* szerzőjére marad; Vajda Péter annyira bízott a szabad polgári fejlődés várható eredményeiben, hogy úgy vélte, azok kárpótolják a parasztot a kezdő lépés áldozatáért. Kossuth is így gondolkodott: a jobbágy számára „váltása napjával jólétének napja kezdődik”. (*Pesti Hírlap*, 1841. febr. 13.)

Ész és kezek föloldozása! Feudális országban természetesen ez volt az egyetlen korszerű és ésszerű jelszó. Vajda Péter már az *Athenaeum* 1840. ápr. 23-i számában így írt: „engedjétek szabad természet a természetnek, a kézművesnek, a kereskedő és tudósnak; ne rakoncázzátok körül tilalmakkal . . . biztos és kellő siker csak illy módon eszközölhető.” A *Világ* szerkesztőjének is meggyőződése, hogy „a nagyobbyszerű életnek verseny képzi csálhatlan jelét”, ez teremti meg a jólétet. „Igy én ezen áldott szavat: »verseny« be szeretném búvólni minden-hová”. (*Egyedáruosság és szabadverseny*) Vajda Péter reméli: „lesz idő, melyben . . . minden munka szabad, minden csere szabad lesz”, s ez az idő — a szabad föld, szabad munka és szabad kereskedelem kora — lesz a kór, melyben „nemzet nemzettel mint testvér közlekedik”. (II. 20.)

Mindezt azután írja Vajda Péter, hogy Louis Blanc az *Organisation du travail*-ban (1840) már kivédhetetlen bírálattal illette a liberalizmus közgazdasági elveit, különösen a szabad verseny, a konkurrencia elvét, mely a szabadság jelszavával éppen a szabadságtól fosztja meg a proletárokat, csupán a kizsákmányoltatás bérrabszolgasága vagy az éhhalál közt hagyva nekik választást. Kortársa, Vajda Péter, aki a munkáskérdést jobbra csak hírből ismeri, egyértelműen liberális programot hirdet, és a *Világban* még a kételkedés jeleivel sem találkozunk a gazdasági liberalizmus alaptételeit, a magántulajdont (szabad föld) és szabadversenyt illetően.

Vajda Péter egyik vezércikkének a címe: *Szabadelműség*; ebben fejti ki, mit értett liberalizmuson. Alaptétele: „Minden magános ember és minden testület a legkedvezőbb körülményeket ohajtja magának az életben, a társaságban.” Ez ősi és jogos vágy ellenére sokan vannak, akik pária-sorban szynlődnék, sorsuk alig jobb a „négy lábú teherhordók”-énál. „Sokfelé Indiát látunk a földtekén, az egész ó s az egész új világban; mindenfelé hatalmasak és hatalomtalanok, előjogosak és jogtalanok! Ezen körülmény hozza magával a szabadelműséget.” A liberalizmus tehát, Vajda Péter szerint, történetfilozófiai principium, a mindenkori jogtalanok törekvése. „Szabadember nemigen követel magának szabadelműséget; birja azt, mire szüksége van, de kíván az, ki szenvedőleg áll a jogok mezején.” A liberalizmus, melyet Vajda Péter a magáénak vall, egyenlő jogokat követel mindenki számára, „egy morzsával nem többet az igazságnál” — ennyi elég, véli, a legkedvezőbb körülmények megteremtéséhez, az ész és kezek föloldozása

megteszi a magáét. „Adjatok tág mezőt a haszonkeresésnek” — írja *Haszon* című vezércikkében; ez a boldogulás záloga, elegendő ahhoz, hogy „derék, hatalmas, gazdag nemzetté legyünk”, hogy „országunk ússzék a bőségben, hogy nyáron úgy hulljon malmainkbul a liszt mint télen felhőinkbül a hó, hogy tejünk és borunk sok és kifogyhatlan legyen mint folyamainkban a víz, hogy vad és szelid állatokkal hemzsegenek erdeink és ólaink mint legyekkel a mézsárszékek, szóval: legyen földi paradicsomunk”. A polgári haszonelvét Vajda Péter csak erkölcsi intelmekkel korlátozza: „hozzátok őszhangba a szellemi hasznót az anyaggal, tehát ne legyenek piszkos kincsvadászok”, „őrizkedjete magatok hasznát mások kárán építeni”. A liberalizmus szocialista kritikájának szavát, mely az egyenlő jogokat egyenlő lehetőségekkel, kommunista megfogalmazásban a szociális egyenlőség (közös vagyon, egyenlő elosztás) elvével kívánta párosítani — e vízvázlatzó-szavakat Vajda Péter sohasem írta le. Liberalizmusa a gazdasági és jogi alapelvek tekintetében nem különbözik Széchenyiétől, Kossuthétól.

A szabadelmőség ősi törekvését Vajda Péter békés úton óhajtotta céljához juttatni. A közvélemény erejével, mely „nem kiált átkot az előjogosok fejére, de hallgat, ha azokat haszonlesőnek és önzőnek látja, ellenben zajos tapsokban tör ki, ha az szabadelműleg szólt, s engede előjogaibul, javára az alig jogosoknak, kiket a nemzet övének akar valahára mondani”. (*Szabadelműség*) Pártra szükség van; a pártok „a társaság lényegéhez tartoznak”, oligarcha, céhmester, egyedárus, mind védi érdekeit, jogos tehát, hogy legyen ellenpárt is, mely „ha pozitív jogok nincsenek, a jogegység örök kutfejére, a természetre hivatkozhatik”, s lépcsőt képez az igazsághoz. (*Pártok*) A párt, Vajda Péter felfogásában, még nem a modern, szervezett akciópárt, mely hatalomra tör, de nem is a néptől elszakadt parlamenti szónokok tömörülése, mint Franciaországban, még kevésbé a hazai kortesek durva tömege. A pártok feladata a nemes vitatás, a haladás módozatainak kipuhatolása.

A liberalizmus pártja, Vajda Péter szerint, mindenekelőtt neveléssel, az előítéletek lerombolásával, hasznos ismeretek terjesztésével valósíthatja meg eszményeit.

Vajda Péter gondolatrendszerének minden lényeges eleme a felvilágosodásból ered: kiinduló pontja a természetjog, célja az igazságos társadalom, vezércsillaga az ész, módszere a nevelés. Egész életműve egyetlen nagy nevelési utópia.

A nevelést mindenhatóknak tartja. Ebből igen modern következtetést von le: „A mely nemzet a nevelés ügyét elhanyagolá, rendesen egy bizonyos fokig igazságtalan a büntetésben; mert a vétkek nagy számának neveletlenség lévén oka, maga magát volna köteles büntetni.” (I. 23.) Az iskola és a nevelés az állam, a társadalom legfőbb gondja legyen. Napóleont elsősorban azért rója meg Vajda Péter, mert „győzelmi mámorában az oskolákról rútul megfejtkezék”. (*Millyen a kiltás?*) Hazánkban sajnálattal tapasztalja, hogy „a templomra nagy gond fordítottat, az iskolára majd semmi, vagy igen kevés”. (*Hasznos és haszontalan munka*) Mi még „igen tudománytalan nemzet vagyunk; a tudomány jótékonyasága alig kezd mutatkozni mezej gazdaságunkban, alig iparunk és mesterségeinkben, alig kereskedésünkben. Ez új kor dicsőségét a vegytan, a chemia teszi, kérдем, van-e chemiánk?” (*Emberi rendeltetés. Academia*) „Mindenható szózatot” szeretne magának Vajda Péter, hogy megértesse honfitársaival: „Nekünk mindenre oly nagy szükségünk van, de elsőik között említhető meg a célszerűleg művelt ipar osztály.” (II. 20.)

De nem minden tanítás egyaránt hasznos. Van rossz tanítás, mely vallási és társadalmi előítéleteket, babonát, fanatizmust terjeszt, ez többet árt, mint a nem-tanítás. (*Hasznos és haszontalan munka*) A jó tanítás az egyenlőtlenségek megszüntetésén munkálkodik. Ez eszközölheti a nemzet egységét, nyelvi tekintetben is. (I. 23.) Ifjúkori munkáiban Vajda Péter páratlan megértést tanúsított a magyarországi népek nyelvi joga iránt, bár az egységesülést akkor is kívánatosnak tartotta; 1841-ben, a nemzetiségi kérdés kiéleződése idején, álláspontja némileg módosul: most is „kétes szer”-nek mondja a „heveskedés”-t, de a nemzetegység érdekében magyarosítást kíván, a magyar nyelvű oktatás kiterjesztése révén. (*Nevelés-általi egyesülés*)

A nevelés mindenható. Vajda Péter a felvilágosodás századának boldogító hitével csügg nevelési utópiáján. „Tiszta, józan elveket, uraim és haladásunk minden bilincse azonnal [!] le-hull, pusztulnak balítéleteink és azon rút rémalakok, melyek boszorkányként ültek agyunk-ban, eltűnnek az értelem világa előtt. Ha az elv tiszta, megdül az ösiség, vége a rabszolgaság-nak, csak hasznos munkák becsültetnek, és a szembekötődsi kinevettetik.” (*Hasznos és haszon-talan munka*)

Mielőtt megvált a *Világtól*, mintegy utolsó és legfontosabb üzeneteként nevelési programját foglalta össze: „Hogyan vezethet a célszerű nevelés jogegységre, megkísértem előadni. A nevelés főadata kifejteti az emberben az értelmet, vizsgálja a társas viszonyokat, meghatározni a polgárok jogait, kiszabni kötelelességeiket, fejtegetni: mi szolgál leginkább mind egyesek mind a nagy közönség javára. A nevelés társul veszi e céljához a tudományok egész tárházát; ezer évek tapasztalásairól beszélteti a történeteket, ezer nép és nemzetről okoskodtatja a földleírást; előmutattatja titkait a természettel és mindnyájára világot kér az észtantul. Így történik meg, hogy először is a tudás szentházában egyesülnek előjogosak a hiányos joguakkal, közmeggyő-ződéssé válik, hogy az előjogok olly bajok a társaság testén, melyek (főleg ha mértéken túl üzennek) askórt és elsoványodást hoznak elő s okai lesznek, hogy a közállomány virágzáshoz nem juthat; az értelem utat mutat ki, hogyan lehet kárpótlást szerezni az átengedendő vagy eltörölendő előjogokért, valamint azt is kijeleli, miképen szerezhetik meg a hiányos joguk a teljes jogúságot a nélkül, hogy magokat megerőltetnék, miképen állíthatni elő kölcsönös bizo-dalmat és hitelt az adók és vevők vagy más szóval az egyesülők között. Ez urak, a nevelés főadata, s ilyenek a nevelés szüleményei.” Ahhoz, hogy a nevelés mindezt az eredményt el-érhesse, új tudományra van szükség: „közjó cím alatt állíttassék egy új tudomány föl”. (*Nevelés-áttali egyesülés*)

Vajda Péter, szándéka szerint, egész életművében és különösen a *Világ* lapjain a közjó tudományának kidolgozásán és elterjesztésén fáradozott. A *Világ* harmadik számában *Az emberi faj boldogsága* címmel értekezést közölt: a boldogság társadalmi feltételeit ígérte vizsgálni „hályogtalan szemekkel”, remélve, hogy „megismerkedvén a boldogság szülő s föntartó okai-val, ezeket a társaság maga s minden egyes tagjának tulajdonává teszi. S ekkor ezen tanítás eredményei dicsők lelendenek”. A cikk folytatása elmaradt, nem tudjuk, miért; de voltaképen a *Világ* minden cikke a boldogság s a közjó tudományának egy-egy fejezete.

Kossuth vezércikkei rendszerint valamely tényből, a visszaélések és ésszerűtlenségek vala-mely kiáltó példájából indulnak ki, s abból vonnak le következtetést a tennivalókra nézve. Vajda Péter vezércikkirői módszere más: rendszerint valamely elméleti vagy erkölcsi kérdést vet föl, a természetjog örök előírását vagy a politika valamely alapfogalmát fejtegeti, tudomá-nyából kovácsol agitációs érvet. *Gyermekgyilkolás*, *Bot, vessző, korbács*, *A szegény vakok*: Kossuth jellemző címei; már maga a cím megfog s az érzelmekre hat. Vajda Péter értekező címeit — *Emberi rendeltetés*, *Nemes és nemtelen*, *Hon* — nehezen tudnók elképzelni Kossuth vezércikkei fölött. Nem vitás, hogy a *Pesti Hírlap* szerkesztőjének érvelésmódja volt hatáso-sabb: a gyakorlati problémák nyelvén szólt. Vajda Péter viszont mélyebb elméleti alapot adott és gyűlékonyabb anyagot halmozott föl vezércikkeiben.

Széchenyi a *Pesti Hírlapot* vádolta izgatással; mennyivel inkább vádolhatta volna a *Világot*. Vajda Péter filozofikus fejtegetéseiben plebejus indulat forr: „itt van egy osztály, ennek föl-adása vért izzadva dolgozni, ott van egy másik osztály, annak csak testi éledelet osztály része”. (*Emberi rendeltetés. Academia*) — ez a hang másféleképpen volt izgató, mint Kossuthé. „Uraim, nálunk az első szükségekről kevésé van gondoskodva; millió társaink hét számra nem ízlelnék marhahúslevest s kenyereket nem buzából véled sütöttnek hanem azon fekete földből, mely-nél sebb buzát Egyiptom alig terem. Ruhájok minő? Rongy és piszok. Költőink vetélkednek e nyomor leírásában s az véli a valót legjobban eltalálni, ki legsiralmasabb színek-t tudá össze-hordani! Uraim, e népnek nem színház kell, hanem boldogítóbb rendszer...” (II. 10.) — a totális kritikának, a plebejus kritikának ez a kitörése Kossuth lapjában ismeretlen. A *Pesti*

Hírlap vezércikkei egy-egy kirívó igazságtalanságon háborognak; a *Világnak* alig van száma, mely fel ne sorolná a jobbágypanaszok egész litániáját, ne vádolná magát a rendszert, mely a jogtalanokat arra ítéli, hogy „ne álljon előtök nyitva semmi magasra vezető pálya, fizessenek azon uton mellyet csináltak, adjanak katonát és tartsák azt, fizessék a törvényhozót, a bírót, és mind azt, mi leginkább nemes által használtatik”. (*Nemes és nemtelen*)

Ennek ellenére: a *Világ* hatása nem versenyezhetett a *Pesti Hírlap*ével. Kossuth azonnali cselekvésre sürgető felhívásait lehetett követni: állítsatok emberbaráti intézeteket, szelídítések a jogszokást, lépjete be hasznos egyesületekbe! — mindezt meg lehetett tenni. De mit kezdhetett a kortárs Vajda Péter nevelési utópiájával? mit az ilyen fölszólításokkal: „Olvasatok szorgalmasan, s . . . biztosan fogunk tovább haladni”. (*Önismeret*) A *Világ* példányszáma meg sem közelíthette a *Pesti Hírlap*ét; Széchenyi jól tudta, kitől tartson.

Egyáltalán: kinek, milyen olvasónak szánta lapját Vajda Péter? Kihez szóltak vezércikkei?

Kossuth minden szava, minden argumentuma a nemességhez szólt. *Örkváltás* című vezércikkében például azzal érvelt, hogy a birtokosok jobban járnak, ha beleegyeznek a jobbágytelek megváltásába, mint ha ellenszolgáltatás nélkül kénytelenek apránként megválni előjogaiktól. Élt a meggyőzés e módszerével Vajda Péter is, igyekezett hatni, hasznot ígérve, a nemesség önértékére. Ilyenkor mondatait gyakran a kor szokásos „Urak”, „Uraim” megszólítása vezeti be. De sokszor használja a tágabb értelmű „Honfiak” és „Édes barátaim” megszólítást, és van mondata, mely így kezdődik: „Mi, atyafiak . . .” (*Önismeret*) A többes számú névmás a népből valónak, a néphez tartozónak vallja a szerzőt, a vezércikkíró — itt és másutt — magához a néphez fordul, a népet igyekszik meggyőzni, nem a birtokos osztályokat. Új hang, szokatlan hang ez a magyar újságírásban; a plebejus újításnak Táncsics és Petőfi lesz majd követője.

Mit tett Vajda Péter annak érdekében, hogy lapja el is jusson a néphez, hány népi olvasót sikerült meghódítania, nem tudhatjuk. De néhány adatunk van. Egy bihari tudósító arról ír, hogy Darvason olvasó társaság alakult, a *Világ*ot is járattja, s példányait „az utolsó szegény földmivessel is örömmel közli”. (III. 27.) Másutt a herendi olvasó társaságról értesülünk, melynek tizennyolc tagja volt, szintén járatta a *Világ*ot, és „résztvevői köedény gyártók, szentgáli nemesek és zsidók”. (II. 13.) Voltak tehát paraszt és kézműves olvasói a *Világnak*, ha sokan nem lehettek is. Nagyobb szó, hogy voltak, úgy látszik, plebejus levelezői is. A január 27-i számban a székesfehérvári tudósítás szerzője nem-nemesnek mondja magát. Február 10-én a várpalotai levelező a közrendűek táncmulatságáról ír, maga is közülük való. S van még néhány a névtelen vidéki tudósítók közt, akiben közrendűt gyaníthatunk. E szerény tollak nem mérközhettek a *Pesti Hírlap* nagyszámú levelező gárdájának fényes tehetségeivel, de tudtak valami mást. Kossuth tudósítói többnyire a megyei pártcsatákat ismertették; a *Világ*-ban gyakran olvashatunk a jobbágyélet, különösen az újoncozás sérelmeiről. A plebejus levelezők megszólaltatásával Vajda Péter megelőzte Táncsicsot, a *Munkások Ujsága* szerkesztőjét, példát mutatott neki.

Kihez szóltak a *Világ* cikkei? A kérdést már egy kortárs is föltette, nem éppen tudományos céllal. A *Hasznos Mulatságok* bőjtelő (február) 24-i számában egy Rábaközy Jenő nevű szerző cikke jelent meg: *Egy kis világot a Világ politikai lapra*. A cikkíró szerint: a *Világ* szerkesztője vagy művelt embereknek ír, s akkor lapja silány; vagy földművelőkhöz szól a lap, akkor viszont veszélyes. Félő, hogy „a közbátorságot és avval összekötött közboldogságot Világ uram fogja felzavarni”, mert írásmódja „olylan, hogy egy közönséges ember kezébe minime való; mert igen vakmerőn állít mindent . . . igen ártalmas a köznépre, mert nehéz akkor a köznép agyából a rosszat kiirtani, midőn az illy büszke s megbízott [elbizakodott] politikai lap már erősen béonttötte kemény agyukba hízelt és büszke szavaival”. Április 29-én a *Századunk* F. jelű szerzője támadta meg a *Chinai fal* című vezércikket. Ebben, a párizsi erőrendszer kapcsán, arról írt Vajda Péter, hogy a népeknek nem elválasztó háborús készülétekre van szükségük, „nem falakra . . . hanem szabad légre, vaspályák és gőzkocsikra”, s hogy nemcsak Párizs

körül emelkednek „chinai falak”, hanem nálunk is: ilyenek „a különböző bábéli nyelv, a különböző vallástét, a polgári osztályos rangok” — ezekre nincs szükség. A *Századunk* cikke szerint (*Aristocrata és egyenlőség*): „E kívánság nem újság. Evvel bujtogatta a francia propaganda is a csendes polgárokat egymás ellen, ezen őrv alatt nyújtá ki karját Père Enfantin szent Simonismusával más vagyona, sőt hitvesére is, illy vért alatt hősködik most Oven Angolhonban socialismusával a más vagyona ellen...” A *Századunk* alantas módon gúnyolódott a *Világ* vezércikkén; a *Hasznos Mulatságok* írója azt követelte: „Hagyjon fel Világ uram a fenhéjázó és ultra okoskodó szellemével...”

Nem hagyott fel. A denúciálások következtében, vagy anélkül is, baljós felhő telepedett a *Világ* fölé. A március 17-i számból arról értesülünk, hogy a bécsi posta-főhivatal a *Világ*ot (és a *Pesti Hirlapot* s az *Athenaeumot*) nem vette föl a császári tartományokban terjeszthető újságok jegyzékébe. Április 14-én Borsos Márton, a tulajdonos, nyilatkozatot tett közzé: cáfolta az álhíreket, hogy a *Világ* meg fogna szűnni.

Ki volt ez a Borsos Márton? Írásaiból politikai arcél nem rajzolódik elem. A március 3-i számban fogadkozott, hogy fő törekvése a lapot „a közös jog és igazság” ösvényén megtartani; április 14-én is az addig követett irányhoz való hű és tántoríthatatlan ragaszkodást ígért. Mi történt a kulisszák mögött, nem tudjuk. Felszólításnak vagy csábításnak engedett a lap-tulajdonos, vagy csak elégedetlen volt az üzletmenettel? A társszerkesztő mindenestre gyakorlati leckét kapott, hogyan érvényesül a „haszonkeresési” elv. Május 1-én, a 35. számban állt utoljára a neve a címbeűk alatt. Olvasótól el sem búcsúzkodhatott.

Szürke interregnum következett a *Világnál*. A *Hazai képek* rovatot, a vezércikkezését Gyurmán Adolf folytatta, becsületes reformszemlemben, de nem Vajda Péter szellemében. Augusztus 18-án Borsos Márton bejelentette, hogy Jablanczy Ignácra ruházta a szerkesztést: megindult Dessewffyék lapja, az arisztokrata *Világ*. Az, amelyikről a sajtó- és irodalomtörténet hajlandó volt tudomást venni.

Mit jelentett a *Világ* Vajda Péternek? Terhes robotot, idegerőltető munkát, ehhez nem fér kétség. De az életet is, élete nagy lehetőségét. Ifjúkora költeményeiben a hontalanság panasza szólt, a jobbjágyé, ki szertenézve nem leli honját a hazában. Szól a panasz a *Világban* is: „Midőn tehát Amerikában a feketéktől ezt halljátok mondani: nincsen hazám, ne vádoljátok őket hazugsággal. Nincs hazájok, mert jogaik nincsenek, a teher pedig végetlen rajtok. Midőn a raját (hajdani) Törökországban, és a parasztot sokfelé így halljátok beszélni: nekünk nincs hazánk, ne csudálkozzatok; azt értik alatta; kevés jog mellett iszonyú sok ter [teher] nyomja vállaik és fejeiket.” Édes hazánkban is, ez a keserű igazság, sok a hazátlan ember. „A haza adás nagy munkája azonban megkezdődött.” Remélni lehet, hogy „hazánkban nem hosszú idő múlva a legnemesebb értelemben hazája lesz magyar, német, tót és cigánynak, hazája lesz katolikus, református, lutheranus, unitarius és zsidónak, hazája lesz bölcsnek és tudatlannak — mindnyájunkat igazságos jog fűzvéen össze testvérekként”. (Hon) A haza-teremtés nagy munkája megkezdődött, megkezdődött az apostolokat kívánó „nagy munka”, melyet Petőfi költészete is mindannyiszor e két szóval jelöl — megkezdődött, és Vajda Péter részt vehet benne. Vajda Péter az imperativusok költője. Ifjúkora szép verseiben az előjogosok és jogtalanok világának ellentéte feszült, s az utolsó strófa egy-egy dacos imperativussal kerekedett az ellentétek fölé. Imperativusok állnak gyakran a *Világ* vezércikkeinek végén is. Csakhogy míg a költemények parancsoló igéi önmegszólításhoz kapcsolódtak, a vezércikkekben az imperativus közösséghez szólhat: Olvasatok! Vessétek meg a nemtelen nemes! Használjátok a tudományt! Legyetek munkálkodók! A költő csak a magány lírai erőfeszítésével szüntethette meg az ellentéteket; a vezércikkíró, a közjó tudományának magvetője a valóságos társadalmi ellentétek megszüntetésén munkálkodik. „Társim hallgatnak” — írta a Sas költője 1832-ben;

idő telt el, s a *Világ* szerkesztőjének közönsége van, levelezői vannak. Ezt jelentette Vajda Péter számára a lapszerkesztés, ez töltötte el örömmel: hogy siettetheti „a józan ész és a jog-szerű világosság győzelmét”, hogy jelen van „e dicső tanharcban és ... többé kevésbé tette-les részt is vehet benne”. (*Szerencsétlen meghasonlás*)

Vajda Péter életművén végighúzódik egy bartóki motívum: mint a kathartikus finálék zenékköltője, Vajda Péter is szerette a népünnepeket, a sokadalmak ritmusait, szerette leírni — leírva fölmagasztalni — a vigadó népet. Megtette, nemegyszer, a *Hasznos Mulatságokban*; meg, most a *Világban* is. A Gellérthegyre látogat el, húsvét hétfőjén. „Fehérlenek a sátorok, feketélik a fekete sereg, tarkállik a fehérnépség. ... Mi öröm, mi lejtés, melly zsibaj ... Itt boroznak, ott táncolnak, itt járnak, ott hevernek; amarra a tömegben keresztül nem vergőd-hetni. ... Még ott az almákkal hajgálódnak aláfelé; a gyermekek egymást hengergetve kap-kodják Ádám híres gyümölcsét.” Ha Vajda Péter a jövő kecsegtető látomását festi, képzelete rendszerint valamely népi vigalom, vásár, ünnepély ihlető erejével rugaszkodik a magasba. Most is. „Kocka, bor, tánc, bábkalács, alma tesz a mulatságot itt”, a test anyagi örömei; de: „A lakomák korát az eszmék kora kezdi fölvaltani s hiszem és jóslom, hogy népünnepeink is emelkedni fognak a kor ezen fordulásának következtében. És mielőtt leszállanék e boszorkány hegyről, szabad legyen egyet fohászkodnom. Adja az ég, hogy e hegy világghalom nevet érde-meljen, és az egyesülendett két város világvárossá legyen, e szép hazában pedig, mellynek olly kedves részét látom innen magam előtt, világ terjedjen a tanultak köréből minden kunyhóba, melly hazafias és kölcsönös szeretet szülő anyja, az igazság nemtője s a boldogság talpkövé-vé váljon. Ez megtörténvén, nem lesz dicsőbb pontja a világnak, mint ezen hegy tetején. Föl-adásunk, ezt ollyanná tenni.” (*Gellérdegye. Városliget*)

Nagy földadás állt Vajda Péter előtt, nagy volt öröme is, hogy rajta munkálkodhatott. Május elsejéig.

A *Világ* utolsó — számára utolsó — számában Vajda Péter a *Dalhon* harmadik és negyedik füzetének megjelentetése érdekében közölt felhívást. Miután meg kellett válnia a *Világtól*, nem maradt más hátra, mint visszavonulni a költészet Dalhonába s ott hirdetni a közjó tudományát.

Лукачи Шандор

ПЕТЕР ВАЙДА — РЕДАКТОР ГАЗЕТЫ «СВЕТ» (Világ)

2-ое января 1841 года представляет собой знаменательную дату в истории венгерской журналистики: в этот день вышел в свет первый номер газеты *Pesti Hírlap* (Пештский Вестник) под редакцией Лайоша Кошута, являвшейся органом, выразившим реформистские стремления в области политики и общественной жизни. В этот же день началось издание другой газеты под заглавием «Свет». История венгерской журналистики не уделила ей должного внимания, даже те литературоведы, которые писали об этой газете, не различали два периода в истории «Света»: первый период, в который газета являлась выразителем демократических настроений и выходила под редакцией Петера Вайды, и второй период, когда газета перешла в руки феодальной реакции и начала активные выступления против Кошута.

Петер Вайда (1808—1846) как поэт, романист, новеллист и публицист с самого начала был приверженцем идей просвещения и — будучи выходцем из семьи крепостного крестьянина — являлся представителем демократического уклона либерализма. Он редактировал газету с января до мая 1841 года, но именно в это время он вынужден был покинуть редакцию из-за того, что его статьи носили дерзкий плебейский характер.

Петер Вайда опубликовал в «Свете» серию передовых, состоящую из девятинадцати статей; этот важный жанр политической публицистики он — одновременно с Кошутым — внедрил в венгерскую журналистику. Его передовые в демократическом духе освещают

проблемы внутренней и внешней политики и дают ясное представление о плебейско-либеральном характере идейных убеждений Петра Вайды. Они выражают его страстное стремление вырвать страну из цепей феодализма и вывести её на путь буржуазного развития. Что касается проблем экономической жизни, Петер Вайда — будучи либеральным мыслителем — выступал за свободную конкуренцию и частную собственность. Он стремился провести реформы, служившие интересам народа, не революционным путем, а в первую очередь при помощи просвещения. Его передовые статьи наполнены мыслями, созвучным взглядам Кошута, но для нас важнее различие между ними: а именно то, что Петер Вайда последовательно рассматривает кардинальные вопросы эпохи с точки зрения закрепощенного народа.

KAFFKA MARGIT KISREGÉNYEI

Kafka Margit három közepes terjedelmű írása közel áll a kisregény műfajához. Mindhárom a háborús évek terméke.¹ Ez a korszak Kafka Margit pályáján az impresszionista-lélektani kísérletek lezárásának és túlhaladásának ideje. Ekkor írja meg az *Állomások* második, végleges változatát, amelyben leplezetlenül vállalja a korrajz feladatát és a századelő irodalmi, művészeti politikai kezdeményezéseinek majdnem esszészerű elemzését. Ekkor fedezi fel a publicisztika lehetőségeit, s cikkeiben, glosszáiban végigköveti azt a gondolatmenetet, amely a háborús nyomorúság jelenségeiből indul ki, s a szocializmus problémáinak felvetéséhez vezet. Így világa és világképe egyaránt átalakul. Már novelláiban megfigyelhettük,² hogy az új élettájak — a háborús nyomor, a szegényvilág — felfedezése együtt járt egy keményebb realizmus kimunkálásával. S Kafka ez idő tájt lírájában is túlhalad a zaklatott érzéseken és formákon, s egy harmonikusabb verstípusban igyekszik megteremteni a szintézist. A *Lírai jegyzetek egy évről*, a *Két nyár* és a *Hangyaboly* pontosan illeszkedik ehhez a sok eredőjű fejlődéshez, s az életmű rendszerén belül külön összefüggést jelez.

1.

A *Lírai jegyzetek egy évről* (1915) és a *Két nyár* (1916) rokonsága nyilvánvaló. Kafka is hangsúlyozza ezt, amikor egy kötetben adja ki őket. A kötetbeli kapcsolatnak itt jelentősége van: Radnóti szerint Kafka, akinek verses és novellás könyvei a szó rossz értelmében gyűjtemények, a *Két nyár* című kötetben valóban könyvet komponált.³ A két kisregény feltűnő összetartozását a közös ihlető élmény, a háború magyarázza.

A *Lírai jegyzetek* nyersen, közvetlenül rögzíti az élményt. Hőse maga az író és a háború. Cselekménye minden háborús idő szokványos történetét idézi: a férj bevonul, az asszony retteg, várja a leveleket, kétségbeesik és reménykedik, ismeretlen városokba vonatozik, ha híre jön, hogy társát egy-két hétre a hátszágba segítette a sebesülés vagy a betegség, azután búcsúzik és újra kezdi a rettegést és a reménykedést. És közben töpreng. S töprengése élővé, feszültté, mozgóvá teszi a szokványos cselekményt és a regényietlen jegyzetformát, s egyéniséggé avatja a plasztikusan meg sem jelenő hőst.

Mert ez a töprengés a háború eredendő és megalkuvástalan gyűlöletére vall. Kafka egy itáliai utazás brutálisan félbeszakított idillje után találkozik az itthoni hagymázos lelkesedéssel. S hirtelen körülfogja a „csupa szurony, uniformis, tilalom”-világ. Egyéni életébe beleront

¹ Mindhármát a Nyugat közölte: a *Lírai jegyzetek egy évről*-t 1915-ben (II. 1055–1074.); a *Két nyár*-t 1916-ban (I. 193–216., 265–293.); a *Hangyaboly*-t 1917-ben (I. 14–28., 164–173., 291–303., 364–377., 467–493., 546–562.)

² Vö. BODNÁR György: A novellista Kafka Margit. ItK 1970. 178–193.

³ RADNÓTI MIKLÓS: Kafka Margit művészi fejlődése. Szeged, 1934. 79.

valami érthetetlen, mitikus erő: élettársától elszakítják; úgy érzi, minden szuronyt joguk van testébe ütni, magyarázat nélkül; vonatját lekapcsolhatják, elállhatják az útját; kényszerű hazárdjátékoskossá züllesztik, aki a véletlentől kénytelen remélni egyéni boldogsága visszanyerését, társa életét. Az életberendezkedés objektív voltában meginog a hite. A polgári élet szabad kontrollja egyszerre megszűnt, írja, de hamarosan kiderül, hogy mélyebben sejti a baj gyökerét: „Mostantól minden vak véletlenek kezébe tétetett . . . elvesztettük a valószínűség mértékét, hogy mennyi lehetséges, mi történhet még, ha már ez megtörténhetett . . . Zaklatott idegeim ernyedten ejtették el az okság szálait, minden megzillálódott a fejemben.”⁴ Tehát hirtelen megvilágosodik előtte, hogy a „rendes” élet fikció volt, hallgatólagos megegyezésre épült, s most, íme, a semmibe zuhant. Kétségbeesett érzés lepi meg, mintha az utána következő nemzedék egzisztencializmusának komor világképével találna magát szemközt. Felismerésének logikája az egyéni létben mutatja a fogható és megőrizhető valóságot. S e logika hajtőerejét még egyéb tapasztalások is fokozzák. Kénytelen tudomásul venni, hogy a világszörnyűség az emberiség bűne. A háború azt bizonyította számára, hogy az ember „szegény vak állat . . . , függő és gondolattalan csodalény, rászédhető néhány frázis kolompszavával, megrészegethető egy tarka és cifra figurával, amit mellére tűzhet és jár vele, mint a gyerek. Ki kíváncsi tettei, szavai, szenvedelmei és szenvedései okára, értelmére ma? Szavakat tudnak feleletül, pukkanó és üres szókat, zavarba jönnek, elfordulnak csodálkozva és rosszalóan. Én vagyok-e örült, hogy nem érthetem őket; Ma biztosan látom: *nem!* Kétten vitatkoznak, egyik nem győzi érvvel — akkor arculúti az ellenfelét . . . Ez ők! S ami *ma van*, hozzájuk illő, rájuk hasonlító, bírják, élük, játszódnak vele és benne; s feledni tudják kurta időn. Rászolgáltak, nem jobbak nála, törvénye törvényük.” Keserűen idézi az időt, amikor komoly ügyeinek tekintette kacér önáltatásait: „Kultúra, humanítások, szépségek! Most lerántódott a lepel s alatta vigyorog a vérivó, parázna állat.” Az utcán riadtan fordul el a „sok, buta, gondolattalan, állati mosolytól”. Az élet vegetatív örömeinek pusztíthatatlansága sem vigasztalja; sőt mélyíti keserűségét: mire való a szerelem, hogy lehessenek húsz év múlva is egymást pusztító milliók? Fájdalmas mosollyal bogozza a különös dialektika szálait: járvány az egész, ragad, mint szent Vitus örvöngő tánc, s bár mindig volt, elképzelhető, hogy valamikor ne legyen majd, mint némely leködött járványok vagy más, a brutalitás és esztelenségben rokon emberi szokások, a kerékbetörés, a keresztrefeszítés, melyek mind ösztönösek és önkényesek is voltak egyszerre. „Ösztön és önkény; emberi kiváltság s e kettő *együttese*; ebben szörnyűbb a magafajtat nem bántó állatnál — de *ezért* szabad reménykedni is.” De az akasztófahumor derűjét azonnal elnyomja a kétségbeesés: „Irtózatos . . . nincs bennem egy hajszálnyi szájalom. Nem szabad így nézmem őket, kik alakra hozzám hasonlók! El közülük a magányba — nincs jogom *így* elfogadni tőlük még ezt sem, e kétes szórakozást, a düh erejét, mely összefogja lelkemet az örület ellen.” Tehát megint csak az egyéni lét látszik egyetlen kapaszkodónak. Egy dolgot tudott bizonyosan, hogy „az énnek, a legbecsebbnek” nem árt a világ betegsége. „Csak a magadé maradni!” — írja fel magának a maradék törvényt. De az én valóban olyan erős-e? Hiszen, mikor csak a szomszédos országokat gyötörte a háború, milyen derűs könnyel futotta végig maga is az újságok címeit? Milyen szépnek látta a világot, ha végre megérkezett az elkésett frontlevél? S kénytelen bevallani: amikor a kórház biztonságában tudta társát, távoli fogalmakká váltak számára a hadállások, s képtelen volt átérezni a tudósítók sivár szavai mögött a vért, a rettegést, anyák könnyeit, feleségek jaját. „Elfárasztott a részvét, vagy megtörtött az öröm.”⁵

A *Lírai jegyzetek* tehát az érzékeny individuum és a legszörnyűbb arcát megmutató társadalom találkozását vetíti elénk. Feszült, felkavaró találkozás ez. A társadalom aligha avatkozik

⁴ Két nyár. Bp. 1916. 72., 76.

⁵ I. m. 79., 94—98.

be nyíltabban és brutálisabban az egyének nagy számának életébe, mint a háború révén. Az individuum fokozott maga-féltése tehát érthető. De talán a társadalom életének ezen a területén a legkilátástalanabb az individualizmus küzdelme — akár a dolgok megértéséért, akár a megoldásért. A körülhatárolt és védhető egyéni lét álom, az értelmetlen világesemények továbbgördülése mitikus erőt sejtet és tehetetlen bénaságba taszít. Az individuum szava tehát csak tiltakozás lehet. Igaz, bizonyos körülmények között ez is változást elindító, anyagi erővé válhat, de csak ha bekapcsolódhat a társadalmi energiák áramkörébe. Ekkor viszont már a külvilág is biztat valamivel, az egyénnek nem önnön léte az egyetlen menedéke.

Kafka a *Lirai jegyzetek*ben becsületesen végigkövette az individualista háborúellenesség gondolatmenetét. Nem vonzotta a hangos kor áldozatának érzelmes póza. Amikor felismerte, hogy „elfáraszthatja a részvét vagy megronthatja az öröm” és kétségbeesése a langyos önzésbe taszíthatja, már egy új magatartás megsejtését is jelezte. Ez egyelőre csak a maga igazságának bátor, kockázatot vállaló hirdetésében mutatkozott meg. Tüntető szimpátiával ír az „ellenség-ről”. Felidézi férje orosz barátját s szeretettel nézi az orosz hadifoglyokat: „Orosz foglyokat láttam, párosával mentek munkára, ásóval, gereblyével a vállukon, csevegtek vidáman, egyszerű szemük kék mosolyával rám néztek s a tág világra — frissen mint a tavaszi ég... Milyen szép ez! A szívem feldobog értük, egyszerű himnuszok csendülnek bennem. Milyen jó, hogy ezek mindnyájan haza fognak kerülni téres földjeikre... Az ő vérük nem száll ránk és maradékainkra.”⁶ Szinte önmegvető őszinteséggel írja le azt a félelmet, amely arra kényszerítette, hogy elégesse horvát ironizmusának ajándékkönyvét. Tudjuk: műveiben később nemcsak ezeken a pontokon törte át önnön határait az én tiltakozása. A *Lirai jegyzetek*ben azonban még a tehetetlen tiltakozás hangja uralkodik.

2.

A *Két nyárt* még ugyanez a tehetetlen kétségbeesés szüli. Voltaképpen a *Lirai jegyzetek* szubjektív töprengésének gondolatmenetét vázolja fel újra — csak az objektív korrajz stílusában. A szenvedélyes kommentárok helyét elfoglalja a leírás: „A kávéházak zsúfolva voltak: mindenki látnok és stratégia volt”; pontos értesülések kerengtek a háború befejezésének időpontjáról; rémhírek születtek és az emberek rettegtek a rémhírterjesztés vádjától; kihamvadt-nak vélt, elgyepesedett, gondokrágtá vagy unalomba fúlt érzések újultak meg; az első sebesülteket töméntelen cigarettával árasztották el; azután, az első tél derekán elfogytak az érdekes-ségek s már csak az újságírók sajtoltak magukból háborús anekdotákat; a szabadságolt tisztek lassanként már nem nézték megbotránkozva a pesti színházak, kabarék plakátjait, hanem maguk is szomjasan estek neki minden szórakozásnak; a kórházakban megritkult az önkéntes ápolónők sora; már nem dobbantak meg a szívek, ha a rikkancs „rendkívüli kiadást” ordított s a „hősi halál” rovat külön klisé kapott a nyomdákban; az emberek mukkanás nélkül ették a kukoricakenyeret; az élet visszacsordogált a köznapok csatornáiba, az intézményes emberir-tásnak már rég nem volt szüksége az utcára, a kedélyek izgult részvételére — pontosan és tökéletes bürokratikus rendben, szervezve, szabályosan és korlátlanul haladt örületes útján.⁷ Valóban fegyelmezett leírás ez, majdnem szenvtelen. De indulatot fed. Ez tör felszínre egyetlen egyszer, a kisregény záró soraiban: „Sietett a hely felé, hol a lét fölös és meleg terheit, gőzölgő piciny testgomolyokat raknak le jajban és vérlucokban... Hogy húsz és száz és ezer év múlva is még több élő hordozhassa életét, valamivel mindig több, mint ahányat a legszörnyűbb fegy-verekkel, ezerszeres vérengzéssel éveken át ki tudnak irtani maguk közül, egymás közül... Rendje szerint a töméntelen, szörnyűséges köpünek, melyből ha ízlel-e valaha mézet egy ös-

⁶ I. m. 97.

⁷ I. m. 36—37., 39—40., 51—52., 55—56.

meretlen gazda? Soha senki ezt nem sejtheti a kasban, melyet önmagából megérteni nem lehet, sem fölsegíteni — soha megváltani; s mely mindenestül tán még csak nem is örök.”⁸ A háborús külvilág látványa tehát éppolyan kétségbeesésbe taszítja, mint egyéni fájdalma. Újra eljut a gondolathoz: az emberiség örök újrateremtődése is a pusztító erők regenerációját jelenti. De túl is lép rajta, és felsötétlik előtte a legvégső lehetőség, az emberiség végpusztulásának képe is. Igaz: Kaffka maga sem tagadja e sötét ítélet hangulati eredetét, s ezzel jelzi, hogy a háborús emberiség gondjának orvoslását sem a végső kérdések feszegetésétől reméli. De, úgy látszik, nemcsak a „végső reményt” veszítette el. „Játékaik játékaik voltak, kacér önáltatásaik komoly ügyeim” — írja a *Lírai jegyzetek*ben a becsapottak méltatlankodásával. Az emberiséget nem lehet se megváltani, se fölsegíteni — mondja ki a következtetést a *Két nyár*ban. A szociális mozgalmak reményeire utal itt. S hitének megingása e téren már nagyobb veszteség, hiszen a valódi és lehetséges megoldás útjáról fordítja vissza. Szemében a háború szörnyű kollektívuma, a tömegek kezdeti lelkesedése a társadalmi küzdelmet kompromittálta. Íme a *Glosszák*, az *Asszonyzsúr*, az átdolgozott *Állomások* szkepszisének s a forradalmak közeledtén megindult töprengésének egyik forrása, magyarázata.

Érthető hát, hogy a két kisregény megoldása is azonos. A *Két nyár* hősnője éppen úgy az egyéni lét megóvásától várja a boldogság átmentését, mint a *Lírai jegyzetek* töprengő szellemű embere. Kaffka szándékosan építette fel kisregénye szerkezetét úgy, hogy az egyéni harmónia felbomlásának első jele és a háború kitörésének híre találkozik. Az egyszerű lelkű hősnő válasza — „Csak kiabáljatok, bolonduljatok, nekem más a bajom!” — így nemcsak a közelebbi baj hatásának elsőbbségét jelzi, hanem az egyéni élet fontosságát is a világ dolgaival szemben. Történetében mindvégig ellentét sejthető a kicsiny boldogságát féltő asszony fel-felijedése és a hangos történelmi események között: „míg elfoglalt, tépelődő lelkére tompán hulltak az idegen, egészen külső dolgok hullámai, lehunyta szívét minden elől, ami nem ő volt és saját kicsiny, de neki egyetlen élete.”⁹

De a *Két nyár* sötét korrajzában már néhány új, markáns részlet hívja fel magára a figyelmet. Például az önkéntes ápolónővé magasztosult úriasszony képe: fehér batisztköpenyes, lebegő fejdíszű, szép nő, aki nagy vöröskereszttel a karján és valami titokzatos, de borzasztóan sürgős és fontos küldetésben naphosszat autókázik, s aki — ha véletlenül a legjobb fajtából való — eltitkolhatatlanul örül, hogy megtalálta önmagát, mert fel tud kelni hét óraker és nem kell már tisztelnie a dolgozó nőket, évtizedek, életek robotoló rabjait.¹⁰ A háborút kommentáló vélemények között ilyen is bemutat az író: „Nem is árt — mondták némelyek — ha egy kicsit megrázkódi alapjában ez a korhadt, bűdös rend; ha azok, akik oly disznó biztonságban ültek és híztak az aranyaikon, legalább megszeppennek kicsit!” Mindenki azt hitte, hogy a gazdagok talán még jobban megszenvedik az idők e rázkódásait — teszi hozzá magyarázatképp az író.¹¹ S bemutatja a háború ál-egyenlőségét is: a fűszeres sógornőjének fehér jelmeze csakolyan, mint a doktorné hűgáé, s a szuterén-lakók egyszerre úgy néznek rá, mint aki magasabb világba emelkedett. Erről a hazug demokráciáról lesz még mondanivalója Kaffkának: egyik legerősebb elbeszélése, *Az első stáció* bizonyítja. De a háború motívumától távolodva is hasonló szellemű gondolattörödékekre akadunk a *Két nyár*ban. Férfialakjáról megtudjuk, hogy mint minden munkás, elméletben legalább szocialista volt. Érthető hát, hogy „tulajdonjog bálványozásáról” beszél, s lagymatag jelleme is háborog, amikor eszébe jut, milyen nyomorultul keveset kap a szép kalapokért ő, aki csinálja. Lázongó felismerésekkel van tele a cselédsorsról való elmélkedés: „Ennek a kapcsolatnak: *úr és cseléd* más, elmúlt kor volt igazi levegője: a jobbágyi idő és szellem, mikor mindenki szolgált valakit, végsőkben a királyt, az Istent, s a *hűség* ideálja

⁸ I. m. 68.

⁹ I. m. 40.

¹⁰ I. m. 38.

¹¹ I. m. 36.

magasztos volt és tiszteletet keltő. Ma . . . a cselédnek igaza van, ha csak ellenszenvezni tud a gazdájával, kivált nő a nővel; vagy ha közönséges (hisz másra nem nevelték), ha lázadva tűri sorsát és nem tiszteli a tulajdont.”¹²

Új életszemlélet kialakulását jelzik ezek a részletek: Kaffka a háború és az egyén ellentéte mellett felfigyel az osztályok ellentétére. Lassanként felismeri, hogy „rettegése, gyásza, áhítása” mindenkié, s a „mindenki fájdalma” észrevételi vele a „mindenki életét”. Ez az élet azután maga mutatja meg neki önnön törvényeit, maga vezeti el a régóta lappangó és a háború által felszínre hozott társadalmi ellentétekhez.

Feltűnő ez, mert a *Lírai jegyzetek*ben még csak elvétve bukkanunk hasonló jelekre. Kaffka feljegyzi ugyan, hogy az olaszok szerint Itáliában nem engednék meg a háborút a szocialisták, és megvetően töpreng a háborús keresletre berendezkedő üzletember buzgalmán — „kinek gyűjti a pénzét, kinek spekulál, ha a fia el talál esni?” —, de zaklatott tépelődése nem enged neki időt a kusza kérdések kibogozására. Pedig a *Két nyár*ban nem áll meg a korrajz osztályharcos szellemű részleteinél: új társadalomszemlélete mélyebben áthatja regénye anyagát, eldönti hősválasztását, formálja világát s a magyar élet új tájára vezeti.

A *Két nyár* a nagyvárosi magyar szegénység életét mutatja be. Hősei egy budai bérház pincelakásának lakói: a férj kalapgyári munkás, az asszony mos, vasal, takarít. Körülöttük cselédek, vicinék, utcaseprők és hasonló kisemberek élnek. A házaspár boldog, különösen az asszony, Veron. Szinte dédelgeti örömét. Hogyne, hiszen élete maradék élet; hánytvetett szerelmek, akaratlan csatangolás után lett azzá, amivé mindig is vágyott: törvényes hitvessé. Észre sem veszi hát, hogy férje csak halvány mása álmának: akaratlan, puha ember, kényelmesen tesped az ő szeretetében, jól dolgozik, ha úgy hozza a sor, de a munka nem tartozik igazán az élethez, csak addig lehet számítani rá, míg tovább nem sodorja valamilyen külső erő. Egyéb örömei is szerények: végre sikerült letörlesztenie adósságukat; férje megint állást kapott egy Király utcai kalapgyárban; barátnőt talált egy közelben dolgozó cseléd lányban; szedett-vedett holmiból „török” sarkot varázsol meglepetésként a pincelakás egyik beugrójában s teával kedveskedik emberének; büszke rá, hogy nem „szolgál”, a fűszeres „asszonyomnak” szólítja, s hogy a férje iparos, mégha gyárban dolgozik is stb. Cseppet sem csillogó életét vázként tartja fenn a munka, amire nem kedv, nem kényszer s nem is valami magasabb cél ösztönzi naphosszat, hanem létezésének természet törvénye.

S ez a harmónia hirtelen összeomlik: kiderül, hogy férje megcsalja Veront a befogadott „barátnővel”, körülöttük pedig felforgatja az életet a világháború. Kezdetét veszi tehát az a furcsa ostrom, melyben, miközben egyképpen támadói a hősnő lelkének, egymással is küdenek a külső és belső bajok.

Elsősorban ez a helyzet teszi Veront társadalmi tulajdonságok hordozójává. Akkor fejezi ki karakterisztikusan osztálya természetét, amikor szembekerül a világháborúval. Amikor mániákusan csak a „maga baját” érzi és lehunyja szívét minden elől, ami nem az ő „kicsiny, de egyetlen élete”, nemcsak a szörnnyé vált és érthetetlen külvilág elől menekül: voltaképpen meg se képes közelíteni tudatát a történelem, messziről dereng fel előtte, mint a lidérc, egyszerre távoli és közeli mint a halál. A végtelen idegenség jellemzi azt a viszonyt, mely kényszerűen kialakul a háború és a proletárásszony világa között. Akárcsak osztálya és a világot felosztó imperializmus kapcsolatát.

Császár Elemér szerint, ha a világháború motívuma elmarad a regényből, „nem éreztük volna hiányát”.¹³ A konzervatív esztétikai kánonnak valóban jobban megfelelt volna a passzív társadalmi rajz. Császár Elemér, bár a *Két nyár* mondanivalóját, történetét „közönségesnek” tartja, kénytelen elismerni, hogy Kaffkának van ereje a „nem valami rokonszenves környezet-

¹² I. m. 20.

¹³ r. r. Nőírók regényei. BpSzle 1916/168. 475.

ben lepergő mesét is bizonyos fokig érdekessé tenni. Az életet ismerve, a valóság apró, de jellemző vonásait éles szemmel meglesve plasztikus képet rajzol egy pinceszoba világáról." A kisregény legérzékenyebb pontját támadja tehát, mely nélkül elveszne Veron magatartásának eszmei jelentése és a társadalmi rajz dinamizmusa.

De nemcsak a történelemmel való találkozás emeli Veron alakját önnön léte fölé: életszemlélete, gondolkodásmódja is. Nem ítéli el cseléd-barátnőjét, ha apróbb holmikat „eltulajdonít” asszonyától, de lelke mélyéig felháborodik, amikor megtudja, hogy nevében hitelben vásárolt a fűszeresnél: „egy másik szegényt csapni be, magához hasonló sorsút!” Az „idegen” politika frázisait, melyeket elvontságuk tart fenn, fogható, „földközeli” fogalmakkal helyettesíti: „Haza — szép ünnepélyes szó, néha olvasta az újságban és nem gondolt semmit. De ha kimondta életében, beszéd közben — egy kis falu állt a lelke előtt, rajzos, borsodi hegyek koszorújában ellapuló fehér folt, erdők, fa — virágos tavaszok, vasárnapi harang, szagos gyaluforgács a műhelyben, a kovács lánya . . . És most jön valami borzasztó! Az emberek kiáltanak az utcán . . . és a faluk, az *olyan faluk* határát el fogja lepni a fegyveres katonaság. Majd tanýáznak az erdőn, kitérik a fát, a kerítéseket; elhajtják a pásztoroktól az állatot, a jószágot a házból. Az asszonyok sírnak és félnek, a hegyek oldalából ágyútorkok ásítanak, a templom összedül, a kazal kigyúl . . . A haza, a hazák . . . mindenkinek van tán faluja!”¹⁴ S mikor az ő életébe is betör a történelem és neki is el kell búcsúznia férjétől, nem háborog a morális igazságtalanságon. Érti, hogy a végső kérdések kívül esnek az ő akaratán, tehát arra készül, hogy megtegye, ami tőle telhető: hogy csomagot küldhessen a frontra, hogy mindig legyen tartalékpénze, ha véletlenül kapja a hírt, hogy valamelyik messze városban együtt lehet „vele”, s hogy itt temethesse el a Farkasréten, a közelében, ha meg kell halnia. Kevesebb szavú ez a lélek, mint a *Lírai jegyzetek*beli rokonáé, de nem kevésbé mély, gazdag és nemes.

S mindamelllett Veron szuverén egyéniség. Megannyi tulajdonsága van, mely különössé teszi lényét. „Neki az ura, a kutyái, a barátnője mind arra kellett, hogy *érezhessen*, hogy kiönthesse a szívét, legalább apró tettekben, néma, nagy ragaszkodásban” — írja róla Kafkka. Féltékenységen, ijedelmein és aggodalmain pedig végig áttetszik a gyermektelen asszony örök készenléte, kisebbségi érzése. Az ilyen indulatok azonban sohasem teszik extrémé alakját: együtt áramlanak társadalmi eredetű gondolataival, érzéseivel; túlérzékenysége csak felerősíti a háborús külvilág hatását.

3.

A *Hangyabolyban* (1917) látszólag még távolabb húzódik korától: egy zárda életét írja meg, amelynek csendes, füledt levegőjét felkavarja az új főnöknő-választás.

Az egyházi élet, a vallásos érzület ábrázolása indulásától kezdve foglalkoztatta. Tudjuk, hogy érdeklődése személyes élményből fakadt. Nem szívesen emlékszik vissza az Irgalmasok szatmári anyaházában eltöltött évekre, de sohasem tud emléküktől szabadulni. A *Levelek a zárdából* csak nyitánya feltörő panaszainak. Idézzük fel elbeszélései közül a *Soror Annunciát* a *Kisasszonyt* vagy a *Csonka regényt*, versei sorából pedig a *Religiosót*, s láthatjuk, hogy az emlék újra és újra a klérus vagy az emberellenes szerzetesi élet ellen szítja indulatait. Nagyszámú újtestamentumi novellája és verse pedig a mítosz „földi” szemléletű megközelítésével sejteti, hogy nemcsak személyes élmény, hanem a vallásos gondolkodással szembeforduló világnézet is munkál benne. De ne álljunk meg egyházi és vallási tárgyú írásainál: nagy kompozícióiban csak a motívum rangján jelenik meg a téma, a távolba vezető összefüggések révén mégis többet mondó, mint uralkodó szerepében. A *Színek és években* a dzsentri világ teljes fel-

¹⁴ Két nyár. 34.

bomlását azzal igyekszik jelezni az író, hogy a hősnő pap-fivérét a megsemmisülésig züllő alakok közé sorolja. Mellette felléptet a regényben egy fiatal, szuggesztív egyéniségű piarista pátert is, aki az egyház szellemi vezető szerepét hivatott jelképezni. Akaratlan tanúsága szerint nagyon is sekélyes és az élet bajait leplező ez a szellemi élet. Az *Állomások* lázasan kereső fiatal hősei pedig megsejtetik, hogy az egyházak és a vallások szervesen illeszkednek az osztályokra épülő társadalomba. A regény cinikus-okos konzervatív újságírója így érvel: „... az elégtelennek forronganak, gyűlölni kezdik a kielégített kisebbséget, pártszolidaritásba tömörülnek, kivívják jogaikat szépszerrel vagy erővel — ... igen, helyes! De ki bizonyította be, hogy a földi világ csakugyan arra van berendezve, hogy lényei többségét lássa el boldogsággal? Kivált, ha a különböző boldogságformákat mesterségesen egy felé tereljük, az anyagi jobblét irányába? ... *Nem jobb-e a nélkülöző többségnek, ha jóllakatják a túlvilággal?*”¹⁵ Ez után logikus, hogy Rosztoky Évát, apácanővére közvetítésével, éppen a klérus akarja letéríteni a modern művészet és a forradalmi fiatalok útjáról. Lassanként tehát, mintha a radikális francia antiklerikalizmus átfogó programjának mása bontakoznék ki Kaffka műveiben.

A *Hangyaboly* legfelső rétege ugyanebből az anyagból rakódott le. Először az antiklerikális kritikára figyelünk fel benne. Itt Kaffka két eszközhöz folyamodik: felfedi a zárda magasztos világának összefonódását a pénzzel és bemutatja a szerzetesi élet egészségtelen fülledtségét.

A regény legtöbb apácáját a szegénység hajtotta a zárdába. Az egyik fiatal szerzetesnő feltűnően nemes gondolkodású és igyekszik az élet törvényeit követni a kislányok nevelésében. Előttörténete érthetővé teszi a zárdában szokatlan meleg emberségét: „Egy helybeli kishivatalnok árvája — testvérnénjével varrodát nyitottak és ő volt a kifutó; ő hordta haza a kész munkát és tizennégy éves korában jól ismerte a helyi intelligencia minden kis ügyét, pletykáját és meg tudta ítélni a kisvárosi dámák erkölceit. De nénje, az öreglány elhalt váratlanul és a kicsit tudákos csúnya és erényes lányka, »hivatást érzett«, hogy zárdába töltsé életét.”¹⁶ Azután: két apácajelölt levelét elfogják. A szent hivatásra készülő testvérpár így nyugtatja meg nyilvánvalóan aggódo anyját: „Hidd el, drága anyus, hogy te sohasem bírtál volna bennünket taníttatni — még csak ellátni sem, amíg elvégezzük a képzőt. Hát még ruházni! És apánk mindenért csak téged gyilkolt, bántott aztán, ha egy kicsi ital volt benne; nem, mi azt nem bírtuk tovább nézni! Így egészen ügyesen ki van fundálva; itt elvégezzük ingyen az évfolyamokat; tandíj, koszt, ruha — semmire sincs gondotok. S mire kész leszünk ... akkor ill a berek, nádak erei — még aznap kinn leszünk nálad ... Van a zárdának elég pénze, segíthet a szegényeken.”¹⁷ Még a regény ministránsai is ama szegény diákok közül kerülnek ki, akik a pápi konviktusba szeretnék magukat felvetetni. De, mondhatjuk, ezeknek nincs is igazi, benső kapcsolatuk az egyházi hivatással. Kaffka viszont bemutatja, hogy maga az egyház intézménye is vétkes az anyagi érdek hajszolásának bűnében. Apácáit a konzervatívok és a modernek táborába osztja. A „pártokat” főképpen a zárda anyagi forrásainak megválasztása állítja szembe egymással. A régiek a módos jelöltek hozományára és a főúri adományokra akarnak továbbra is építeni. Ezért igyekeznek bekényszeríteni a rendbe Gross Helénkét, a haldokló főnöknő unokahúgát, akire nagy örökség vár: „Fordítson Isten mindent legjobbra az ő végtelen bölcsessége szerint.” A modernnek szeretnék, ha feleslegessé válnának a pénzhozományok; akkor a rátermettség és az igazi hivatástudat érvényesülne a kiválasztásban. Ezért akarnak magasabb iskolákat szervezni, egészséges, új épületeket építeni, saját rendi tanári kart nevelni; így, szerintük, vonzóvá válna a szerzetesi hivatás ama társadalmi osztály számára is, amely „elmebeli képzettséget hozhat és némi befolyást, jártasságot, még inkább pénzt”. Igaza van a modernnek „főkortésének”; ezeket a dolgokat nem szokták a zárdában így szóval kimondani. De a néma harc annál elkeseredettebb Gross Helénke körül.

¹⁵ *Állomások*. Franklin Társulat. Bp. 1922. 163.

¹⁶ *Hangyaboly*. Bp. 1953. 71.

¹⁷ I. m. 114.

Legalább ilyen indulatosan idézi fel Kaffka a zárdá beteges, torz, aberráló légkörét. A *Hangyaboly* sok növendéke — Diderot apácaihoz hasonlóan — különös hevülésekkel illette valamelyik fiatal nővért, s a „beöltözöttek” között is kiirthatatlanul tenyészett a torzult érzélem. A sötét öreg ház át meg át volt szöve megnevezhetetlen és nyirkosan izgalmas rokonszenvekkel, a templomból kijövet áruló pillantások estek, a szenteltvíztartó peremén reszkető kezek érintették egymást, a véletlen találkozásnak, egy elsuttogott szónak életre kiható jelentősége volt. Természetesen szigorú tilalmak próbálták gátolni ezeket a közeledéseket: „A folyosó a zárdában az, ami a világban az utca! — prédikálta a jelöltek főnöke. — Aki szükségtelenül és sokat jár a folyosóra, arról tudni lehet, hogy nem ok nélkül teszi; az olyan itt, jól jegyezzétek meg, mint akit odakünn utcalánynak neveznek.” S a noviciák azon túl szívdobogva és izgalommal lopakodtak egy-egy „véletlen találkozáshoz” s a hét végén buzgón meggyónták bűnüket. A zárdában közismert volt, hogy Kunigunda, a régiek táborának egyik reprezentánsa öreges rajongással tekint a modernnek fő kortesére, a szép Virginiára: bíbor arccal fogadja, ha közeledik feléje, sután bogoztat egy csomót olvasója zsinégre, hogy tudhassa, hol hagyta abba az imát, idézeti a régi szép időköt, amikor még együtt imádkozgattak a nagy fa alatt, remegve figyel, hogy az naponta együtt van a többi iskolanővérről, akik tanultabbak nála. Virginia feszengő, türelmetlen restelkedéssel próbálja elhárítani a ráömlő tisztátalan szeretetet, de közben — magának se vallva be — hasonló szenvedéllyel veszi körül az Amerikát járt, nagy műveltségű Magdolna nővért, akit a haldokló főnökasszony örökébe szánt. A zárdalakók egymás közötti szigorú, mesterséges távolsága volt a melegágya e különös és fantasztikus hevüléseknek — magyarázza Kaffka —, beteges vonzalmait a környezet hatása szülte. Éppen ezért nem elégszik meg a lelki aberrációk rajzával, bemutatja a szerzetesi világ teljes életellenességét. A *Hangyaboly* zárdája dohos, nedves, egészségtelen tüdőbajfészek, minden évben megszedi az áldozatát a fiatal nők között. Életrendje monoton, az emberi vágyak kiirtására szolgál; leckék, munkaórák, gyakorlatok, hitmagyarázat, karban imádkozás, litánia az ájulásig, hideg kövön térdelés — minden nap újra és újra. Ő „ez a szörnyű egyhangúság — sóhaj fel az íróból az emlék —, mikor úgyis oly rettentő hosszúak az ifjúság üres napjai, oly súlyos a várakozás, oly türelmetlen a vágy az élet után...”¹⁸

Érthető hát, hogy a konzervatív kritika felháborodva fogadta a *Hangyabolyt*. „Az író ismét szaporította kötetei számát egy regénynek mondott könyvvel — írja róla a *Budapesti Szemle*. — Ez már nem irodalom, hanem pornográfia.”¹⁹ A *Magyar Kultúra* is az író rangjától igyekszik megfosztani Kaffka Margitot: „Nem regény ez, hanem valóságos pamflet, az irodalmiság álcájába bújt támadó irat az apácázárdák ellen. . . Ezt a pamfletet is nyugodtan kitessékelhetjük a regényirodalomból.”²⁰ Andor József, a katolikus *Élet* szerkesztője így vezeti be kritikáját: „Kaffka Margittal röviden és udvariatlanul végzünk.”²¹ S rafinált torzításnak minősíti a regény zárdaképét — szemben az *Állomások* „zsidó világának” rajzával, melyet rafinált kendőzésnek tekint. Mindkettőben a *Nyugat* programjának és a kozmopolitizmusnak a hatását kárhoztatja.

A *Hangyaboly* valóban félreolthatóbb, erőtlenebb lenne, ha csupán éles szavú antiklerikális irat. De nagyobb igény szülte. Zárdája szimbólum, akárcsak „regénytrilógiájában” a női sors. De még ezzel sem jelöltük meg igazi értékét. Mert tegyük fel, hogy két pártja, főnökválasztási küzdelme a századelő magyar forradalmi mozgalmát jelképezi, s ugyanígy a Gross Helénke vagyona körül folyó praktikában a gazdasági élet történelmi változását kell látnunk. Így is értékes mondanivalót közvetítene a könyv, de elvont vagy éppen didaktikus módon. Csakhogy Kaffka zárdája önálló eleven világ: belső logikája szerint épül fel, plasztikusan kidolgozott

¹⁸ I. m. 17.

¹⁹ s.: Nőíró nőkről. BpSzle 1917/170. 466.

²⁰ VÁRDAI Béla: Kaffka Margit: *Hangyaboly*. Magyar Kultúra 1917. 516.

²¹ a. j.: Modern könyvek. *Élet* 1917. I. 468.

alakjai — amilyen például Virginia és Kunigunda — önnön törvényeiket követik regénybeli útjukon. S ugyanakkor mindvégig érezzük, hogy a zárdai élet belső izgalmai nagyobb áramkörbe kapcsolódnak. Nemcsak eszmeileg fontos ez: ha a zárda képe csak önmagáért születik meg, akkor részlettanulmány marad vagy extrém izgalmat nyújt.

A *Hangyaboly* zárdája nem „példázza” a magyar közéletet, hanem, mint az egészből kinagyított szerves rész, mutatja annak természetét. Kaffka egyszerre több aspektusból figyeli a hangyaboly nyüzsgését, a modernnek és régiek harcát: mint egyházi mozgalmat, mint szimbólumot és mint az elmaradott magyar társadalom részét, melyben a „világi” kapcsolatok rejtettebbek. Ábrázolásmódja így — mondhatnánk — „többszólamú”.

A „rész és az egész” kapcsolatára könnyen rátalál. Bemutatja, hogy a régi zárda egy letűnt világ igényeit szolgálta: „Ez az internátus hajdan, az én időmben igazi nevelőintézet volt bizony; tizéves fraccok tanultak itt strimflit kötni meg Kreitzmaschnit öltetni és nem volt annyi sok csiricsári tudomány, elemi, polgári, jó, hogy még gimnáziumot nem csinálnak már itt is.” Ugyancsak az ő szavaiból derül ki, hogy az egész konzervativizmus nagyon is világi maradiságot jelent: „Istennek kedvesek az együgyű szívek, Isten nem parancsolta nekünk a hivalkodó világi tudományt, sátán csalétké ez . . . Én, tudja, nem olvasok világi újságokat, amiket a zsidók írnak. Én nem értem az ön szavait: *intézmény, társadalmi osztály, elméleti képzettség, egészségi viszonyok, kísérleti eszközök; a nyelvem majd beletörök.*”²² Néhány ökonomikusan megválasztott részletben közvetlenül is felvázolja a zárdán kívüli életet. Amikor a zárda botrányok középpontjába kerül, a „hitetlen és szabadelvű újság” cikkei miatt tölti el félelem az apácákat. A püspöki nyomda viszont ilyenféle közleményekkel igyekszik cáfolni a kerengő híreket: „Egy ittas és züllött öltözkéző *munkásforma egyén*” húzta meg éjnek idején a zárda csengő-zsinórját. A kisváros „úri társaságának” a tósztaiban hemzsegnék az uralkodó osztályok demagóg frázisai: „egyesülés, enyhe fészek, igazi mivelődés, nemzeti erkölcs, modern szabadosság, vallásos érzület, nemes hevület” stb.

Ezek a részletek, mint elmosódó perspektívavonalak jelzik, hogy az élet ábrázolt darabja tágabb világba illeszkedik. Kaffka sajátos szimbólumteremtő módszere ugyanezt a célt szolgálja. A két „párt” gazdasági „koncepciója” jelképezheti is az életben végbement fejlődést, de arról is meggyőz bennünket, hogy az egyház *valóban* kénytelen volt igazodni az új kapitalista viszonyokhoz. S másrészt: a modernnek küzdelmén kétségtelenül áttetszik az általános progresszió szelleme — Kaffka leplezetlen szimpátiával veszi körül Virginia és hívei alakját —, de azért a zárda valódi körülményei között zajlik le. A regény végén az áttetsző kép eltűnik, s az egyház igazi lehetőségei szerint rendeződnek el a dolgok: a konzervatívok győznek, de azért átveszik a modernnek programjából, amire rákényszerítette őket az élet; Virginia és társai szerzetesi megadással veszik tudomásul Isten akaratát, de voltaképpen magától omlik össze „forradalmuk”. Mert talán magasabb iskolákat szervezhetnek, mentesíthetik rendjüket a „hozományoktól”, egészséges épületeket emelhetnek, melegebben bánhatnak a növendékekkel, de legyőzhetik-e a pénz hatalmát s jogaiba helyezhetik-e az élet igazi törvényeit? Igen, ha kilépnek önmagukból. De akkor már regényük nem a zárda forradalmáról szól. Mint ahogy — távoli asszociációként hadd említsük meg — a kor nagy, egyházi világban élő hőse, Móricz Matolcsy Miklósa *A fátyla*ban élete végén felismeri: nem a szeretet váltja meg a világot; s haldokolva a természet törvényeire emlékeztet.²³

A regény „többszólamúságát” azonban főképpen az teszi lehetővé, hogy zárdatörténetéhez egy leányalak rajza illeszkedik. Király Erzsébet az ismert Kaffka-hősnők rokona: lázadó fajta, belső és külső küzdelme a nő érzelmi életének szabadságáért éppúgy a korról vall, mint elődei tragédiája és győzelme. Kaffka legkínzóbb világnézeti problémáit fejezi ki s így közvetlenül jelzi a kapcsolatot a regény és a világháborús évek között.

²² *Hangyaboly*. 41.

²³ CZINE Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp. 1959. 491.

Őt is a szegénység hajtotta a zárdai tanítóképzőbe. De valamivel függetlenebb sorstársainál: tekintélyes szerelme, egy középkorú képviselő biztosítja a jövőjét. Nyugodt, derűs lélek: nem tépelődik rajta, hogy egyelőre nem lehet szerelmesének törvényes hitvese, a zárdai élet nem kínozza, inkább mulattatja. A „hangyaboly” harcain kívül áll. De igyekszik felrázni s az egészséges világba visszavezetni a szép Gerolda nővér egyik kis kábult tisztelőjét: „Vége legyen most már rögtön a nyávogásnak, mert olyan pofont kap tőlem, hogy a lakodalmán is eszébe jut. Ostoba kölyök! Magának való ez a marhaság? Kár, hogy okosabbnak hittem! Ha a kis nővéremnek . . . volna egy csöpp esze, meg becsülete, úgy vágná hátba magát, hogy kijózanodna, nem hogy még szítsa a mániáját, hogy itt szenvedésről, meg szenvedélyekről papoljon egy ilyen majomnak!”²⁴ S kedvvel, energiával veti magát Gross Helénke megszőktetésének szervezésébe, egy pillanatig sem tüpreng a lehetséges veszélyeken, pedig szerény boldogságát kockáztatja. Amikor viszont a zárda élete visszahull a köznapok monotoníájába, érintetlen lélekkel halad tovább a maga útján. Nyoma sincs rajta a vesztett párt depressziójának, mégcsak katzenjam-mert sem érez: nemsokára kezében a diploma s várja az élet. Pedig ez az élet nem ígér neki szenzációt: nem lesz ugyan állásgondja, de egyébként csak az iskolai korlátozottságtól szabadul meg, amit úgysí időlegesnek tekintett. „Mit fog csinálni Pesten?” — kérdezi egyik magoló társnője. „Semmit. Csak úgy megnézem magamnak egy kicsit Pestet” — válaszolja. S körülötte éled a tavasz. Ezzel végződik a regény.

Király Erzsí tehát az *Állomások* Rosztoky Évájához áll legközelebb a Kaffka-hősnők között. A „tükröző élet” híve ő is, amit egyébként meg is vall: „érdekes dolgok mindenütt vannak, ha az ember csak úgy tudja nézni, s maga nem mészik bele nagyon.” Derűje, nyugalma széksziszt takar, mint Rosztoky Éva rezignációja. Ő maga nem beszél kételyeiről — mintha ott folytatná Rosztoky Éva útját, ahol attól elbúcsúztunk, már elsősorban nem vallja, hanem gyakorolja eszményét —, de szólnak helyette azok, akik lelki rokonai a regény alakjai közül. Kaffka fontosnak tartja a szkeptikus világnézet felvázolását: több, jól kidolgozott epizód szereplő gondolataival igyekszik kiegészíteni Király Erzsí magatartásának szellemi tartalmát. Magdolna, a világot járt, nagytudású apáca, aki „kinti” nagy csalódások után lépett a rendbe, nem vállalja a vezérséget s képtelen olyan nagy jelentőséget tulajdonítani a modernnek ügyének, mint Virginia: „Elvégre nem a személy a fontos. Csakhogy legyen egy név, egy fogalom, amelyhez kapcsolhassuk és ráfüggeszthessük az engedelmesség gondolatát, mely oly biztosan és olcsón megőrzi a belső szabadságot és nyugalmat . . .”²⁵ Szelényi papa, a melegszívű természettudós paptanár a megismerés szkeptikus értelmezésével ismerteti meg a lányokat: „Nem igazságról van ám szó a természettudományban, lelkeim! Igazság — az nincs; azaz hogy — a vallásban van. Abban, amit hinnünk adatott Isten kegyelméből A tudomány összefüggésekre kíváncsi, úgy ám — új és termékeny összefüggésekre . . . Az a valami, hogy sejt, kislányok, az talán nem létezik a valóságban . . . Az ördögbe, hát miért is létezne — mi nyújt nekem vagy önöknek garanciát?”²⁶ A Kaffka-publicisztika gondolatai ezek. S mi marad az eszményekből, amikért olykor életünket áldoznánk? A százéves Mártha nővér egész nap ül a napon, s, ha megkérdezik — Szeret-e még élni? — mindenkinék így felel: „Az örökkévalóság úgysí örök. Minek sietni? Mikor úgy süt még a nap.”

Kaffka Margit jegyzeteiben és az *Állomásokban* tartalmas utalásokkal bizonyítja, hogy ismerte és szerette Anatole France műveit. De ezek nélkül is bizonyos, hogy Szelényi papa modellje Coignard abbé. Nemcsak a szkeptikus bölcsesség kapcsolja őket össze, hanem olykor érveik is. Coignard abbé sem hisz a törvényekben, csak a józan értelemben, s Istent is Szelényi papához hasonlóan magyarázza: „a világ oka gyanánt egy bizonyos értelmet jelölt meg, melyet

²⁴ Hangyaboly. 54.

²⁵ I. m. 116.

²⁶ I. m. 135.

Istennek nevezett.” Anatole France egyszerre látta benne Epikurost és Szent Ferencet.²⁷ S Szelényi papát is a szelíden kételkedő életszeretet függetlenítette a zárda elszánt koncepcióitól és harcaitól.

De Coignard abbé Anatole France-nak azt a korszakát jelképezi, amelyet a szkepszis a leg-sivárabbá tett. Úgy látszik, Kaffka Margit észrevette ezt a riasztó sivárságot, mert míg Coignard abbé az elvont elmélkedésben találta meg igazi létformáját, addig az ő Szelényi papája a cselekvésnek legalább maradék lehetőségét mindig vállalja: szerényen gondolja kertjét, s fáradhatatlanul kutatja és hirdeti az új összefüggéseket. S igaz: Magdolna nővér nem vállalja a vezérseget s nem tud lelkesedni Virginia „nagy ügyéért”. De maga kér részt az „élet apró munkáiból.” felismeri, hogy ezek nélkül „valami furcsa és erkölcstelen páthosz veszélye fenyegeti” az embert: „Egy nagy és egész életre szóló belátás, vagy megismerés, vagy undor, vagy elhivatás . . . legyen ez nagy és élethosszig való dolog; de csakugyan nem szabad eluralkodni engedni csendes hétköznapijainkon! Nem szabad ennek jegyében és ennek közönyével kelnifeküdni . . .”²⁸ S innen nézve meglátjuk Királyi Erzsű új vonását is, melyet Rosztoky Éva szellemi arcán még hiába keresünk. Igaz, hogy nyugalma, derűje szkepszist takar, de nem vállalja annak rezignált passzivitását: tevékenyen él, részt vállal ő is az „élet apró munkáiból”. Rokona tehát a *Két nyár* Veronjának is, aki elbúcsúztatván frontra induló férjét, munkára, apró segítségére váltja keserűségét. Az utolsó Kaffka-cikkek kétely-oldó, bizakodó szellemét idézik mindketten.²⁹

4.

A három kisregény stílusa feltűnően egyszerű: dísztelen, tárgyias. Lapjaikon az impresszionista színesség, jelzőkultusz, képi megjelenítés végképp a leíró, háttérfestő részletekbe szorult. A *Két nyár* kezdő képe még a *Színek és évek*re emlékeztet: „Kába kis félmosolyú verőfény ült a házfalakon, kopottas félszeg februári tavasz-intelem.” Az első háborús tavaszt is hasonló képpel idézi fel Kaffka: „Tavaszi nap játszott újra a házfalakon, kopottas, rozsdás; a sikátorból kiszabadultak a hangok, eleven gyereksikolyok; az esték megfülledt levegőjében táncolt a por, fenn az elhagyott műterem ablaka égett véresen.” Úgy látszik, a *Hangyaboly* elindításánál is szüksége van az „állapotrajzra”, melyet Horváth János oly jellemzőnek tart a Kaffka-novellákban.³⁰ Ezek tehát valóban tájképek. S jellemző, hogy nem példaképpen idéztük őket: több ilyen stílusú részletet aligha találhatnánk a három kisregényben. Nem rak már annyi terhet a jelzőkre. Még hasonlathoz is ritkán folyamodik, s akkor se leplezi szándékát: „Mint egy jó meleg, dunnás ágyban, úgy fészkelte meg Veron eleven és tevékeny, jó szeretetében” — írja a cselédlány-barátnőről. Jellemzőbb most már rá, hogy önmagukkal jeleníti meg a tárgyakat s legfeljebb enyhe expresszív jelleget ad nekik: „a pléh kegyetlenül visszacsillog belülről” — idézi fel a pillanatot, amikor a frontlevelet váró asszony reménykedve néz a levél-szekrényre.

De hiába keressük a szecessziós „nyelvújítás” termékeit is. Csupán az *aprós* jelző és néhány szóösszetétel (*nyűgöktől megkönnyebbülés, sorsunktól eltávolodás*) emlékeztet már a kifejezés görcsös igekezetére.

Kaffka új stílusa tehát eszköztelenebb, de eszközei legalább is ritkultak. S a megmaradtak kicserélődtek. A *Két nyár*ban megjelennek a kor magyar nyelvének a slangjai: *cárt, stájerol, liferál, szekál, blamálja magát; az adósság levan* — magyarázza az író Veron boldogságát; *nem*

²⁷ A gazdag Anatole France-irodalomból különösen Kolozsvári Grandpierre Emil elemzi Coignard abbé alakját ebben a szellemben. Utazás a valóság körül. Bp. 1969. 481—486.

²⁸ *Hangyaboly*. 57.

²⁹ Vö. BODNÁR György: A publicista Kaffka Margit. Itk 1961. 286—299.

³⁰ HORVÁTH János: Négy kötet novella. BpSze 1911. 145.

létezik — mondja a pék a háborús rémhírekre. Kaffka a jellemzés szolgálatába állítja és tudatosan alkalmazza ezt a nyelvi réteget. Egy helyen így ír Veronáról, amikor az apróbb ajándékokat kap barátnőjétől: „Milyen gavalléros vagy te! — ismételte a tetszős szót.” Feltűnően kedveli a stílusimitációt. A *Hangyaboly* apácait kenetes nyelven beszélteti; pontosan visszaadja az önképzőköri bírálatok „nagyos” frázisait és naiv közhelyeit; a *Lírai jegyzetek* egyik részletét parasztemberekkel adatja elő egyes szám első személyben stb.

Egyszerűsödik, keményebbé válik regényformája is. A *Lírai jegyzetek*ben félretesz minden technikai fogást; úgy jegyzi le fájdalmait és tépelődéseit, ahogy azok legkönnyebben megközelíthetők. Egyes szám első személye valódi egyes szám első személy. A jelen időt nem erőlteti, tehát elkerüli a lelki tartalmak egyidejű kifejezésének dilemmáját is. Igaz, hogy ezzel lemond az emlékfelidőzés folyamatának ábrázolásáról, de el tudja hitetni, hogy erős fájdalom teljesen betölti s egyetlen irányba fordítja lelkét. Előadásmódja szaggatott, de jól követi a kínok és remények hullámzását. A lélek regénye. Éppen ezért érezzük benne idegen testnek a „csicskás” Fekete Péter meglehetősen hosszú paraszttörténetét. Először csak arra figyelünk fel, hogy a vallomást felváltja az anekdota. De később látjuk, hogy a stílusterés mögött a mondanivaló elbizonytalanodása húzódik meg. Fekete Péterék története derűs, de a népszínművek hangulatát idézi. Talán ellenpontozni akarta vele Kaffka a háború szörnyűségét. Idilljével azonban még feledtetni se tudta.

A másik két kisregényben e formátlan, közvetlen kifejezés szenzációját is nélkülözi. A *Két nyárban* visszatér a XIX. századi realizmus regényformájához: a klasszikus kronológiához igazodik, tiszteletben tartja a leírás, a jellemfestés, a párbeszéd határait stb. De ugyanakkor a régi regényíró apparátusát láthatatlanná tudja tenni, mert egyetlen célja: egy közelmúltbeli történet előadása. Voltaképpen a *Lírai jegyzetek* közvetlenségével találkozunk itt újra, csak hogy a belső történés helyét külső események foglalják el. Veron története, közelebbről nézve, ezért lazán szerkesztett: valójában egyetlen fejezet az egész kisregény. Kaffka kettéválasztó jelzésének nincs igazi szerepe. A *Hangyabolyban* pedig a cselekménynek adja vissza régebbi jogait, A nyelvi, a lélektani és az esszétől kölcsönzött eszközök után mintha a kalandregény cselekmény tisztelő módszerét akarná próbára tenni. S ebben is bizonyára ösztönözte Anatole France, akinek a *Lúdláb királynőjét* méltatói a filozófiai regény és a kalandregény ötvözetének tekintik. Kaffka a *Hangyabolyban* nem azért fordít nagy energiát a cselekménybonyolításra, mert a pusztá izgalomkeltés útjára tévedt: indulata kívülről szemlélteti vele a zárdai életet, s így megnő előtte a látható, tapintható dolgok jelentősége. Aki tudja, *mi történik*, az azt is tudja, *mi van* a világban, aminek ábrázolására vállalkozik. A mozgás e tekintetben is a valóság meghatározottabb megnyilatkozása. Ezért folyamodnak a cselekmény eszközéhez az apologeták, s ezért nyúl utána reménykedve az a regényíró nemzedék, amely Proust-Joyce forradalma után tovább akar haladni. Mindez formailag egyszerűséghez, világosságához vezet, hiszen a cselekmény mint látható váz tartja fenn a regény építményét.

Már a kortársi kritika is felfigyelt rá, hogy Kaffka regényírói stílusa a világháború éveiben egyszerűsödött. „Ami modern íróinknál egészen ritka eset, teljesen alkalmazkodó képességet ért el a mondanivalóval szemben — írta a *Pesti Napló* névtelen kritikusa az *Állomások* megjelenése után. — A *Két nyár* című kisebb regényében az egyszerű alakok egyszerű természetének megfelelően a stílus is végsőkéig egyszerűsített, minden fölösleges dísz és kellenél nagyobb izgalom nélkül való.”³¹ Fontos felismerés ez, de nem eléggé mélyreható. Hiszen láttuk: egyszerűsödés figyelhető meg a *Hangyabolyban*, sőt a *Lírai jegyzetekben* is, pedig az utóbbi meglehetősen zaklatott lélek szavait rögzíti; s Kaffka korabeli versei is „klasszicizálódnak”.

Közelebb járnak tehát az igazsághoz, akik Kaffka stílusváltozásában mélyebben lezajló folyamatot sejtene. Ezek, különösen a *Két nyárral* kapcsolatban, a naturalizmus hatására

³¹ Pesti Napló 1917/44.

hivatkoznak. Az elutasítók és a méltatók egyaránt.³² A konzervatív Magyar Kultúra kritikusa szerint Kaffka egész munkássága „tipikus példája annak az alsóbbrendű képességnek, mely fürge dokumentumszedő igyekvéssel szimatol az életben, de amit össze tud szedni, abból csak kritikátlan pletykátömeg lesz, melyet legföljebb a nemes magyar női lélek szempontjából egyenesen a renegát gyűlölködést jelentő érzések beleavatkozása alakít, de sohasem igazi művészi eszmét hordozó fantázia”.³³ A katolikus Élet az egész Nyugat-mozgalmat naturalistának minősíti: „Kaffka Margitot verista hajlamai vonzották ebbe a körbe s verista bátorsága a dicséretetek kohójában nem a salaktól tisztult meg, hanem beleragadt a salakba . . . Témájának szépségeit és színeit nem a lelkek gyönyörű bensőségében keresi és találja . . . hanem a testiség állatias ösztöneiben, a nemi brutalitásokban, apró-cseprő emberi szennyekben.”³⁴ Hívei viszont felismerik, hogy naturalizmusa nem földhözragadt: „Naturalista eszközök a szerszámai — írja róla a Világ — de becsületesek és válogatottak. Ingyen, hiába, csak magáért nincsenek epizódjai s az emberei szervesen, szinte dramatikusan függnek össze minden mondatával, minden gesztusával.”³⁵ Baránszky Jób pedig azt fejtegeti, hogy naturalista stílusa nyomában materialista világnézet jár. Akik tehát felismerték Kaffka háborús prózájának stílusértékeit, voltaképpen csak kiindulópontnak tekinthették a naturalizmus fogalmát, s kénytelenek oly mértékben kitágítani, hogy valójában már elszakadtak a fogalom történeti jelentésétől. Ezért pontosabban fogalmazunk, ha Kaffka kisregényeit ahhoz az újrealizmushoz kapcsoljuk, amely a két világháború között a „bénává” lett asszociáció, lélektani vagy lírai regény ellenhatásként jött létre. Aligha túlozunk ezzel a társítással, hiszen Kaffka a maga műveiben és gondolatmenetében éppúgy végigjárta az utat a szubjektívizmustól a dolgokig és az új cselekvésig, mint az egész század. Persze: ahogy csonka élete lehetővé tette: a sejteések és a kísérletek útján.

György Bodnár

LES PETITS ROMANS DE MARGIT KAFFKA

Dans l'oeuvre de Margit Kaffka, il y a trois morceaux qui, d'après leur étendue, sont proches du genre des petit romans. Tous les trois sont les produits des années de guerre. Dans la carrière de Margit Kaffka, cette période est celle de la fin des tentatives impressionnistes. C'est alors qu'elle écrit la seconde version définitive de son roman intitulé *Stations* (Állomások), dans lequel elle s'engage ouvertement à écrire un tableau de l'époque et à analyser, presque sous la forme d'un essai, les tentatives littéraires, artistiques et politiques du début du siècle. C'est alors qu'elle découvre les possibilités du journalisme et dans ses articles et glosses, elle poursuit la succession d'idées qui, partant des phénomènes de la misère causée par la guerre mène aux problèmes du socialisme. Par suite de tout cela, le monde et la conception du monde de Kaffka subit une transformation complète. On pouvait observer déjà dans ses nouvelles (ItK 1970. p. 178—193.) que la découverte de nouvelles régions de vie (le monde de la misère de la guerre, des pauvres etc.) entraînait avec elle l'exigence d'un réalisme plus dur. Et à cette période, Kaffka dépasse, même dans ses poésies lyriques, les sentiments et les formes tourmentés et elle cherche à créer une synthèse dans un type de poésie plus harmonique. Ses trois petits romans s'accommodent précisément à cette évolution à beaucoup de résultantes. Les *Notes lyriques sur une année* / Lírai jegyzetek egy évről, 1915) et *Deux étés* (Két nyár, 1916) se construisent sur des sujets de guerre: dans le premier, elle fait preuve d'une haine passionnée de la guerre, dans le second, elle cherche à représenter la vie des pauvres de Budapest d'une

³² a. j.: Kaffka Margit: Két nyár. Élet 1916. II. 91.; BltL: Kaffka Margit: Két nyár. Világ. 1916/155. A harmincas évekből például BÀNHEGYI Jób: Kaffka Margit. Pannonhalmi Szle 1931—1932. 245.

³³ Dr. VÁRDAI BÉLA: i. m.

³⁴ a. j.: i. m.

³⁵ BltL: i. m.

manière objective et avec beaucoup de sympathie. Dans le troisième petit roman, intitulé *Fourmilière* (Hangyaboly, 1917), Kaffka semble s'éloigner des phénomènes de l'époque, mais, en vérité, elle suit la succession d'idée esquissée ci-dessus. Elle choisit comme lieu un couvent, mais les luttes intérieures de ce couvent expriment en même temps l'atmosphère d'un monde exotique et les problèmes actuels de ce monde plus ample dont le couvent n'est qu'une parcelle singulière. Ses héros les plus importants aussi, tandisqu'ils répondent aux programmes des partis de la „Fourmilière”, symbolisent en même temps la recherche d'une conduite sociale et humaine de l'époque. — Dans la série des romans de Kaffka, ces trois petits romans marquent le même changement de style que nous avons déjà cherché à documenter à propos de ses nouvelles. Nous voyons l'essence de ce changement dans l'exigence d'un réalisme nouveau. Dans tous les trois petits romans. Kaffka cherche, d'une manière quelconque, la spontanéité de l'expression et évite les solutions trop littéraires. Les *Notes lyriques sur une année* sont des notes au sens propre du mot: c'est un compte-rendu, écrit à la première personne du singulier, sur les événements du début de la guerre et sur les sentiments et les pensées que ces temps confus ont provoqués. C'est avant tout par la description objective que le roman *Deux étés* diffère des tentatives impressionnistes et psychologiques antérieures de Kaffka. Et, dans la *Fourmilière*, c'est comme si elle voulait se servir des moyens du roman criminel pour exprimer des idées plus exigeantes.

Kísérlet Huszár Gál születése idejének meghatározására

Huszár Gál a XVI. század egyik legjelentősebb nyomdászreformátora. Érett férfikorban tűnik fel 1553-ban Magyaróváron, ahová Miksa, későbbi magyar király védelme alá menekült, kétszeri egyházi kiközösítés után. Ott lelkésznevelő iskolát tart fenn, disputál és nyomtat. Ő adja ki az első magyar nyelven nyomtatott prédikációs könyvecskét, a Sztáray Mihály szerzette első nyomtatásban megjelent magyar drámát, a híres svájci teológus, Bullinger Henrik magyarok részére írt, s csak Magyarországon megjelent hittani munkáscsákáját. Amikor Magyaróváról menekülnie kell, a kassaiak hívják meg magyar lelkészükhöz. Káplánjaként vele megy Bornemisza Péter is, aki már Magyaróváron a nyomtatásban segítőtje volt. Kassán adja ki azt a gyülekezeti énekeskönyvet, amely évtizedekre meghatározza az énekeskönyvek rendjét és tartalmát, s ezzel mintegy törzsénekeskönyvvé válik. Minden bizonnyal kiad egy, a császár, a pápa és a római egyház szentségei ellen írt pasquillust, amelynek csak híre maradt ránk. Egyebek között ez is oka lehetett annak, hogy hallatlan méretű hajszát indít ellene Ferdinánd császár, Verancsics püspök és Zay Ferenc főkapitány, s be is börtönzik. Mielőtt a püspök egri börtönébe átszállítják, a katonaság és Bornemisza közreműködésével kiszabadul. A városban páratlan méretű lázadás tör ki, mely még évek múlva sem csillapul le teljesen. Huszár Gálnak a másik országrészbe, Debrecenbe kell menekülnie, enyingi Török János oltalmába. Ott több mint egy évig Méliusz Juhász Péter műveit nyomtatja. Komáromba katonalelkésznek szerződve nyomdáját hátrahagyja, s ezzel lehetővé válik a debreceniek számára a nyomda folyamatos biztosítása, ami igen nagy mértékben segítette elő, hogy a város valóban „az egész Magyarországnak és Erdélyiségnek s több sok helyeknek is világosító lámpásává” legyen — amint maga írja Debrecenről. Egy esztendeig sem tartó komáromi szolgálat után Oláh Miklós érsek üzeti el. A császári elfogató parancs elől szökik Nagyszombatba, ahol csupán két esztendeig van maradása. Újabb kiűzési és elfogató parancs elől menekül a tudós Forgách Imre védelme alá Komjátiba. Ott nyomtatja Bornemisza nemcsak terjedelemben, de jelentőségében is óriási prédikációs kötetét s a XVI. század legmonumentálisabb graduálját és énekeskönyvét. Komjátiból Pápára kell visszavonulnia, ahol együtt lelkészkedik a század egy másik igen nagy jelentőségű s általa már régóta ismert és becsült reformátorával, az énekszerző, költő, drámaíró Sztáray Mihállyal. Pápán hal meg 1575. október 23-án, pestisben.

Ennek a sok vihart kavart s hányatott életében is hatalmas munkát végzett nyomdász-reformátornak születése idejéről, helyéről, fiatalságáról, életének körülbelül négy évtizedéről mindmáig nincs adat kezünkben. Korára vonatkozólag csupán Szilády Áron egyetlen ingatag alapon álló feltételezése áll rendelkezésünkre. Ez azonban nem alkalmas arra, hogy megkönnyítse a további kutatások irányát. Nem igazít el abban a kérdésben sem, hogy az egyetemi matrikulák mely évkönyvében kereshetnénk neve bejegyzését, vagy életkorban hogyan viszonyulhatott munkatársaihoz. Művei vajon egy fiatalabb ember gondolatvilágát, érett férfi megfontolását vagy egy öregedő ember bölcsességét tükrözik-e? Kik indíthatták el az úton tanítómesterekként vagy kik lehettek hatással rá, akinek jelentősége kultúránk történetében sokkal nagyobb, mint ahogyan eddig felmérhettük a róla szórványosan megjelenő cikkekből, vagy könyvbeli utalásokból.

A kutatásnak ezek a szükséges kérdései indítottak arra, hogy a Szilády Áronnál biztosabb alapon álló kombinációt keressék. A máig fellelt források közül legkiaknázhatóbb pártfogójának, Forgách Imrének naplója. A napló Huszár Gál haláláról a következő bejegyzést tartalmazza:

„Huszár Gál úr, az én második atyám, s mindenkinél kedvesebb barátom, nagyképzetségű teológus, Isten evangéliumának páratlan hűségű és fáradhatatlan hirdetője, a jók nagy gyászára és fájdalmára, Pápa városában, 1575 október 23-án, pestisben elhunyt, azon a napon,

amelyet ez a legjobb és szinte szent férfiú jóval előbb, ép és egészséges állapotában, utolsó napjaként nem egyszer megjövendölt.”¹

E híradás alapján írja Szilády Áron: „A vaticinatus szót illetően — gondolatom szerint — nem kell valami olyas jövendölésnek tartani, mely minden életbeli körülménytől elvonatkoztatva jósolta volna meg a halál elkövetkezésének napját. Lehetett az Huszár Gál születésének napja, melyen 60. vagy 70-ik évét betöltötte, melyre ő előre gondolt s fáradságos élete határidejéül emlegethette.”²

A naplóbejegyzést azonban — annak ellenére, hogy Forgách Imre stílusa mindig fellengzős és cikornyás — mégis komolyabban kell megvizsgálnunk. Huszár Gál halálhíre megdöbbentette Forgách Imrét. A meglepődés hangja kiérezhető feljegyzéséből. Ha ebben a bejegyzésben, — mint naplójában mindenütt — halmozza is a méltató szavakat, a dátumokban rendkívül pontos és körültekintő a naptárkérdésnek ez a maga korabeli harcos alakja. Sok eseménynél még a napszakot és az órát is megjelölte. A feljegyzés utolsó mondatát áthatja a csodálkozás: „azon a napon, amelyet . . . jóval előbb, ép és egészséges állapotában, utolsó napjaként nem egyszer megjövendölt.”

Éppen ez döbbsentette meg Huszár Gál halála hírében, amit Szilády Áron mellőzni kíván: nem életkörülményeiből következett ki „jóval előbb” halála „napját”, hanem éppen minden életbeli körülménytől elvonatkoztatva jósolta meg azt. A pestis kiszámíthatatlan s ő mégis megjövendölte a „napot”, amelyen meg fog halni. Jövendölésében éppen ezt látta Forgách Imre prófétainak. (Vaticinus.) S mindezt „jóval előbb”, „ép és egészséges állapotában”, nem számolva halála módjával, a váratlan pestissel. Arról is tanúskodik a bejegyzés, hogy nem könnyedén elejtett szó volt, hanem határozott jövendőmondás, amelyet Huszár Gál „nem-egyszer” megerősített, mégpedig annyira, hogy a halálhír azonnal eszébe juttatta Forgách Imrének a jövendölést, s éppen annak kiszámíthatatlan körülményei s mégis pontos beteljesedése döbbsentették meg.

Hová utalnak ennek a Huszár Gál által régtől fogva, többször hangoztatott, a váratlanul felbukkanó pestissel beteljesedett és Forgách Imre által megcsodált próféciának, jövendőmondásnak gyökerei? Nem a vallásos prófécia, hanem a „tudományos prognózis” világába, személy szerint pedig Hippokratészhez, az orvostudományok atyjához.³

Hippokratész az *Epidémiák* első könyvében állapítja meg, hogy a betegségek nem egyszerre, hanem előzetes állapotok felhalmozódásából keletkeznek. Éppen ezért az orvosnak nem csupán a jelennel van dolga, hanem „meg kell mondania a múltat, ismernie kell a jelent és előrelátnia a jövőt is”.

Az előremondásról szóló tanítását több művében megalapozza, így például „A hetes számról” „A kritikus napokról” írt munkáiban, de a jövendő előre látásának és mondásának törvényszerűségeire külön művet szentel, a *Prognózisok könyvét*.

Ezek az orvosi jóslások függetlenek a vallástól, kora tudományos tételeinek rendszerezése. A *tisztességről* szóló művében azt követeli, hogy az orvos mentes legyen minden kuruzslástól és babonától — vagyis csak a tudásra építsen —, másrészt az orvosi alázatról azt mondja, hogy az emberek bajaiban nem az orvosé az utolsó szó — s ez azt jelenti, hogy nem a vallással polemizálva állítja tételeit.

Hippokratész jóslásai az általa szentnek tartott hetes és kilences szám törvényszerűségeinek rendszerré való kiépítésén alapulnak.

A szent hetes és kilences szám kialakulásának legősibb alapja a holdhónap felosztása. Ez vagy a hold tényleges körbefutása, vagy az egyik újholdtól a másikig terjedő időszak alapul vételével történhet. Azt az idői szakaszt figyelembevéve, míg a hold az égbolton kivehetően látható, 27 napot és 7 órát, vagy 28 napot számoltak.

¹ Forgách Imre naplója. OL Thurzó lt. Közölte: KOMÁROMY András: MKsz 1888. 214. Eredeti szöveg: „Anno MDLXXV. 23. octobris d. Gallus Huszár, Parens meus alter, et amicus longe omnium carissimus, Theologus doctissimus Evangelii Del concionator fidelissimus, et indefessus, magno bonorum luctu ac dolore peste oblit in oppido Papa die quem, vir optimus et plane Divinus multo ante salvus ac Incolumis sibi supremum futurum non semel vaticinatus fuerat. Emericus Forgach de Gyms.”

² Jegyzetek a Régi Magyar Költők Tára VII. kötetéhez. Írta: SZILÁDY Áron. Bp. 1926. 361.

³ Hippokratészre vonatkozóan a következő művek: Hippokratész művei F. Z. ERMERINS 3 kötetes kiadása és FOESIUS latin fordítása. (Traj. ad Rhen. 1859—1864. Wilhelm Heinrich ROSCHER három tanulmánya az „Abhandlungen der Philologisch-Historischen Klasse der königlich. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften” kötetében, mégpedig: 1. XXI. kt. 4. Leipzig 1903. Die Enneadischen und Hebdomadischen Fristen und Wochen der ältesten Griechen. Ein Beitrag zur Vergleichenden Chronologie und Zahlenmystik. — 2. XXIV. kt. 1. Leipzig 1904. Die Sieben und Neunzahl im Kultus und Mythos der Griechen. Nachträge zu den „Enneadischen und Hebdomadischen Fristen und Wochen” enthaltend. — 3. XXIV. kt. 6. Leipzig 1904. Die Hebdomadenlehren der Griechischen Philosophie und Medizin. HORNYÁNSZKY Gyula: A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates. Bp. 1910.

Ha a 27 napot számolták s ezt osztották hárommal, három kilencnapos hetet nyertek. Ezek voltak az enneadok. Így számolták a hónapot a régi Egyiptomban, Indiában, Perzsiában, s így osztották be a görögök is a Homérosz előtti és homéroszi időkben. Ezt a számolást találjuk Homérosz és Hésziodosz költeményeiben.

Ha 28 naposnak számolták a hónapot s négygyel osztották, nyerték a négy hétnapos hetet. Ezek voltak a hebdomadok. Így számolták és osztották be a hónapot az asszírok, a buddhisták, a kínaiak, mongolok és zsidók.

Az orvosok ősi tapasztalata szerint a hold és holdfázisok csodás befolyással vannak minden növekedésre, hanyatlásra, menstruációra, fogamzásmentes napokra, egészségre, betegségre. Kimondták, hogy mindennek rendjét a hetes szám határozza meg. A szélnek hét iránya, az egész földnek és az emberi testnek is hét része van, az év hét évszakra osztható stb. A babiloni csillagászok a planéták hetes száma alapján kidolgozott asztrológiai rendszerükkel még csak megerősítették a hetes szám szentségének hitét. Ez a tanítás az orphikusok és Pythagoras által beépült a görög tanrendszerbe is.

A görögök, zsidók, perzsák és germánok a 7. és 9. nap jelentőségét átvitték és alkalmazták az évekre is. Az isteneket hét- és kilencnapos ünnepekkel ünnepelték, s az ünnepségeket hét és kilenc évenként rendezték. A zsidók minden 7. évet különös jelentőségű szombatévnek, a hétszer hét, vagyis 49. esztendő jubileumi évnek tartották.

Hippokratész a *Prognózisok* könyvében fejti ki a fejlődéstani elvet számszerűen alkalmazó „kritikus napok tanát.” Orvosi megfigyelés szerint csak a 7 és 9 hónapos csecsemők életképesek. Minden gyermeknek a 7. napon kell nevet adni, mert az újszülött ha életképtelen — még Arisztotelész szerint is — a 7. nap, a hebdomé előtt hal meg rendszerint. A betegségek a 7., a 9. és a kétszer hét, vagyis a 14. napon válnak válságossá. Ezzel a hetes szakaszolással osztotta be Hippokratész az emberi életkort, a fogamzástól kezdve haláláig. Azt tanította, hogy az ember életében minden 7. év kritikus, „klimaktérikus év.” A 9. klimaktérium, vagyis a 9×7 , a 63. a végzetes év, a „climax éve”, mégpedig abban az értelemben, hogy az embert többnyire ekkor éri utol a halál, de ha véletlenül elkerülne is, nem jön utána más, csak a szomorú öregkor.⁴

Ez a számítás nem volt egy tudós kör zárt ügye. Példa rá Augustus császárnak unokájához, Gaiushoz írt levele is, amelyben így emlékezik meg 63. születésnapjáról: „Amint látod, minden öreg közös válságos esztendéjén, a 63.-on átjutottam.” Aulus Gellius i. u. II. században élt író érvként idézi ezt a levelet, amikor a válságos évről szól: „Emberemlékezet óta megfigyelték és kitapasztalták, hogy csaknem minden öreg ember életének 63-ik éve valami veszedelemmel és bajjal, testi szenvedéssel vagy súlyos betegséggel jár, minélfogva azok, akik a dolgoknak és kifejezéseknek ilyesféle tanulmányozásával foglalkoznak, ezt az évet válságosnak nevezik.”⁵

Galénos i. u. II. században élt orvos Hippokratész alaptanait elfogadva és kommentálva, azokat egyetemes uralomra juttatta. Hippokratész tanításai megszakítás nélkül szerepeltek az egyetemek tanulmányi rendjeiben. Hohenstaufeni II. Frigyes a középkori Európa leghíresebb orvosegyetemének, a salernóinak rendtartásában meghagyta, hogy a quinquennium idején át Hippokratész és Galénosz iratait kell magyarázni. A második leghíresebb egyetem, a montpellieri is átveszi ezt a rendet. A párizsi egyetem pontosan megállapítja az előadások rendjét és számát. A *Prognózisok* könyvéről 36 előadást kellett tartani. A lipcsei, a bécsi s nyomukban a többi egyetemek is ugyanígy foglalkoztak Hippokratész és Galénosz műveivel, s igen alaposan a *Prognózisok* könyvével. Ludovicus Duretus 1784-ben még kommentálja Hippokratész műveit. „A climaktérium éve” című fejezetben ezt írja: „Életünk 63. éve azért látszik végzetesnek, mert a legtöbb ember akkor hal meg... halála oka éveinek 63. száma; mert akkor tölti be a hétszer kilenc esztendőt.”⁶

Ezt a „tudományt” hallották és tanulták tehát Huszár Gál korában Európa összes egyetemein. Ezt hallotta s talán tanulta Huszár Gál is. Bornemisza is szól a két híres orvosról: „ha oly bölcs volnál is mint... Galenus, Hippocrates.” Olvasásra ajánlja Hippokratész egyik művét is.⁸ A 63. évet tehát „megfigyelés és kitapasztalás” alapján jelölték ki válságos évnak abban a műben, amely az orvosokat s általában az egyetemek tanulóit „jóslásra és előremondásra” kívánta megtanítani.

Huszár Gál maga is több esetet figyelhetett meg, amelyek megrendíthették s „jövendőléseknek” bizonyosságában meg is erősíthették. Luther Márton, akinek követője volt, életének 63. évében halt meg. Melanchton Fülöp, a kor nagy tanítómestere, akinek pályáját figyelemmel kísérte, ugyancsak 63 éves korában hunyt el. Telekessy Imre kassai és felső-magyarországi

⁴ HIPPOKRATES: Epidémiák könyve 2,11. Prognózisok kv. bev.

⁵ Aulus GELLIIUS: Attikai éjszakák. XV. kv. VII. feje.

⁶ Ludovicus DURETUS: Commentarius... Lugdunum 1784.

⁷ BORNEMISZA: Fol.Post. 533. l.

⁸ BORNEMISZA: Örd. Kís. 831. v.

főkapitány, akinek védelmét élvezte, s akinek halála után a keserves üldöztetés évei újra kezdődtek számára, 1560-ban, életének 63. esztendejében halt meg. Nádasdy Tamás nádor, minden protestáns buzgó pártfogója, aki érte is szót emelt, betöltötte 63. évét, mikor lehunyta szemét. Stöckel Lénárd bártfai rektor, európai hírnű tudós, aki az Ótvárosi hitvallást szerkesztette, s akivel kassai lelkészkedése idején szoros kapcsolatba került, 63 évét élt, s még Huszár Gál kassai tartózkodása alatt halt meg. Ezek a példák is indítást adhattak neki, hogy a maga élete végső napját is, saját „megfigyeléssel és kitapasztalással”, „tudományos alapon” megjövendölje.

Annak bizonyítására, hogy Huszár Gál korában, sőt még később is, szokásban volt az emberi életkornak ilyen beosztása, s a halál napjának ilyen megállapítása, korabeli dokumentumot is tudunk felmutatni. Éppen annak az öt városnak egy jegyzőkönyvét, amelyek egyikében Huszár Gál is szolgált. Ez a jegyzőkönyv tartalmazza az Ótvárosi hitvallást, zsinataik végzését s annak aláíróit. Egy korábbi példányát magának Huszár Gálnak is alá kellett írnia. A jegyzőkönyv zárólapján a következő bejegyzés áll: „1560. május 7-én meghalt a tudós és hírneves Stöckel Lénárd mester, a bártfai iskola rektora, az egész Magyarországon igen becsült férfi, 49 nappal tanítómesterének, Melancthon Fülöpnek halála után, aki beöltve 9. klimaktériumát, tehát 63. évében, április 19-én csendesen elhunyt.”⁹

Mindezeket figyelembe véve, kimondhatjuk, hogy jövendőléseében Huszár Gál is a 63. v. alsós évet, a klimaktérium évét jelölhette meg élete végső határaként, vagyis születése az 1512. évre eshetett.

Születése napjával kapcsolatban helytállónak látszik Szilády Áron kombinációja, bár nem találja meg a kapcsolatot október 16. és 23. között. „Valószínűnek tartom ezt azon régtől fogva mai napig gyakorlatos szokásnál fogva, hogy a született gyermek azt a nevet kapta és kapja, mely név a naptárban vagy születése napján, vagy ahhoz közel található. A Gál név régebben sem tartozott a sűrűbben használtak közé s mindig október 16-ra esett és így éppen egy héttel október 23-a előtt. Régen az oktavák fontos szerepet játszottak s Huszár is ennek a révén juthatott a Gál névhez.”¹⁰

Jánossy Lajos mutat rá, hogy az oktava az egyház régi szokása szerint — de többnyire még ma is — a keresztes napja, s így Huszár Gál halála születése oktavájára, vagyis keresztes napjára esett. „Gál napja október 16, ennek nyolcada október 23, az előbbi nap születési, ez keresztes napja lehetett, amelynek fényében — a régi kegyesek példájára — láthatta és várhatta Gál pap is a mennyei születés — a földi hazából való elköltözés napját.”¹¹

Ennek a kombinációnak alapján feltételezhető, hogy Huszár Gál születésének ideje: 1512. október 16-a, szombat, halála pedig 63. életévében, keresztes emléknapijára esett, vagyis: 1575. október 23-a, vasárnap.

Ezt a kombinációt megerősíti — de egyúttal ez a dátum segít is abban —, hogy ennek alapján érthetőbbé válnak élete egyes eseményei, kortársaihoz való viszonya.

Forgách Imre Huszár Gált „második atyjának” nevezi. Ez még akkor is vonatkozik Huszár Gál életkorára, ha „lelki atyját” tisztelte meg ezzel a címmel. Forgách Imre születése idejét, naplója egy másik megjegyzése alapján, 1539. december havára rögzíthetjük. Múltán nevezhette tehát Forgách Imre a nála 27 esztendővel idősebb Huszár Gált „parens meus alter”-nek.

Huszár Gál, saját leveleinek tanúsága alapján, 1553 tavaszán, üldözött presbiterként érkezett Magyaróvárra, Miksa főherceg és kapitánya, Wohniczky Zakariás védelme alá. Ebben az időben már presbiteri, lelkesi rendfokozata volt. Az 1553. esztendőig Hall János (Johannes de Hallis), a pozsonyi egyház vikáriusa két ízben excommunicálta, a római egyházból kiközösítette és kiátkozta.¹² Mindezek negyvenesztendős koráig zajlottak le életében. Jóval fiatalabb korában elhelyezhetetlenek lennének.

Tudunk fiáról, Dávidról, aki 1573-ban iskolát tart fenn Nagyszombatban, s legkésőbb 1576-ban pápai lelkész, ahol a Heidelbergi kátét nyomtatja.¹³ Az akkori iskolázási rendszerből következők, hogy 23—25 esztendő kora előtt nemigen tölthette be az iskolamesteri, 28—29. éve előtt pedig a pápai lelkészi tisztelet. Ha tehát Dávid Huszár Gál legidősebb fia lett volna is, Huszár Gál házasságkötésének 35. éve körül meg kellett történnie. Ha figyelembe vesszük,

⁹ OSzK Kézirattár. Quart. Lat. 1169. Libellus actuum synodaliū et subscriptionum quam ecclesiasticorum, tam politicorum aبلغatorum Quinque Civitatum. Utolsó bejegyzés 1614-ből. Latin szövege: „Ao 1560 7 mai mortuus est Doct. et Cirrus M. Leonhardus Stöckellus Rector Scholae Barthēn vir de tota Hungaria bene meritus 49. die post obitum Praeceptoris Sui Philippi Melancthon, qui post completum clymacterium nonum, sc. annum 63 placide obdormivit 19. Aprilis.” (E forrás még közzétéve nem volt.)

¹⁰ L. 2. jegyzetét.

¹¹ Lelkipásztor 1950. október. Belm. Munkaprogram. 17.

¹² Haus-, Hof-, und Staatsarchiv Wien. Hung. Fasc. 431. a. fol. 290—291. (Forrás még nincs közzétéve.)

¹³ VERANCICS Antal Összes Művei. IX. köt. 254.

hogy presbiteri tisztelet töltött be, aktív lelkészként csatlakozott a reformációhoz, s csak ezután szánhatta rá magát a nősülésre, ez a dátum is pontosan elhelyezkedik feltételezett életkorában.

Kortársaihoz való viszonyát is meghatározhatjuk, melyet eddig csak homályosan sejtettünk, Sztáray Mihály, aki először püspöke, majd előde volt Pápán, 10—12 évvel lehetett idősebb nála. Bornemisza Péter, akinek mestere volt, s aki Kassán káplánként szolgált mellette, 23 évvel volt fiatalabb nála. Méliusz Péternél pedig, akivel Debrecenben került össze, 24 évvel volt idősebb.

Élete ismeretlen területeinek további kutatásában időileg talán támpontot nyújthat egy ilyen kombináció, de a már feltárt anyag vizsgálatában és magyarázatában is nélkülözhetetlen korának legalább valószínűsített meghatározása.

Botta István

Vázlat Rimay János ifjú éveiről

Balassi Bálint és Rimay János kapcsolatára vonatkozó ismereteink forrásai Rimay előszavai, melyeket részint az *Epicedium*hoz, részint tervezett Balassi-kiadásához írt. Akik a kérdéssel érdemlegesen foglalkoztak, Radvánszky Béla¹ és Ferenczi Zoltán² ezekre építették megállapításaikat. Fél évszázada azonban e területen a kutatás nem mutatott fel semmi újat. Az *Epicedium* Előszava szövegének teljes ismerete és egyéb adatok megismerése késztetett arra, hogy Rimay ifjatsága éveinek képét, néhány újabb vonással gazdagítva és az eddigi kutatások eredményeit összefogva felvázoljam.

Kettejük kapcsolatának kezdő időpontját Rimay tíz—tizenkét éves korában jelöli meg.³ Rimay 1583—1585-ben volt tíz—tizenkét éves. Balassi életében ezek az évek fontos korszakot jelölnek. Középen van 1584 karácsonya, a sárospataki házassági kaland. Sok jel arra vall, hogy Balassi arra törekszik 1584 karácsonya előtt, hogy rendezze dolgaiat. Ismételten folyomodik a királyhoz, méltó elhelyezkedést keres. Igyekszik vagyoni helyzetét megszilárdítani, a régi pöröket elsimítani. Minden bizonnyal a törekvések mögött a házasság terve állott, de a házassággal éppen minden visszájára fordult. A békés révbe érés helyett a pörök áradata zúdul a nyakába. Nincs többé nyugalma, ő lesz nemsokára a — „község csudája”.

Ebben a nyugtalan, zaklatott időt váró hangulatban jelent meg 1586. május 6-án a nyitrai káptalanban és ott hiteleshelyi jegyzőkönyvbe diktálta adományát Rimay István, a költő bátyja számára.⁴ Balassa Jánost szolgáló Rimay Gergely és az őt kora ifjúságától szolgáló Rimay István érdemeit jutalmazza adományával. Mi volt a nagylelkű tett indító oka, nem tudjuk. Kereshetjük abban, hogy Rimay István ebben az időben megvált a Balassi szolgálatból, talán, mert maga ura akart lenni, vagy amit Rimay János 1590-ben kelt levele bizonyít, Zrínyi szolgálatába állott. Ez utóbbinak kezdeményezője Balassi is lehetett. Balassi a sárospataki kaland visszhangjából megérezte, bizonyosra vette a romlást. A Rimay Istvánnak tett birtokadományozás mintegy elindítója azoknak a sorozatos birtokeladásoknak, melyekkel elébe akart vágni, a vérfertőzés vádjá miatt, bizonyosan elkövetkezendő birtokelkobzásoknak.⁵ Balassi felszámolta háztartását és az édesanyjával élő Rimay Istvánról gondoskodott egyrészt adományával, másrészt másfelé való elhelyezkedést tanácsolva neki.⁶ Balassi házassága is válságba jutott már ekkor, hiszen 1586 novemberében találkozott Dobó Krisztinával utoljára.⁷ Házasságának vége szakadt. Ez időben, mint életének válságaiban mindig — „bujdosni” —, külföldre készül. Már 1586 októberében engedélyt kért, hogy Erdélybe utazhassék.⁸

Hol van ekkor, tíz—tizenkét évesen és a következő években, Rimay János? Az első adat életéről, 1587-ben ecsedi Báthory István szolgálatában mondja.⁹ Hogy került Nógrádból a Nyírségbe? Az egyik lehetőség — Balassi útján. Balassinak házassága előtt és különösen az alatt, volt a magához és feleségéhez illő „familia”-ja. Ebbe tartozott Rimay István is. Ő édesapja helyét örökölte a Balassi-udvarban. Rimay István együtt élhetett anyjával és öccsével. Így Balassi már akkor felfigyelhetett, költői tehetségéért is, az ifjú Rimay Jánosra. Amikor nősült, a „familia”-ját bővítenie kellett. Eddigi ismereteink alapján joggal tételeztük fel,

¹ RADVÁNSZKY Béla: Balassa és Rimay barátsága. B. Sz. 1904, (XIX. köt. 39—63.)

² FERENCZI Zoltán: Rimay János (1573—1631) Bp. 1911. M.Tört. Életrajzok

³ Rimay ÖM 41.

⁴ Balassi ÖM I. 347.

⁵ ECKHARDT Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 135.

⁶ Rimay ÖM 222.

⁷ ILLÉSY János: Adatok Balassa Bálintról. ITK 1900, 447. Balassa Bálint minden munkái. Kiadta DÉZSI Lajos Bp. 1923. LXVIII.

⁸ Uo. és 619.

⁹ FERENCZI: i. m. 10., KESERÜ Bálint: Adalékok Rimay és a Báthoriak kapcsolatához. Acta Univ. Szegediensis, Szeged 1958.

hogy ez amaz időpont, mikor Rimay Balassi környezetébe került. Ekkor fogadta, úgy lehet felesége apródjának, Rimayt. Amikor a Balassi-házasság válságba jut, Dobó Krisztina a kis Balassi Jancsival és az apród Rimay Jánossal Kisvárdán élt. Itt találkoztak, az akkor már különváltan élő házastársak utoljára, és itt válhatott meg Rimay is a Balassi-szolgálatból.¹⁰ 1587-ben már e csendi Báthory István szolgálatában látjuk. Tehát, ha a bátyja megadományozását annak Balassi-szolgálatból való kilépésével és Rimay Jánosnak Balassi mellé kerülésével egy időpontra vesszük, Rimay alig tölthetett Balassi mellett két esztendő, de éppen a tíz—tizenkét esztendő körül. És 1586 november táján, a külföldre készülődő Balassi, mert a nagyra értékelt ifjú sorsáért felelősnek érezte magát, nem akarva idegenbe vinni, beajánlotta Báthory udvarába, mivel jó kapcsolatban volt, aki költészetét becsülte, s akinek udvarához esett Kisvárdra legközelebb.

De most néhány új adat birtokában fel kell tennünk a kérdést; szolgálta-e a költőt Rimay? Ő ezt sehol sem mondja. Kétségtelenül, édesapja és bátyja volt a Balassi-szolgálatban. Amikor Balassi Rimay Istvánt jutalmazza két nemzedék szolgálatait érdemesíti arra. Három év múlva özvegy Rimay Gergelyné és István fia Csáktornya mellett, Vidócon él, híhetően Zrínyi szolgálatban. 1586-ban, amikor Rimay István megvált költő-urától, egyben döntenie kellett öccse sorsáról is. Ha az Balassi szolgálatában állott, reá bízta, de kerülített Báthori udvarába más úton is. Mert volt más Rimay is, az ecsedi udvarban.

A Zichy-levéltár missilis anyagában akadtam egy Rimaynak küldött Báthory-levele, valamint Rimay Klára két levelére. Rimay Klára egyik levele 1628. július 29-én kelt. Íródeák kezével Melith Péternek írta. A másik autográfának látszik, dátuma nincsen, a címzett is hiányzik, de az valószínűen Melith Péterné volt.¹¹ Az első aláírása: „Az Nehay Nemzetes Ideosbik Petőfalwy Petheo Istvan Uram meg hagiattott Eozwegie Eodeonfy Rimay Clara.” A második egyszerűen: „Pető Istvánné”. Mindkét levél tartalma szinte azonos. Úgyes-bajos dolgaiban az özvegy oltalmat kér. Az Eödeonfy névre a Zichy levéltárban nem találtunk magyarázatot. Pető István Báthory István titkára, majd végrendeletének végrehajtója, később táblai assessor volt. Ő az, kinek Bocskay István írt, hogy Báthory István hozzá csatlakozását egyenesse: „tudván ő kegyelminél... állapotja szerint nem kicsin tekinteti”¹² Tekintélyes, nagy befolyású emberek voltak az országbíróknak. A Zichy levéltár missilisei között több levelét őrzik. Az első Zokoly Miklós országbíróhoz — az vi zeren Pünkösöd napon 1590 — szólt. Érdekesek Báthory rokonához és egyik örököséhez, Telegdi Pálné Wárdai Katához írott levelei, melyekben a Báthory-hagyaték és az ecsedi kincstár megvédése érdekében tett intézkedéseiről számol be.¹³ Hogy felesége, Rimay Klára milyen rokoni viszonyban volt a költővel, de még adatok hiányában, eldönteni nem tudjuk. Lehetett nővére vagy unokatestvére, de lehetett idősebb rokona, nagynénje. Mindenesetre a családjából kiszakadt, a szinte még gyermekkorban levő ifjút az idegen udvarban rokoni érzésekkel támogathatta.

Tizenhét esztendő Rimay, mikor bátyjánál Csáktornya mellett Vidócon járt és Velencébe készült. Tanulmányúton volt-e vagy egy nyugat-magyarországi küldetést használt fel arra, hogy Itáliát lásson, nem tudjuk. Báthory gyakran levelezett a nyugati országrész főuraival, így a Zrínyiekkel is, kikhez rokoni, atyafiságos kapcsolatok is fűzték. Lehet, ilyen küldetésben járt akkor is. Vidócról Báthory kedvelt rokonának Telegdy Pálnak ír. Telegdy felesége Wárdai Kata, Báthory kedvence, akit, és az ritka Báthory leveleiben „édes leányomnak” szólít. Rimayt „io fiam”-nak és e megszólítás Rimay kedvelt helyzetéről beszél az ecsedi udvarban. A Telegdynek írott levél egyébként a velük való viszonyára vet világot. „Emlékezném arra minemő nagy szeretettel és affectionnal voltunk, együtt lakván keggdel egybe kötelezve.” E levéllel kapcsolatban Eckhardt Sándor megjegyzi: „Azt sem tudjuk, hogy került Rimay Telegdy Pállal, Kisvárdai urával személyi kapcsolatba.”¹⁴ A magyarázat pedig egyszerű, Rimay helyzete azt szükségképpen magával hozta. A kedvenc sógor női családi körében és azoknak Ecsedre való látogatásakor, bőven volt alkalmuk találkozni.

Rimay a vidóci út után is kapcsolatban maradt az országbíró környezetével. Báthory hivatali rangjával és vagyonával a keleti országrészben óriási befolyással bírt. Mint zászlósúr a nádor után következett, s akinek joga volt, törvényszék megtartásának ürügye alatt gyűléseket egybehívni. Ezzel politikai befolyása igen nagy volt. Ifjúságának éveire esik Báthory István lengyel királysága. Családjának legmagasabbra emelkedett tagját mindenben tisztelte és követte. Jellemző végrendeletének utasítása, amellyel missilis leveleit elégetni rendelte, csak Báthory Istvánét hagyta Báthori Gáborra.¹⁵ A lengyel király magyarországi politikáját

¹⁰ Lásd 7. sz. jegyzet

¹¹ OL Zichy levéltár, Missiles 3687, 12377. lásd: Függelék 2. 3. sz.

¹² KOMÁROMY András: Báthory István országbíró végrendelete. Száz 1890. — THALY Kálmán: Bocskay István leveles-könyve MTT 1874. XIX. 69.

¹³ OL Zichy levéltár Missiles 10,762—10767

¹⁴ Rimay OM 222.

¹⁵ KOMÁROMY: i. m.

mindenben támogatta. Innen származott az udvar bizalmatlansága vele szemben. Háta mögött a Báthoryak Erdélyével, nyomasztó, kellemetlen hatalom volt a Habsburg-udvar számára. S ezt növelték azok a rokoni összeköttetések, melyek a nyugati országrész legnagyobb befolyással bíró főúri családjaihoz fűzték. Nádasdy Ferenc, a „fekete bég”, hűgának férje, sógora volt, de közeli rokona volt a Zrínyieknek, Batthyányoknak is. Az ezerötsszázhetvenes évek közepétől részes a főúri ellenzéki mozgalmakban, és a maga személyében és környezetével ellenzékben marad továbbra is. A századvég országgyűlései ellenzékének támogatója és azok egyik vezető embere, Zokoli Miklós országbíró helyettes is az ő környezetéből került ki.¹⁸ Nagy öntudattal, komoly felelősségérzettel állt az ellenzék élén. Nyugat-Magyarország legnagyobb tekintélyű főura, egyben az ország egyik legvittezebb katonája volt a sógora, Nádasdy Ferenc. Kettejük barátsága, politikai szövetsége nyugtalanító volt az udvarnak. Megkíséreltek őket verni közöjük. Ekkor írta: „a mint’ mikor meg Kegd it wala, meg izentem wala Kegnek, hogy az mi közünk walo tractatust sok ember lesi mind idegen, s mind egyeb rend ezért mondom azért en, hogy chöndessen chelekedgyunk.”¹⁷

Bocskay jövendő secretariusus Ecseden a magyar ellenzéki politika egyik nagyon fontos középpontjában élt ifjú éveiben. Báthory bizalmas embereként megismerkedett annak politikai kezdeményezéseivel, az ecsedi udvar ellenzéki szellemével. De egyébbel is. Báthory magas műveltségű, tollforgató ember volt, a magyar újszoicizmus egyik, környezetére jelentős hatást gyakoroló alakja.¹⁸ Rimay az ő környezetében ismerkedik meg az új sztoicizmus eszméit valló főurakkal. De közvetlen környezetének is sok köze van az irodalomhoz. Kísvárdán, láttuk, vele bizalmas viszonyban volt Telegdy Pál, a bécsi egyetemet járt, előkelő nemes úr, Wárday Kata férje. Itt élt Zokoli Miklós, szintén a bécsi egyetemen nevelkedett kiváló jogtudós, a jeles humanista műveltségű országbíró helyettes. Kemény ellenzéki ember, akit igyekeznek távol tartani az országgyűléstől. És ő — persze Báthory tekintélyével is, mégis megjelenik ott.¹⁹ Felesége Telegdy Kata, az első magyar költőnő. Kísvárda és Ecsed között nagyon meleg a kapcsolat. A Telegdyek, Wárdayak szoros rokonságban vannak Báthoryval. És az ecsedi Báthory rokonság nagyon szövényes. A Homonnai Drugeth, Rákóczi, Káthay, Mágócsi, Losonczy, Zokoli, Wárday, Telegdy, Chapy, Bocskay, Derffy, Melith családok különböző rokoni foka, sógorsága kapcsolja őket össze és ezek fölött áll a maga megingathatatlan tekintélyével Báthory István, akit egyértelműen mindnyájan csak az „Úr”-nak mondanak. És a rokonságon kívül nagy a száma azoknak, akiket csak a szolgálat kapcsol hozzá, különböző rendű, rangú főember szolgák, az „uraimék” közöttük nem egy főrangú család őse — akiknek népes táborába sorolhatjuk Rimayt is. És ebben a sokágú változatos szintű társaságban számos a tollforgató. Ebben is, Báthory az élen van és ide tartozik Homonnai Drugeth István és Bálint, Telegdy Kata, Káthay Mihály és Zokoli Miklós. Ők tudnak egymásról és írsaikról. Ismerik Balassi Bálintot és ismerik költészetét. Sőt olvassák már 1589-ben Rimay János verseit is. Náprági Demeter egri prépost, aki Telegdy Pállal együtt volt a bécsi egyetemen, ez évben egyik levelében írja Telegdynek: Remisi . . . scripta Joannis Rimay olim suavisissimi mei socii, nihil in illis praeter ingenium laudare possim.²⁰ Érdekes, hogy levelében Náprági Rimayról már ebben a korai időpontban is mint régi társáról ír. Már ekkor abban a baráti kapcsolatban voltak, melyről másképp évtizedek múlva írta Rimay Nápráginak: „azokról a régi időkről és napokról emlékezem, akik nevédekemy korunkban tartottanak közöttünk.”²¹

A Balassi Bálinttól megvált és az ecsedi udvarban élő Rimay kapcsolata nem szakadt meg Balassival, Rimay vallotta, hogy vele az irodalmat Balassi kedveltette meg. De nemcsak elindítója volt, később is munkára ösztökölte, tanácsaival segítette, „Bennem, akit a dicsőség-vágy hevített, ő keltette fel elsőnek azt a reményt, hogy az erény a szerencse segítségével elérheti célját, munkával és álhathatossággal.”²² Balassi idegenben is buzdítja ifjú pályatársát az alkotó munkára. Figyelemmel kíséri fejlődését és a tanítómester lassan maga mellé nőttek érzi a tanítványt. Megbecsülő szeretettel vallja tanítványának, és a Balassa-kódex szerint, utódjának is: „ha ugj megy elő dolgozba azmint elkeztél giakoroluan azt nem hogj elnem érkeznil uile, de megh is foghsz halladni; Seöt halala orajanis eotet valotta Balasj Helieben valonak lenj.”²³

Rimay, a maga útját kereső költő, az ecsedi udvarban Balassitól távol is — költeményei tanúsítják — Balassi hatása, útmutatása szerint fejlődött költővé. Szinte gyermekkorának

¹⁸ SZÁDECZKY Lajos: Báthory István és egy magyarországi összeesküvés. Száz 1889. és Báthory István király titkos terve a magyar királyságot és erdélyi fejedelemséget illetőleg. Száz 1882. — MOE IX. köt. 18—19. 68—69. és X. köt. 18—19.

¹⁷ OL Kamarai It.—Nádasdy család It. N 6 Nádasdy Ferenchez írott levelek.

¹⁸ KLANICZAY Tibor: A magyar későreneszánsz problémái. Reneszansz és barokk. Bp. 1961. 312.

¹⁹ MOE IX. köt. 18—19.

²⁰ JENEI Ferenc: Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter. ItK 1963. 139.

²¹ RIMAY ÖM 233—235.

²² PIRNÁT Antal: Rimay Epicediumának latin kísérő szövegei. ItK 1966. 205.

²³ Balassa-kódex. Közzétesszi: VARJAS Béla. Bp. 1944. 140.

első kísérleteitől figyelemmel kíséri őt Balassi. A nagy költővel való találkozás egész életre való maradandó hatása párosul a szenvedés gyötrelmes óráiban, nagy emberi értékeket megmutató Balassiban és lesz Rimay Balassi-élményének gazdag tartalma. Az ember hibáit mentik, Rimay szerint, a költő erényei és az ember erényeit a magyarság nagy értékei közé emeli a költő nagysága. Így emelkedik Rimay szerint Balassi a költő mellé, számos, mégis menthető hibáival az ember. S hogy erre az értékelésre Rimay fogékonnyá vált és felfogását kora közvéleményével szemben meg is merte vallani, nagy része volt az ecsedi udvar szellemi légkörének.

A tizenöt éves háború első éveiben, a felvidéki seregek élén, Báthory István is részt vett. 1593 őszén láttuk őt és egész környezetét a szabadkai győztes ütközetben, Fülel ostrománál, majd a nógrádi várak megvételénél. Ott van Balassi Bálint is, Kékkő megvétele után ő nyomul elsőnek családi várába.²⁴ És ott van Rimay is. Ezek a harcok ihletői költészetének is. A mester és tanítvány bizonyosan találkozott, sőt az elkövetkező fél esztendőben az esztergomi ostromig minden bizonnyal gyakran együtt voltak. Az 1593. évi hadjárat késő ősszel fejeződött be. A következő esztendőben pedig már nagyon korán megindultak a hadműveletek. Március 7-én kezdték Nógrád ostromát, május 4-én pedig már Esztergomot szállották meg.²⁵ Balassi oldalán utolsó percig ott volt Rimay is, s ez csak úgy lehetett, ha Rimay nem ment Báthory seregével 1593. november végén Ecsedre. Ez időben Rimay már húszéves, hihető, hogy családi birtokai kezelését már átvette. Az esztergomi ostrom után, bár Báthoryval kapcsolata nem szakadt meg, nem ment vissza Ecsedre, a nógrádi földesúr birtokán telepedett meg. Az esztergomi ostrom, Balassi hősie szenvedése és halála betetőzte és egy életre maradandóvá tette Balassi-élményét. Rimay ifjúságának korszaka lezárult. A mester eltávozott, a tanítvány magára maradt, az Epicediumban emléket állított a mesternek és Rimay, a költő, elindult a maga számára választott úton.

Függelék:

1

Ecsedi Báthory István — Rimay Jánosnak

Tagy, 1587 ma reggel

D[omina]tio v[es]tr[a]

Im ertem ȳo fȳam mȳt ȳrzz, azért am fortogȳanak ez ȳamborok, de az Nincȳenen nehez kastȳlt uennȳ, azért akȳ el ueȳȳ, add nekȳk az poztot akȳ nem ueȳȳ an meg lattȳa. en baynak meg Irom hogȳ skarlatott ueȳȳen, en tȳbbet nem uehetnek 20 ueȳ uagȳ 22. az inasoknak ha tudnȳ hogȳ az ittben ualo karasȳaba sok maradna meg, Isten hozad filȳ p[ro] pera ad p[at]r[e]m A levȳl versojȳn: ird meg kȳ niesik inkab a dolgot kik ez ueasztok Ha Komȳ nchezli az kurta kuramniot (?) varia meg az skarlatott en abbol elegitem meg ha ilȳjen igen faȳ

Címzés: Rymmaynak adassȳk ez levȳl

Esztergomi primȳsi levȳltȳr, Ipolyi gyȳjtemȳny.

2

Rimay Klȳra — (valȳszȳnȳleg Melith Pȳternȳnek)

Dȳtum nȳlkȳl

En zeginy gȳamoltalan Eȳzueȳie Ngȳdk, Eletemigh ualo zolȳalathomat aȳanlȳ Nagȳ mint kieȳgelmes azzoniomnak, kiȳanok az Vr Istentȳll Nagȳtoknak hozzu ideiglen ualo eletet, minden Nagȳtokhoz tartozokȳl egȳjetemben.

Nagodat mint kieȳgelmes azzoniomat ezért kellettȳk megh talalnȳ. Miȳel hogȳ az zeginy Istenbenben (!) el ȳnȳgot Vrȳ Petȳ Istuȳ, megh emlekeȳȳ enis rolla, mȳkepȳ keoniȳorgeot Nagodnak halala orȳjan, s kert engemetis felette igen hogȳ Nagodat megh talallȳam feleollȳ. Azȳrt Nagodat ezen kerte mint kieȳgelmes azzoniȳt, Miȳel hogȳ az mit kȳcȳzinseȳemtȳll kerestem. Nagodnal tagadva sohanȳt uolt. Azȳrt mostannis az mi leuelet hagȳjott Nadnak Nagodat az eleo Istenert kerte, hogȳ az eo zeginy aruȳajnak hagȳjot testamentomabȳ Nagod elseoben tekencȳȳe az Eleȳ Istent, Annak utanna az eo Nȳomorult uoltokat Nagod megh ne haboricȳȳa benne, kiȳrt az Vr Isten Nagodnak ezer annȳt agȳȳ ertte. Eltesse az Vr Iste Nagodat sok eztendeigh Nagȳtokhoz tartozokȳl egȳjetemben.

Nagodnak zeginy gȳamoltala

Eȳzueȳie

Petȳ-Istuanne

OL Zichy It. Missiles, 12, 377

²⁴ JENEI Ferenc: A Balassi hagyatȳk tȳrtȳnetȳhez. ItK 1966. 194—195.

²⁵ ERDELYI Pȳl: Balassa Bȳlint 1551—1594. M.Tȳrt. ȳletrȳjok. Bp. 1899. 219.

²⁶ KȳZINCȳY Gȳbor: Gr. Illȳshȳȳ Istvȳn nȳdor fȳlȳgȳȳȳȳȳȳ. 1592—1603. MHH II. Bp. 1863. 8—9.

Zolgalatomat ayanlom Nagodnak mint jo akaro Nagos Uramnak kiwanok az Ur Istenteol Nagodnak minden üduessiges testý lelký jokatt és boldog hoszu eletett meg adatny. Aszoniommal eö Nagaival es az Nagtok szep es szerelmes giermekiuel egietemben.

Nagodat mint ennekem mindenkoron jo akaro Uramot chak ez feleol kellett leuelem által meg talanmon. Miwel júne hoszam Andrasolczon lakozo Barna Leorincz neweö jobbgiom panaszolkoduan azon hogy az Nagod Zerennyey kapitania es udvarbiraia, ugý mint Fekete Janos Uram es Bubenka Laszlo meg akartak fogny, mind eögett ha mind penig azon kiwülis három Jobbgiomott minden vetkek nekül, fogtak illen fogast hozzaio, hogy Barna Leorincz Nagodk ala eöreökeös Jobbgiol attá volna magatt, es hogy kezesekeitis vetett volna ezerth ký soha nem volt hanem mind Attia Annja eossy es minden nemzetsége abba az helbe lakott, seott magais ott leott ez vilagra Andrasolczon, az mely hel osztosbanis nekem jutott, s — mostis en birom. Hanem hogy az attia meg holt az Ania ment ferhez orliowara, Nagöd Jobbgi-ahoz es osztis giermek lewen, ky meg az eö tellies ideith el nem erte vot magaval el vitte es így egy kichin ideig, esztendeog vagy ketteoig mellette tartotta, s az utan osztan szelel szolgálgatot; s hogy osztán meg emberkedett es az emberkort el erte ugý júüt visza fesskere ugý mint eostul marat meg heliere. Azert Nagod beolchen meg itelhety, ha ez Jobbgi feolet Ura zabadsaga ellen keölthetie mas alla magat a vagy nem. Mas az penig hogy az jobbgioknak mindenkor szabad volt fesszekre visza menný ha ugian el idegenitetek volnais ez penig ollyan.

Kerem annak okkaiert Nagodatt mint ennekem jo akaro bizodalmas vramat hogy Nagöd paranchollion zerennyey kapitaniaanak, es udwarbiraiaoknak hogy szeginý jobbgiomat ne kergetsek, s — ne banchak. Holott en Nagötöl varnek masok ellenis oltalmatt. Hanem Nagös Uram ha az en jobbgiom akar mellekis Nagodnak awagy az Nagod jobbgiának valamit vettett a vagy Nagöd valamý jussat pretendallia valamelikhez, eoreomest teorwint teszkek feleole valamikor Nagöd kewanyá, seott ha maga rea nem erkeznakis, Horvath Adam Vramnak sororomnak en meg montom valamikor Nagod kewanyá. teorwint tegien feleoleok, mywel eo kegmere bisztam ott valo jozzagochkomnak gongia viseleset. Nagötöl mint jo akaro Nagis Uramtól jo valaszt varok. Tarcha meg es eltesse az Ur Isten Nagodat kedwes jo egisigben mind az Nagodhoz tartozzokkal egietemben. Keolt Darason die 29 July Anno 1628.

Nagodnak alazatosan zolgal
Az Nehay Nemzetes Ideosbik
Petofalway Petheo Istvan Uram
meg hagiattott Eozwegie
Eodeonfy Rimay Clara

OL Zichy It. Missiles 3687

Jenei Ferenc

Petőfi regényfordításairól

Petőfi összes műveinek akadémiai kritikai kiadása előtt (ÖM I—VII. 1951—1964) nem akadt kiadói vállalkozás, amely összegyűjtve közreadta volna Petőfi prózai fordításait. Ezek a másod-harmadrangú regényekből, elbeszélésekből inkább a pusztá megélhetésért, mint művészi céllal készült fordítások, amelyek az ÖM VI. kötetét alkotják, korábban mintegy kirekesztődtek a költő életművéből, a velük kapcsolatos filológiai problémák jó része máig is megoldatlan. Például az, hogy tulajdonképpen milyen szövegeket fordított le Petőfi. Az eltelt viharos öt-negyed évszázad alatt a kiadványok elkallódtak, s ma már nem könnyű a nyomukra bukkanni. A szerző megnevezése nélkül „német novella”-ként feltüntetett *Nagybátyám és ipamnak* például nem ismerjük sem szerzőjét, sem eredeti szövegét. De alig jobb a helyzet az ismert szerzőjú francia és angol művekkel (Charles de Bernard: *La femme de quarante ans*, G. James: *Robin Hood*, Paul de Kock: *Jenny*, A. Dumas: *Un bal masqué*, Eugène Sue: *Le juif errant*, bevezető fejezet), amelyeket a húsz—huszonegy éves költő nem eredetiből, hanem németből fordított: itt a német fordítások felderítése és azonosítása a probléma. Ezúttal csak *A koros hölgyről* és a *Robin Hoodról* szólnak, mivel ezekkel kapcsolatban az ÖM VI. jegyzeteinek megállapításai módosításra szorulnak.

A koros hölgyről Gáldi László mutatta ki, hogy nem közvetlenül a francia eredetiből készült: Petőfi szövegében olyan torzulások, félreértések vannak, amelyek csak német közvetítő

szöveg segítségével magyarázhatók (MNY LII [1965.], 456—456). Megállapításai felhasználták az ÖM VI. jegyzeteiben is. A feltételezett német szöveg azonban még vagy egy évtizedig ismeretlen maradt. A Petőfi-szótár szerkesztési előkészületei során Szabó Dénes, a szerkesztőség tagja a nemzetközi könyvtári szolgálat segítségével külföldi könyvtárakban nyomoztatott a lappangó könyv után, s az erfurti városi könyvtárból végre elő is került. Teljes címlírása: „Der gordische Knoten von Charles de Bernard. Aus dem Französischen von François Robert und St. Friedrich. Zweiter Band. Breslau, Verlags-Comtoir. 1840. Die Frau von vierzig Jahren. Übertragen von St. Friedrich.” Mikrofilmről készült fotokópiája jelenleg az MTA Nyelvudományi Intézetében van.

Mint az újonnan felfedezett kémiai elemek tulajdonságai igazolják a periódusos rendszerből kiszámítható következtetéseket, úgy igazolja a felfedezett német szöveg is Gáldi rekonstrukcióinak többségét. Az első pillantásra szinte érthetetlen kifejezések közül a *hadfelhívás* (VI, 5 fr. *arrière-ban* 1) valóban a német fordítás *Heerbann* (5), a *sajtó bérlei* (VI, 6, fr. *suzerains de la presse* 1) *Lehnsherren* (8), a *tiszteletőr* (VI, 8, fr. *chaperon* 2) *Ehrenhüterin* (15), a *meleg szoba* (VI, 10, fr. *foyer* 3) *Wärmstube* (23) szavából lett; a *fibre délicate* (10) helyébe úgy került *gyöngéd láz* (VI, 28), hogy a német szövegben *Fiber* (84) olvasható, amelyet Petőfi sietében összetévesztett a *Fieber* szóval; a *loup à jeun* (11) azért lett *józan farkas* (VI, 32) mert németül *nüchtern* (96). Egy hasonlóan Petőfi azért ír *levágott borju-t* (VI, 23) *mouton* helyett (7), mert német szövegében már *Kalb*-ot talált (64). A *baïsser pavillon* szólásszerű kifejezés (7) német megfelelője, ahogy ezt a *vitórlákat lebocsátani* (VI, 21) következtetni engedte, valóban *die Segel zu streichen* (58), s az *école buissonnière* (14) azért *oskolák mögé futás* (VI, 40) mert a németben *hinter die Schule laufen* (122). Stb. stb.

Egy-két probléma azonban még a német fordítás fölfedezése után is megoldatlan maradt. Nem tudjuk, hogyan lett a *démon incarné*-ből (B. 17) *beszózt daemon* (VI, 83), erre a német *dieser eingefleischte Dämon* (F. 150) sem ad megnyugtató választ. Nem igazolódtott Gáldinak az a föltevése, hogy „A *koros hölgy*” cím is a német fordításból ered (MNY. LII, 464); továbbra is nyitva marad tehát a kérdés, ki, mikor és miért adta ezt a csak mérsékeltlen találó címet az öregedve is hódító szépasszony történetének; maga Petőfi még „a *negyvenéves hölgy*” fordításának elkészítéséről ír Szeberényi Lajosnak 1843. júl. 21-én (ÖM VII, 22).

Ugyanebben a levélben Petőfi azt is tudtul adja, hogy belekezdett a másik fordításba: „Robin Hood” *Jamsté*. Ez németben 900 lap; s jó darabig fog elfoglalni.” Ebben az esetben csak az a kérdés, milyen német kiadásról van szó. Az ÖM VI. jegyzete, amely a fenti levélrészletet is idézi, két számbajöhető német fordításról tud: az egyik „Robin Hood oder das Leben im lustigen Walde von Sherwood” címmel Er. Susemihl fordításában, Lipcsében jelent meg 1843-ban, a másik, meg nem nevezett fordító tollából, ugyanabban az évben Stuttgartban, címe: „Die Tage des Waldlebens. Eine romantische Geschichte aus alten Zeiten”. A jegyzet szerzője egyértelműen kijelenti, hogy Petőfi fordítása az utóbbiból készült.

Pedig már az idézett levélrészlet is gyanút kelthetett volna. Miért beszél Petőfi a *Robin Hood*-ról, ha a kezében levő könyv címe *Die Tage des Waldlebens*? Erre még megfelelhetünk azzal, hogy talán ismerte a feltehetőleg népszerű regény eredeti címét. De miért jelöli meg a terjedelmet 900 lapban, amikor a stuttgarti verzió hat kötetének összesített lapszáma 770? Hibázott talán a lapszámok összeadásában, vagy inkább olyan kiadás feküdt előtte, amelynek lapszámozása 1-től 900-ig halad?

Gyanúnk fokozódik, ha fellapozzuk a stuttgarti fordítást. A regény szövegét sok versbetét tarkítja; ezek a magyar szövegből, egy-két kivétellel hiányoznak. Vajon miért hagyta el a verseket Petőfi, aki — mint a verses műfordításoknak a zsengek közötti feltűnő nagy aránya is bizonyítja — hűséges korában már gyakorlott műfordító volt? Az ÖM VI. szerkesztőinek figyelmét ez a rövidítés nem kerülte el: azzal próbálják magyarázni, hogy talán Nagy Ignácnak, a megbízónak utasítására történt. De arra is gondolhatunk, hogy a versek már a lefordítandó szövegből is hiányoztak.

A *Die Tage des Waldlebens* — a stuttgarti verzió — mikrofilm és a róla készült fotokópia alakjában szintén rendelkezésünkre áll. A szövege és a Petőfi-szöveg közötti eltérésekre gyakran az ÖM VI. jegyzetei is rámutatnak. Az eltérések jelentős része kielégítően magyarázható azzal, hogy Petőfi nem ragaszkodott a szolgai hűséghez; némelykor a sietség vagy egyszerű elnézés is lehet ok. Az *ernster Bürger*-ből (*Die Tage des Waldlebens* 2 : 23) nyilván úgy lett *első polgár* (VI, 127), hogy az *ernster* szót *erster*-nek olvasta — az ilyesmi a legrutinosabb fordítóval is megesik. Az is könnyen érthető, miért lett a *mit Falbeln staffirtes Liripipy*-ből (2 : 44) egyszerűen *bíboros köpeny* (VI, 133): Petőfinek sem ideje, sem módja nem volt rá, hogy utánanézzon, mit jelentenek pontosan a középkori öltözködésnek ezek a terminus technicusai, de szükség és igény sem volt erre, hiszen nem filológiai pontosságot, hanem élvezetes olvasmányt vártak tőle. Hogy pedig ugyanebben a mondatban a *Hofhure* szónak *udvari hölgy* felel meg, annak a kor szemérmessége, ha jobban tetszik, prűdsége az oka.

De már sokkal több fejtörést okoz, miért mondja a regény egyik szereplője egy lóról ezt:

Kissé biztatlal benne, mylord (VI, 192), amikor a németben ez áll: *Ich fordre Euer Gnaden keck heraus, es zu probiren* (3 : 51). Petőfi ennél nehezebb mondatokkal is megbirkózott már, anélkül, hogy ilyen magyartalanság, sőt értelmetlenség tévedt volna tollára; általában a *Robin Hood* fordítása, noha nehézségektől, magyartalanságoktól még nem ment, sokkal gördülékenyebb, mai ízlés szerint is olvashatóbb, mint *A koros hölgy*. Ezt a furcsa fordulatot aligha írta volna le Petőfi, ha valami mintáját nem találja a német szövegben, — egy másik német szövegben. Másutt ezt olvassuk: *Fogadni mernék egy bizanciban* ... (VI, 117). A stuttgarti verzióban: *Ich wollte ein schönes Stück Geld wetten* ... (1 : 121). A bizanci szó hapax Petőfinél, és sohasem volt olyan kurrens pénzmegjelölés, mint a „flórenci” (= forint) vagy a „joachimsthal” (=tallér). Alig hihető, hogy Petőfi az újjából szopta, ha nem olyan szöveg volt előtte, amelyben „Byzantiner” állt.

Első tekintetre szinte érthetetlen a rúgós öszvér gazdájának sopánkodása: „*Sixem*” kiálta, „*hozzád ért? semmirevaló gaz! derekasan meg fogom érte fenyíteni.*” (VI, 152) Német szótárakban megtaláljuk a *meiner Six* 'meiner Seele' kifejezést; kétségtelen, hogy Petőfi ezt fordította — szabályos leiterjakab! — *Sixem*-nek, és nem azt, ami stuttgarti kiadásunkban áll: „*Gott tröste meine Seele!*” (2 : 88). Ugyanott az elcsábított lányról azt olvassuk: *A szenvedély durva illetele letörlé a deret a gyümölcsről* (VI, 152). A *dér* szónak 'gyümölcs hamva' jelentését, amely az érintetlenségnek megszokott metaforája, sem szótárban, sem a Nagyszótár adattárában nem találhatjuk. A stuttgarti szövegben: *den Duft von der Frucht* (2 : 90). Nos, a *Duft* szó, amelynek legközönségesebb jelentése 'illat', jelent párat, harmatot, zúzmarát is. Szótárból ezt ki is silabizálhatta Petőfi; sokkal valószínűbb azonban, hogy az előtte fekvő szövegben a gyümölcs hamvát a *Reif* szó fejezte ki, amely viszont a szótárakban többnyire első helyen a 'dér' megfelelője.

Feltűnően sok az eltérés a tulajdonnevek alakjában. Néhány példa: *Sir Charles de Moore* (VI, 101) ~ *Sir Charles Le Moore* (1 : 83), *Fuck barát* (VI, 286) ~ *Tuck* (5 : 16), *Horney-Word*, *Basfort* (földrajzi nevek, VI, 169) ~ *Thorney-Wald*, *Bosfort* (2 : 130); a stuttgarti verzióban szereplő *Sir William Geary* (4 : 78, 79, 95) Petőfinél két személlyé osztdódott, akiknek neve *sir Geary Endre* (VI, 251) és *sir William Grey* (VI, 259). Ezek önmagukban természetesen nem bizonyítanak semmit, hiszen toll- vagy sajtóhibából is eredhetnek. Minden kétséget eloszlat azonban egy erdőrész neve: *Bull Hawthornja* (VI, 320 és másutt). A szokatlan nyelvtani szerkezet is feltűnő: két idegen szó magyar birtokviszonyban. Eredetiye csak egy angol „*Bull's Hawthorn*” lehet; ezt pedig a stuttgarti szöveg *Bullenweißdorn* elnevezéséből (5 : 92) aligha rekonstruálhatta Petőfi! Ha ezzel találkozott volna, bizonyára lefordította („*Bikagalagonya*” !?), vagy megpróbálja elfogadható magyar kifejezéssel helyettesíteni, de a *Bull Hawthornja* csakis olyan német szövegből származhat, amelyben az eredeti „*Bull's Hawthorn*” lefordítatlan maradt.

Sajnos, ez a szöveg mindmáig ismeretlen. A *Robin Hood* lipcsei kiadású fordítása, amelyet a Petőfi-szótár szerkesztősége *A koros hölgy* német fordításával együtt kerestetett, továbbra sem került elő.

Felmerült az az elgondolás, hogy Petőfi talán nem egy szöveg alapján dolgozott, hanem mintegy kontrollképpen felhasználta az eredetit vagy egy másik fordítást; emellett szólna az, hogy a *Robin Hood* terjedelmes szövege a mondatról mondatra való egybevetés során az esetek óriási többségében pontosan megfelel a stuttgarti kiadásnak. Mégis el kell utasítanunk ezt a feltevést; igen csekély a valószínűsége annak, hogy Petőfi akár könyvtárban, akár könyvesboltban, akár postai küldemény formájában hozzájutott volna azoknak a könyveknek másik kiadásához, amelyeket Nagy Ignácól kapott lefordításra. Még ha bebizonyítható volna is, hogy ezek megvoltak valahol, Petőfi számára hozzáférhető helyen, akkor sem képzelhetjük, hogy sietős munkája közben (mindkét fordítással 3—3 hét alatt készült el, vö. ÖM VI, 458 és 464) módja és igénye lett volna a különböző szövegek egybevetésére. Ezt csak évek múltán tette meg a Coriolanus-fordítással, ami már nem pénzkereső munka volt, hanem magasrendű művészi feladat, költői önkifejezés; a shakespeare-i mű iránti tisztelete kötelezte rá, fejlettebb nyelvtudása pedig lehetővé tette, hogy fordítás közben állandóan egybevesse az angol és a német szöveget. Ennek a bemutatása azonban már nem tartozik tárgyunkhoz. Most csak ezekkel az adalékokkal kívánunk hozzájárulni a Petőfi-filológia eredményeihez: 1. előkerült a *La femme de quarante ans* német fordítása, amelyből Petőfi fordítása készült; 2. ezzel szemben a Stuttgartban megjelent *Die Tage des Waldlebens* nem tekinthető a *Robin Hood*-fordítás alapjának; Petőfi egy ehhez igen közel álló, de több helyen eltérést mutató szövegből dolgozott, amelyhez azonban eddig nem sikerült hozzájutnunk.

J. Soltész Katalin

Egy Tompa-vers keletkezéséhez

Bisztray Gyula *Jókedvű magyar irodalom* c. könyvében (164.) említi, hogy a *Hölgyfutár* 1849. december 10-i számában ezt a hírt közölte: „Párizsban a legdivatszerűbb hölgyek estélyeken kalapjaik mellett háromszínű tollat viselnek, s még Lieven hercegnő is legújabbban „à la magyare” köpenyt viselt a színházban. Guizot mellette volt a páholyban, de nem viselt debreceni kalapot; azonban, ha a divat parancsolja, bizonyára meg fogja tenni.”

Említi azt is, hogy Tompa Mihály lelkében keserű szatíra támadt ebből a párizsi értesülésből s két hónap múlva (1850. február 6.) verse már meg is jelent ugyanabban a lapban. Címe:

Francia

Mégis derék nép az a francia!
Ha egy nemzet vérezve elbukott:
Rokonszenvből felölti köntösét
Halálhörgésből csinál — divatot!

Egészséggel,* te vízeszű barát!
Jöhet még idő — nincs is messze tán —
Miköz más nemzet a te köntösöd
Ily rokonszenvből hordja majd magán.

Tompa Mihálynak hiányos volt az értesülése, mint ahogy a *Hölgyfutár*. Lieven hercegnő a cár londoni követének a felesége volt és éppen tőle hallotta Apponyi Rudolf, Ausztria követségi attaséja, I. Sándor cár mulatságos londoni útjának történetét (1815). A *Hölgyfutár* elkésett értesülése, mely valami francia lapból eredhetett, legfeljebb azt tanúsítja, hogy Apponyi Rudolfnak nagy sikere volt magyar balettjeivel és magyar ruháival, melyeket ő hozott divatba a Faubourg Saint-Gmainben és az udvarnál, már jóval a magyar szabadságharc előtt, amivel sokszor el is dicsekszik mostoha anyjának írt leveleiben. Ha „à la magyare” volt a divat, az már a magyar szabadságharc előtt volt, mikor Apponyiék (Apponyi Antal követ és unokaöccse Rudolf) még Párizsban voltak.

Semmi esetre sem az elbukott ügy után volt az eset, mintha a halálhörgésből csináltak volna divatot...

Eckhardt Sándor

Kemény Zsigmond és Tacitus?

Megjegyzések a *Két boldog* című novellához

Kemény Zsigmond egyik legszebb novellájában a történelemhez fordul, hogy az 1850-es években időszerű emberi konfliktusokat a magyar múltból példázza.¹ A Szalárdi János *Síralmas krónikájából* merített s így magvában történetileg hitelesnek tekinthető *Két boldogra* gondolunk, melynek problematikájában — a boldogságot ellentétes módon értelmező, különböző módszerekkel kereső novellahősök magatartásában — a szabadságharc leverése utáni idők mindenkit foglalkoztató dilemmáját tapinthatjuk ki: bele kell-e nyugodnunk a hatalom végzésébe, vagy fellázadjunk ellene? Kemény Zsigmond válasza — leegyszerűsítve — szkeptikusnak hat: megnyugvóra és lázadóra egyaránt a hatalom sújtó haragja vár. A bölcs Csiaffer basa sorsát azonban „ostobábbnak, felháborítóbbnak érezzük, mert ő másként is cselekedhetne... Az író szimpátiája azt övezi, aki úgy vált a hatalom áldozatává, hogy a józan ész határait is túllépő engedelmességgel szolgálta urát.”² A tanulmány írója hangsúlyozza, hogy Keménynek ez a felfogása „számunkra világnézetileg lényegében idegen”. Kun Kocsárd alakja meg érzéketlenül hagyja az olvasót, mert lázadása hiúságból, elvakult önzésből sarjad, de azért a hatalom és egyéni szabadság, egyéni sors viszonyát a török hódítás állapotai közt megjelenítő *Két boldog* mindenképpen gondolkodásra késztető, művészi teljesítmény.

Csiaffer budai basát, a török uralom alatt élő Magyarország kormányzóját mindenki tiszteli, a szerencse pedig elhalmozza kedvezéseivel: „Imé a boldog, kiről Allah soha le nem veszi tekintetét!” Elbizakodottság nélkül bízik szerencséjében, jövődjét nem tudakolja csillagjósától. De mikor egy szép májusi estén csauzok kötnek ki a vár tövében, és Abikerk kíván-

* Régi magyar köszönési forma, Balassi Bálint többször használta.

¹ L. TÓTH Gyula kísérőtanulmányát „A szív örvényei” címmel kiadott kötethez, Bp. 1969. 473.

² I. m. 474.

csian vizsgálja a boldog basa planétájának helyzetét a zodiakusban, „arca mindig sötétebbé lön, mert az égi jegyek sehogysém akartak barátságos viszonyba jönni a basa jövődjével, s főként Merkur, az üzeneteket vivő istenről nevezett bolygócsillag, fenyegető állásban tartá magát”. A csaszok hozta üzenet igazolja az asztrológus tudományát, Csiaffer pedig rendületlen nyugalommal veszi tudomásul, hogy már nem budai basa. „Allah nagy, és az ő prófétája Mahomed! Én engedelmeskedni fogok” — mondá elszántan.

Ugyanekkor Erdélyben nem volt sorsával elégtelbb férfiú, mint Kun Kocsárd. „Gyerme-kora óta minden körülmény összeesküdt boldog halandóvá tenni őt.” Ráadásul „szeret és szeretetik; lángjainak tárgya az ország legszebb könnyelműje”, Szécsi Mária, Bethlen István özvegye, Kun Péter arája. Boldogsága, szerencséje tetőpontján csupán csak annyi történik, hogy a Bethlen Gábor után országló Rákóczi György emberei elfoglalnak tőle egy kopár hegy-oldalt. Kocsárd vendégei nem tartják csekélységnek ezt a foglalat, „vagy mert — mint igazi erélyiek — a pör-patvar barátai voltak, vagy pedig, mivel Rákóczi Györgyöt ismerték, ki a nagy erőszakoskodásokat kicsinyeken szokta kezdeni”. Kocsárd felháborodik: a törvények a fejedelmet is kötik, és magánköveteléseit nincs joga rendkívüli eszközökkel érvényesíteni; neki — mint birtokosnak — viszont joga van Rákóczit erővel kidobni foglalatából. Kun Péter nem tudja meggyőzni, hogy *joga* van, de *ereje* nincs; ilyen vállalkozáshoz nagy vakmerőség kell; jobb csak addig nyújtózkodnunk, ameddig a pokróc ér. Szécsi Mária nem tűrtözteti Kocsárdot: gyávanak mondaná és elhagyná férjét, ha az „a kényelmes szolgáltatást a veszélyekkel járó szabadságnál többre becsülné”.

Kocsárd, miközben jogait akarná érvényesíteni, a határvidéken összetalálkozik a Temesvár felé tartó másik „boldoggal”, akit atyjaként tisztel ő is, de akinek boldogságáért ismerőse, a Horatius helyett immár Hafizt olvasgató Ákos diák, vagyis a renegát Omár csasz egy föületlen gombot sem adna. „Léleknyugalom-e a boldogság, vagy az idegek kedves izgatottsága? E kérdést Csiaffer basa és Kun Kocsárd ellenkezőleg döntenék el, mi pedig tán egyikőök nézetét sem fognök magunkévá tenni...” Csiaffer homlokáról megaláztatásában is „átengedés és kedélycsend sugárzik”, Kocsárd pedig a fejedelem törvénytelen tette által megaláztattnak véli magát; „mint birtokos és hazafi” kötelességének érzi, hogy jogait megvédje. A józan és emberséges kérdésekre kapott válaszok Csiaffert bánattal töltik el. Betegnek mondja a „magyar bég” lelkét, és orvoságként felfedi előtte utazása okát; „mint az orvos, ki egy idegláz krízisének jeleit kémleli”, oly részvétellel figyelte Kocsárd arcát, míg az a fermánt olvasa:

„Lám, lám, nagyságos barátom, én a szultánnak egy zabföldnél többet adok át, ajkaim mégsem ejtik ki a békétlenség hangjait...” Hiába van Kocsárdnak most is igaza, mikor bebizonyítja, hogy a feddhetetlen basa csak azért rohan a selyemzsineg után Belgrádba, mert kincse másnak is megtetszett, Csiaffer botránkozással hallgatja a tévelygő ifjú szavait és a Koránt idézi: „Engedelmeskedjete Istennek, engedelmeskedjete a prófétának s azoknak, kiknek közületek a főhatalom jutott.” Kocsárd persze összetépné a szultán rendeletét és karddal oltalmazná javait, majd tudomásul vévén, hogy „az iszlám törvényei különböznek a mi erkölcsünkötől”, a nyílt ellenszegülés helyett szökésre szeretné rábírní a tiszteletre méltó basát. Csiaffer nem hajlandó engedelmességre, sőt még ő ígértetné meg a felperjert Kocsárral, hogy „lehajtott fővel távozik s nem emeli fel makacs nyakát, ha Rákóczitól még új kárvallást szenvedne is”.

Kocsárd körmönfont alkotmányjogi fejtegetéssel próbálja védeni továbbra is a maga igazát: „Nálunk más eszmék uralkodnak, mint nálatok... Ha a próféta nektek azt rendelte volna, hogy minden basa, minden aga és effendi, minden kádi és ulema, minden kajmakán és... a nagy tisztességu bégek együtt határozzák el, hogy mit tehessen a fejedelem, mit ne tehessen: csak akkor lenne a ti állapototok oly nemű, mint az erélyi úri rendeké.” Csiaffer el sem tudna képzelni „ily kábaságot, hiszen ellenkezik az égi törvényekkel”. Az iszlám hierarchiájában „Allah angyalai és nemtői rangkülönbség nélkül *engedelmeskek*; senki sem akar az ő szándéka ellen cselekedni, senki sem bátorodik bölcsességét vizsgálni, senki sem mer útját korlátot vetni vagy végzéseire ellen zúgolódni.” Kocsárd a kevély főangyal követi, ami nagy gög jele; nem hajlandó megfontolni, hogy egy haszontalan hegyhátért mindenét kockáztatja, és csak arra gondol, hogy gyávaság nélkül nem hátrálhat meg.

Csiaffer boldog és az is marad, mert *hiszi*, hogy Allah trónjának zsámolyánál kárpótlást fog nyerni, Kocsárd viszont csak „homályosan lát a hit szemeivel, s reménylő átengedés helyett büszkén okoskodik”. Amit Csiaffer a *hitért* tesz, ő is meg akarja tenni a *foglalomért*. Mindkettő tántoríthatatlan: Csiaffer „szerelmes a megfojtatásba”, mint a renegát csasz mondja, aki biztos benne, hogy Belgiumba nem mennének utána turbános barátai, ha a „furcsa vén úr” vagyonának csak tizedrészből ott éldegélhetne; az utolsó pillanatban is visszautasítja Kocsárd szabadítási ajánlatát, és újból kéri: hagyjon fel Rákóczit ellen forralt nyaktörő tervével, Kocsárd pedig csak azért is végrehajtja „elvből, következetességből és lovagiasságból”.

Csiaffert a belgrádi basa megfojtatta, megsíratta, de még a maga esendőségére gondolva is a hatalmas szultánt éltette, Kun Kocsárd pedig országháborításnak minősülő jogkeresése, majd

hét esztendeig tartó rabsága után a zabfölddel együtt visszakapta minden jószágát. „Szerencsétlensége erélyét nem törte meg, csak összhangzásba hozá a viszonyokkal és az eszély igényeivel.”

Az 1852-ben írott novella ezzel a mondattal végződik. Nyilván nem a mi feladatunk, hogy e kis remekmű mondanivalóját részletesebben taglaljuk és beleillesszük Kemény Zsigmond szép- és közírói fejlődésébe,³ Széchenyi eszméinek sugárkörébe⁴ vagy akár a kiegyezés korai előzményei közé. Az íróval együtt arra sem pályázunk, hogy igazat tegyünk a két novellai hős boldogság-értelmezése között, mint ahogy — egészen más korban, más történelmi helyzetben — nem adott egyértelmű és következetes választ a hatalom és az egyéni szabadság kérdésében az az író sem, akit Kemény dilemmája annak idején annyit foglalkoztatott: Tacitus. Nem célunk most Kemény klasszikus iskolázottságának dokumentálása sem. A novellából mindössze egy Horatius-sort azonosíthatnánk, de azt a kötet szerkesztője is megtette.⁵ Kifejezett utalás nincs is auctorunkra, és Tacitus magyarországi utókorának nyomozgatói általában másféle rezonálásra: a szabadságeszmény tudatosítására, a szabadságigény ébresztgetésére, a mindenkorai zsarnokság megbélyegzésére szoktak felfigyelni.

Kazinczynak vagy Batsányinak azért jelentett Tacitus (elsősorban az *Agricola*) oly sokat, mert a zsarnoki önkény elmarasztalása ébren tartotta olvasóikban a hazai elnyomatás keserű tudatát; Domitianus, Nero vagy Tiberius tacitusi ábrázolása erkölcsileg igazolta, meggyőződésükben szilárdította őket a reakció tombolásával szemben.

A Bach-korszakban talán Tacitus a legolvasottabb klasszikus: gondoljunk Az új földesúr Garanvölgyi Ádámjára, amint méhesében hátat fordít Grisák doktornak, és Tacitusába mélyed. De a Világos utáni évek „rothadását” érző és szenvedő Madách mindenkinél jobban szemlélte Tacitus ez időbeli szerepét. Commodusról szóló első művében Tiberiusnak a meghunyászkodó senatusról tett megjegyzését idézi: „Gyáva nép, te igába születtél!” (Vö. *Ann.* III 65, 3: *o homines ad servitutum paratos!*) A felirati vitában is Tacitusszal mondotta (nem egészen pontosan, vö. *Agr.* 2, 3): *Magnum profecto dedimus patientiae documentum*. A folytatást feltehetőleg szintén emlékezetből idézte: *Vidimus, quod ultimum esset in servitute*, konklúziója pedig az, hogy senki sem kényszeríthet bennünket arra, amire Izrael népet akarták rávenni a babiloni fogságban, hogy ti. „Isten ujjával irt törvényeinktől elpártolva egy Baalhoz szegődjünk.” A *helyzethez* c. írásában is Tacitusra (*Agr.* 2, 2) hivatkozva állapította meg, hogy a nép szavát, a szabadságot és az emberi nem lelkiismeretét hiába próbálják elnémítani erőszakos kormányintézkedésekkel. *Mária királynő* c. drámáját a Bach-korszak halálös meredtségére célzó jelisével adta be: *Memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci, quam tacere.* (*Agr.* 2, 3.) Az *Agricolának* ilyen alapos ismeretét látva keserű öngúnyunk értelmezhetjük a falanszterjelenet múzeumában kiállított mű aposztrofálását mint „nevetséges s mégis sajnálatos fogalmak képét a barbár világból”.

Az iménti Tacitus-idézetek és a bevezetőben tacitusinak mondott gondolatok között szembeeső különbséget észlelhetünk. Hogyan egyeztethető össze a tacitusi *oeuvre*-öt mintegy előre összegező *Agricola* közismert *virtus*-dicsőítése Csiaffer basa szelid engedelmességével? Csak úgy, mint Tacitus (és a császárkori „senatori ellenzék”) fennen hangoztatott *virtus*-eszménye és szabadságigénye a principatus „elkerülhetetlen szükségyszerűségével” (Engels), *Agricolának* és társainak az adott történelmi helyzetben kényszerűen vállalt szerepével. Joggal tartja számon a modern Tacitus-kutatók, hogy a rendi állásában veszélyeztetett, vagy inkább csak érzékenységekben megbántott író gondolatai egyre a hagyományos *virtus*-eszmény körül járnak — de mit tegyen, ha annak megvalósítására *nincs mód*? Eszményéhez nem válik hűtlenné, és a *lehetséges* magatartási formát magasztosítja erénnyé. Így válik az *Agricola* személyében tisztelt eszménykép a *virtus*-t helyettesítő erények: az *obsequium*, *modestia* és *temperantia* megtestesítőjévé.

Néhány hely kellőképpen érzékeltetheti Tacitus eljárását. Római ember eszménye a hagyományos (közársasági) felfogás szerint csak az lehet, hogy erőt, képességeit, minden idejét a köznek szentelje (*negotium*), *otium*-ot csak már kiérdemesült vagy semmirekellő emberek engedhetnek maguknak.⁶ A principatus viszonyai között (*Agr.* 5, 3: *temporibus, quibus sinistra erga eminentes interpretatio, nec minus periculum ex magna fama, quam ex mala*) *Agricola* már fiatalabb korában is erőinek kímélésére, józan visszahúzódásra kényszerült (6, 3: *ipsum etiam tribunatus annum quiete et otio transiit, gnarus sub Nerone temporum, quibus inertia pro sapientia fuit*). Hát még, amikor a féltékeny zsarnok negyvennégy éves korában visszahívta hadi sikereinek színhelyéről, Britanniából! *Uti militare nomen, grave inter otiosos*.

³ Alapvető: SÓTÉR István: K. Zs. történelemszemlélete. MTA I. OK. 17 (1961) 47 skk.; BARTA János Bevezető tanulmánya a „Gyulai Pál” kiadásához. Bp. 1967, 5 skk. 1.

⁴ Vö. KOSÁRY Domokos: Kemény és Széchenyi 1849 után. ItK 1963. 149 skk., különösen 169.

⁵ TÓTH Gy.: i. m. 490.

⁶ Vö. *Otium Catullianum*. Ant. Tan. 2 (1955) 233 skk.; Zrínyi forrásaihoz. ItK 1964. 211.

aliis virtutibus temperaret, tranquillitatem atque otium penitus hausit (40, 4). Majd mikor a *quies et otium* ajánlgatásával, sőt egyenes megfélemlítéssel (42, 1) ráveszik, hogy — önként — mondjon le Asia proconsulágáról, Agricola ezt is megteszi és „bölcs mérsékletével” (42,3: *moderatione prudentiaque*) meg tudja enyhíteni az ingerlékeny zsarnokot: „makacssággal és a szabadság hiú hánytorgatásával nem hívta ki a végzetet”. A rabulisztikus erőlködést, Agricola kényszerű tétlenségének (vagy tehetetlenségének?) mindenáron erényként való feltüntetését a vő ünnepektől ékesszólása sem tudja olvasóival felejtetni. Ezt alkalmasint maga Tacitus is érezte, azért zárja magasztaló megemlékezésének ezt a részét nála szokatlanul emphatikus felkiáltással (42,4): *Sciant, quibus moris est illicita mirari, posse etiam sub malis principibus magnos viros esse, obsequiumque ac modestiam, si industria ac vigor adsint, eo laudis excedere, quo plerique per abrupta, sed in nullum rei publicae usum ambitiosa morte inclauerunt*.

Talányos, de mégis megvilágosító jelentésű szavak. Tacitus kifejezetten elítéli a „tilalmas dolgok csodálását”, állítja, hogy „rossz princepsok alatt is lehetnek nagy emberek”, és hogy a szorgalommal, tetterővel párosuló lojalitás a dicsőségnek oly magas fokára hághat, ahova sokan csak *nyaktörő úton*, de a köz haszna nélkül felvergődve, kérdődk halálukkal szereztek hírnevet. A maga összefüggésében magyarázható, de a bántó élt nem nélkülöző célzás a sztoikus ellenzék mártírjainak szól, és ékes bizonyossága az idejét múlt senatori ideológia következtetlenségeinek.

Ezek a következtetlenségek Tacitus írásaiban mindvégig kitapinthatók. Az őregkori *Annales* ránk maradt utolsó sorai köztudomásúlag Thræsa Paetus mártírhálálát örökítik meg megrendítő szavakkal, amelyek az adott történelmi helyzet (a nerói őrjöngés? vagy a véres hadrianusi bemutatkozás?) undorító reménytelenségével egyetemben Tacitus egyéni elcsüggedésének is felelthetetlen dokumentumai (XVI 33—35). Ez azonban megfér a józan tárgyilagossággal: mikor Thræsa Paetus a Nero anyagiulkosságát hálááldozatokkal ünneplő senatus üléséről tüntetőleg kivonul, Tacitus csak annyit jegyez meg, hogy „magát veszélynek tette ki, mások szabadságát viszont kezdeményezésével sem hozta meg” (XIV 12,1: *sibi causam periculi fecit, ceteris libertatis initium non praeiuit*; vő. IV 20,3: *inter abruptam contumaciam et deforme obsequium pergere iter ambitione ac periculis vacuum*).

Egyébként az Agricolát és a császárkori „nagy embereket” ékesítő *obsequium ac modestia* szerepel a brit Calgacus vádbeszédében (Agr. 30,3) is: a döllyfős rómaiak tehetetlensége elől hiába próbálna bárki „lojális engedelmeskedéssel” kitérni. Ez a vád persze Tacitus fogalmazásában nem Róma hatalmi igényeit vitatja el, hanem a princepsi uralom törvénytelségeit pellengérezzi ki, amelyek az *obsequium ac modestia* képviselőit sújtják.

Még csak annyit, hogy a domitianusi önkény ellenében a visszahúzóódásra kényszerülő és tétlenségre kárhoztatott Agricola *passzív erényei* (*modestia, obsequium, temperantia*) majd Tacitus legrokonszenvesebbnek ábrázolt hősében: a Tiberiustól mellőzött Germanicus hasonló jellemvonásaiban tetőződnek.⁷

Végül: Csiaffer basa Korán-idézete („engedelmeskedjete azoknak, akiknek a főhatalom jutott”) megdöbbentően emlékeztet két *Historiae*-helynek (IV 8,2: *bonos imperatores voto expetere, qualescumque tolerare*; 74,2: *quo modo sterilitatem aut nimios imbres et cetera naturae mala, ita luxum vel avaritiam dominantium tolerate . . . , ne contumaciam cum pernicie, quam obsequium cum securitate militis*) a *tacitismo nero* módszereivel végrehajtott kiforgatására, közelebből az illető helyeknek Péter első levelével (2,18) való „egyeztetésére”: „A cselédek teljes félelemmel engedelmeskedjenek az uraknak, nemcsak a jóknak és kíméleteseknek, de a szívteleneknek is.”⁸

Eleve jeleztük, hogy Kemény Zsigmond novellájában nem Tacitus-olvasmányainak nyomait óhajjtuk sorra kimutatni. Ez — Tacitus magyarországi recepciójának és épp az adott korszakban egyébként dokumentálható olvasottságának és irányzatos felhasználásának ismeretében mondhatjuk — nem a szokott eredményre vezetett volna. A novella tematikája mégis tacitusi, és remélhetőleg kiderült, hogy Csiaffer basa engedelmessége tisztára az Agricola ritkábban tárgyalt vonatkozásait, Kun Kocsárd nyaktörő igazságkeresése pedig a sem egyénnek, sem köznek nem hasznos, tehát elítélendő — Tacitustól több ízben elítélt — gesztusokat reprezentálja. A tacitusi örökség *rendhagyó* hasznosításának tüzetesebb vizsgálata révén talán Kemény Zsigmond vitatott egyéniségének megértéséhez is közelebb juthatnánk.⁹

Borzsák István

⁷ Vő. Tacitus Germanicus-portréja. Ant.Tan. 16 (1969) 52.

⁸ Vő. ITK I. h., 214, 26. j.; a „Gyulai Pál” fentebb id. kiadásában: I. 177. és 220.

⁹ SÖTÉR I. (i. m. 70.) csak mellesleg utal az „Izabella királyné és a remete” *tacitusi* Martinuzzi-jellemzésére. L. ugyanitt (80.) a „Gyulai Pál” tragikumának mélyebb értelméről mondottakat. Vő. NAGY Miklósnak a „Rajongók” kapcsán a politikai józanságról tett megjegyzésével (512): „A 17. századi Erdély felidézése a forradalom utáni letörtség s ábrándos remények közt hanyódo nemesi értelmiségnek szól.” Kassai tacitusi epével mondja (uo. 238): „Reszkessen minden öreg ember a rokonoktól, ha Tacitust és Suetonlust olvas-ta . . .” A kancellárnak egyébként Seneca a kedvelt írója (389).

Párhuzamok Aranyhoz

1. Vojtina Ars poétikája

A *Vojtina Ars poétikájában* fordulnak elő ezek a közismert sorok:

S mint hangjavesztett opera-dalár,
Lettem éneklőből ... énektanár.

Arany ezt a költeményt nagykőrösi tanári pályája befejeztével, 1861-ben írta. Emlékében elevenen élnek még a tanításhoz szükséges szövegek, tehát a latinhoz kiválasztandó klasszikusok is. Talán nem tévedünk, ha a fenti két sornál Plinius-hatást gyanítunk. Valerius Licianus sorsáról így értesít az ifjabb Plinius egyik levelében: „Praetor volt még a minap, Rómában a legékesebben szóló ügyvédek közé sorolták s most milyen mélyre süllyedt: szenatorból száműzött, *szónokból szónoklattanár lett*” („nunc eo decidit ut exul de senatore, rhetor de oratore fieret”).¹

2. A gyermek és szivárvány

A *gyermek és szivárvány* című vers (1851) így kezdődik:

Sírt az ég egyik szemével,
A másikkal nevetett.

A *Hamletben* olvashatott Arany hasonlót:

„With one auspicious and one dropping eye”

(I. felv. 2. szín)

Később majd ezt így fordítja le:

..... a szemünk
Mosolyogva egyik, a másik könnyezve.

A vers alapgondolata viszont megvan már Plutarchos EPΩTIKOSZ-ában: „Úgy látszik, hogy megtéveszti őket a látszat és csalódás s mintegy felhőben és árnyékban kapkodnak hiábavaló vágyaik után, mint a gyermek, ki kinyújtja karját az égi ív felé s megtéveszti a kép.”²

Plutarchost már Debrecenben is olvasott Arany, s később Nagykovácsán.³ Igaz, hogy az Életrajzokat, de bizonyára forgatta egyéb műveit is.

A kép feltűnik Hölderlinnél a holdfényről: „Láttam egyszer egy gyermeket, kinyújtotta kezét, hogy megfogja a holdfényt; a fény azonban nyugodtan síklott tovább az útján.”⁴

A vers elején így beszél a gyermek:

„Be gyönyörű híd az ottan!
Égi híd az” gondolá,
„Oh, talán itt járnak épen
Az angyalok fel s alá!”

Ezt bizonyára a magyar nép ajkáról vette Arany. Jókai ugyanezt a néphitét így örökíti meg (XX. 88.): „A szivárvány egy nagy aranyhíd, melyen a tündérek lejárnak az égből a földre.”⁵

Scheiber Sándor

¹ C. Plini Caecili Secundi Epistularum libri novem. IV. 11. Ed. H. KEIL. Lipsiae 1876. 73.

² PLUTARCHOS: Szerelmek könyve. Ford.: Sandelhausen M. Bp. 1925. 39.

³ Arany János ŐM XIII. Bp. 1966. 112, 233.

⁴ Hüperion. Ford.: SZABÓ Ede. Bp. 1958. 31.

⁵ SZENDREY Zsigmond, Ethnographia XXX. 1920. 116.

Alispánhelyettes ük- és dédapa, háromszáz hold birtok, szőlő, jómód; ilyen képzetek röp-ködnek Benedek Istvánné Komjáthy-adalékokat ígérő cikkében.* Állításai bizonyításával arra hivatkozik, hogy, mint a költő dédunokája, családi levelezésből és hagyományból merít. Az olvasó csodálkozik a családi hagyomány ily késői felbukkanásán: a költő legidősebb fia, Győző ugyanis, aki 1895-ben apja elhunytakor 12 éves volt és akivel az 50-es években még többször alkalmam volt beszélgetni, már semmi konkrétumot nem tudott mondani édesapjáról. Nem jelentkeztek ilyenrel a többi gyermekek és az unokák sem. Kissé meglepő hát, hogy a dédunoka két nemzedék, a gyermekek és az unokák átugrásával, személyi forrásait meg nem jelölve, általánosságban „családi hagyomány”-ra és „családi levelezés”-re hivatkozva szól hozzá a kérdéshez.

Mindössze két új adalékot hoz. Az egyik, hogy a költő édesapja helyettes alispán volt. Ez azonban tévedés, Komjáthy Anzelm legmagasabb állása ui. a Széchenyi Könyvtár Kézirat-tárában levő önéletrajza szerint, megyei tanfelügyelőség volt. A másik új adalék a költő állítólagos kijelentése, amelyet 1885-ben tett volna, s amely miatt fegyelmi indult ellene. Lehet, hogy Komjáthy valóban tette ezt a kijelentést, lehet, hogy nem. Csak az biztos, hogy a fegyelmi más okból indult meg ellene...

Adalékok helyett a szerző a maga vélekedéseit közli az eddig ismert adatok némelyikéről. E véleményeket nem veszem egyenként sorra, csak — pars pro toto — néhánynak megvizsgálásával illusztrálom megbízhatóságukat. Benedek Istvánné idézi Komjáthy-életrajzomból (Akadémiai Osztály-Közlemények, 1954. 1—4. sz.), hogy a költő apját „anyagi nehézségek, amelyekben részben fia anyagi helyzetének leromlása miatt került, birtokának, vagy birtoka egy részének eladására kényszerítették”. Benedekné a családi hagyomány alapján azt állítja, hogy „Ez körülbelül úgy hangzik (?), hogy az apa a fiú tékozlása vagy elszegényedése miatt volt képtelen a birtokait eladni. Ez azonban korántsem így volt.” Valóban, de nem is állítja senki. Az történt, hogy a költő 1886 elején elvesztette állását s ötgyermekes családjával együtt majdnem két éven át apja tartotta el. Az apa — folytatja Benedekné, — „jómódban, rendezett anyagi körülmények között élte le életét és a családi hagyomány nem tud semmiféle anyagi leromlásról”. A költő pedig nem ivott, nem kártyázott s anyagi helyzete „szerény volt, de rendezett”. Igaz, hogy verseskönyve kiadásához az apa kölcsönt adott, „de ezért kamatot nem kért, ezt az ő büszkesége meg sem engedte volna”. Az apa, Komjáthy Anzelm mindezt másképp tudja. Önéletrajza szerint azóta, hogy dédapját Rákóczi Ferenc lenyakasztatta a császárhoz való hűsége miatt, „fokozatosan és annyira elszegényedtünk, hogy ősi birtokaink ma már mind idegen kézen vannak”. Ehhez járult, hogy 1878-ban Hamburgba szökött fiának hazahozatala rendkívül sokba került, úgyhogy végül összesen 12 ezer forintja maradt. „Egyidőben már megkétszerezve volt örökségeim összege, de egypár évi aszály és fagy gazdaságomban nagy kárt okozott — Balassagyarmati lakásom idején pedig, nagyon költséges háztartásom és nagyon sok rendkívüli kiadásom révén, vagyoni állapotom mérlege olyan kedvezőtlen lett, hogy az egynsúlyt csak birtokom eladásával állíthattam helyre.”

Maga a költő is merőben más képet fest helyzetéről, mint a cikk. Anyagi viszonyait szomorúan jellemzi feleségének egy keltezetlen, de valószínűleg 1886-ban írt levele: „Anna azt tanácsolja, küldjek levélbélyeget, hátha nincs arra való pénz, ezt is megteszem.” Egy másik keltezetlen levélben: „Kedvesem! tavaszi felöltőt nem tudom, honnan teremtek, a régit befestettem, de olyan csúnya foltos lett, hogy lehetetlenség azt használni. Úgy gondolom, hogy Gescheit-nél veszek, de nincs pénzem részletet fizetni. . . . Április 1-én lejár egy 90 forintos váltó a takaré- és hitelintézetnél, erre 10 forintos törlesztést követelnek, másodikán a Népbankban egy 140 forintos, 14 forintos törlesztéssel és úgy hiszem, hogy a nagy váltóm is akkor jár le.” 1886 elején a fegyelmi véghatározataképpen a költő fizetését is megszüntették. Komjáthy most süllyed azokba az adósságokba, amelyek azután egész életén át nyomják és amelyekből sosem fog tudni többé kievickélni. Palágyi Menyhértnek a költő 1892. június 13-án már ezt írja: „Csak azt tudom, hogy mindenkinek és mindennek adósa vagyok, és adósságaim nőttek nőnek az időben. És én nem tudok és nem akarok fizetni.” (Széchenyi Könyvtár. Kézirattár.) Lakbérpótlék-emelési kérvényét Barkóczy kultusz-államtitkár azzal utasítja el, hogy „a nevezett folyamodó már azt is kedvezménynek tekintheti, hogy előbbi állomásukon bírt 800 Ft. fizetésüket jelenlegi állomásukon is meghagytam”. (Orsz. Levéltár 2161/1983. szám alatt, 4995/88.) Szegénységüket jellemzi, hogy egy vakáció útiköltségét, mint özvegye írja, néha egész éven át érezték. A költő anyagi helyzete annyira leromlik, hogy 73 éves apja 1891. febr. 16. levele szerint szécsényi birtoka eladásával akar rajta segíteni. Versei kiadásának tervét pénz híján nem tudja megvalósítani. 1893. okt. 12-én kérésére, hogy apja adjon kölcsön 4—5000 forintot a könyv kinyomtatására, az akkor már elszegényedett és nyugdíjban levő

* BENEDEK Istvánné: Adalékok Komjáthy Jenő életrajzához, ItK 1970. 354—357.

apa azt válaszolja, hogy a kérést csak 1894 elején fogja tudni teljesíteni. 1894. febr. 26-án el is küld 350 forintot, de elismervényt kér róla és kamatot a pénz után, valamint a 91-ben kölcsönadott 1000 forint után. 1894. jún. 12-i levelében említést tesz róla, hogy Jenő segítséget kért a kiadáshoz.

Álmélkodva olvasom hát Benedekné cikkét, hiszen a költő levelei félreérthetetlenül világosak, s megtalálhatók a Széchényi Könyvtár kéziratárában és az Országos Levéltárban. Miért nem olvassa el őket? Miért kételkedik bennük? Miért nem hisz Komjáthy Jenőnek, a feleségének és édesapjának?

A költő haláláról, illetve betegségéről Benedekné határozottan kijelenti, hogy hosszabb betegségről vagy idegbajról felesége nem tudott. Megint nem értem e tagadás lelki mechanizmusát. Hiszen a feleség azt írja, „állítólagos idegbajban éveken át szenvedett”. „Halála előtt egy héttel... konstatálta az orvos, hogy gyógyíthatatlan beteg.” Benedekné szerint nem valószínű, hogy Komjáthy egy földre esésekor súlyos agyrázkódást kapott volna, és ez okozta volna halálát, „mint Komlós Aladár feltételezi”. Az igazság azonban az, hogy ezt én nem tételezem fel, csak a feleséget idézem, aki ezt írja: „szerintem halálát siettetten egy szerencsétlen esés, mely agyrázkódással járhatott”. Elolvasta Benedekné a feleség cikkét, amelyre hivatkozik?

Csak még egy kérdést szeretnék érinteni: Benedekné félreérthetetlenül meggyanúsítja Palágyi Menyhértet, hogy Komjáthy Jenőtől elvitt kéziratok alapján írhatta *Neue Theorie des Raumes und der Zeit* című művét. Bizonyítékul Komjáthy Győzre hivatkozik, aki e műben felismerni vélte apja és Palágyi Menyhért filozófiai vitáinak, beszélgetéseinek amaz eszméit, amelyeket Komjáthy is fejtegetett kézírataiban. Belenézett Benedekné Komjáthy kézírataiba? Ezekben ugyanis gnosztikus természetfilozófiai ötletek vannak, de semmi a tér és idő kérdéséről; Győző pedig négyéves volt 1887-ben, amikor esetleg jelen lehetett apja és Palágyi Menyhért beszélgetéseinél a sztrégovai parkban. Nem tudom, mit csodáljak jobban, Győző négyéves korában tanúsított koraérettségét vagy aggkori memóriáját, amely megőrizte a gyermekkorában hallott ismeretelméleti beszélgetéseket és megállapította egyezését Palágyi Menyhért német nyelvű könyvének fejtegetéseivel (tudott Győző németül?) — vagy a „családi hagyomány”-t.

Komlós Aladár

Miklós Pál

JÓKAI METAFIZIKÁJA

(A köszívű ember fiai)

Tizenhárom esztendő gyermekeink regényt olvasni Jókain tanulnak. Tizenkét éves korukban végigolvasták Gárdonyi terjedelmes regényét, az *Egri csillagokat*, s egy évvel később kezükbe kapják *A köszívű ember fiait*. Ha végigolvasták — ha! ... mert igen unják —, beszámolót írnak róla. Tanári segítséggel feldolgozzák a regényt elméletileg is. Megtanítják őket arra, hogy a regénynek cselekménye, szerkezete van, szereplői, illetve jellemei vannak, sőt még arról is esik pár szó, hogy az írónak s művének nyelve, stílusa van.

Ez a regényelméleti ismeretanyag gyakorlatilag egész életre szól, mert lényegesen nem bővül és nem árnyalódik a középiskolában sem. Néhány évvel ezelőtt még az állt a tankönyvben, hogy Petőfi verseiből a forradalom történetét, Jókai regényéből a szabadságharc történetét ismerhetik meg. (Magyar irodalmi olvasókönyv a középiskolák I. osztálya számára. 1962. 9. kiad. 351.) A mai tankönyv szövege már „jobb”: „Az irodalom a *valóság* (a természet, társadalom, ember) *megismerésének eszköze*. Akárcsak a tudomány, az irodalom is *törvényszerűségeket tár fel*, az élet a társadalom, a valóság törvényszerűségeit. De a tudománnyal ellentétben a megfigyelések eredményét nem elvont törvényekben fogalmazza meg, hanem az *olvasó számára elképzelhető, átélhető emberi sorsokban, alakokban, érzelmekben, hangulatokban fejezi ki.*” (Irodalmi olvasókönyv a középiskolák I. osztálya számára. é. n. (1970), 6. kiad. 173.)

A legkártékonyabb mindig az igazságnak feltüntetett félígazság. A fenti idéten „elmélet” alapján már a János vitéz sem lehet irodalom, viszont irodalom, azaz a „valóság megismerésének” eszményi eszköze a Passuth-féle történelmi bestseller és a Berkési-féle társadalmi „krimi”, de még a Brehmnek az ifjúsági ismeretterjesztés céljaira pépesített változata is. Ennek az „elméletnek” a torz volta azonban még a kisebbik hiba. Ha minden általuk tanult mű „a valóság hiteles, igaz ábrázolása”, tehát a Jókai-regény, az Arany-vers, de még az Ady-vers is mind csak arra való, hogy *ezt az egy dolgot* keressék benne, akkor az egész irodalom és költészet érdektelenné válik. Mindegy, hogy miről s hogyan szól, a lényeg ugyanis egy és ugyanaz. Az irodalom felfedezésének izgalmait, érdekességei eleve kizártak: az irodalom kiábrándítóan unalmassá válik.

S ezt nem csak az „elmélet” zanzásított szövege mondja így, az iskolai gyakorlat is ehhez igazodik. Ma az irodalomtanításban kevés figyelmet fordítanak arra, hogy minden műnek megvan a maga saját, többnyire ravaszul működő kulcsa, amelynek segítségével egy különös, a valóságtól éppen különbözősége miatt érdekes világegyetembe léphet be az olvasó. Ha az irodalomban csak az volna érdekes, ami benne „a valóság hiteles, igaz ábrázolása”, akkor az irodalom nem volna egyéb, mint rossz történelem vagy rossz természettudomány. Ezeknél viszont az igazi, a jó tudomány már csak érdekesebb!

Az irodalomtanítás és az irodalomtudomány között ma meglehetősen széles szakadék ásit. Irodalomtudományunk komoly, tartalmas és izgalmas megállapításait vaskos művek rejtik, amelyeket a szakembereken kívül más kézbe se mer venni. S még ha kézbe is merné venni, alkalmasint csalódás érné: az átlagos műveltségű olvasóktól nagyon távol áll a specializált tudomány nyelve, szemlélete, módszerei. Az olvasó irodalomértelmezésének és az irodalomkritikáénak nem kell egybeesnie, de közeledniök egymáshoz nem ártana. Sokan úgy vélik, hogy az irodalomtudománynak kell leszállnia a magasból az olvasóhoz — ez a felfogás azt a tévhitet rejt, hogy az irodalomtudomány valamiféle Helikon vagy Parnasszus tetején vékel. Az irodalomtudomány azonban nem fellelővár, sem nem templom, ahol a beavatottak végzik titokzatos szertartásaikat. Az irodalomtudomány egyszerűen kutatólaboratórium és kísérleti műhely. S a kísérleti anyagot, amelyet kidolgoz, átnyújtja az irodalmi nevelés nagyüzemeinek: használgatják fel az iskolában, a sajtóban, a népművelésben.

Ez volna az egyik célom ezzel az írással: a kísérleti laboratórium anyagát nyújtom az irodalmi nevelés szakembereinek, próbálják meg felhasználni. Ha ott és akkor, ahol a mai tantervek szerint szükség volna rá, az általános iskola hetedik osztályában, nem lehet használni,

akkor az talán nem az én hibám és nem is Jókaié, még csak nem is az irodalomtudományé. A szakadékok betömni, az irodalomtudomány és az olvasás között kapcsolatot teremteni csak úgy lehet, ha lépcsőzetesen tanítjuk az olvasást: a kezdőknek is megadjuk a magukét s a haladóknak is. Ez az írás a haladóknak szól: tanároknak és mindazoknak, akiket úgy nevezek legszívesebben, hogy „eszményi olvasók”.

Tudom, egy fecske nem csinál nyarat. Az irodalomtanítás reformja nem az én dolgom. Sokszor el kell mondanom, hogy szükség van rá, míg megvalósul. A közhely úgy leszen, hogy sokszor elmondják. S ha én most Jókait választom példának, nemcsak azért teszem, hogy hatásosabb legyen a példám, nem is csak azért, mert ezzel hiszem méltóképp megünnepelhetők ezt a százszentendős regényt, ami írásom másik célja, hanem azért is, mert azt szeretném, ha olvasni tanuló gyerekek és múltban élő öregek szellemi táplálékából igazán méltányolt klasszikusunkká emelkednék. Azzá, ami sosem volt igazán. Szeretném megmutatni, mennyi érzelmi és gondolati merészség, mennyi elemzésre és kritikai mérlegelésre érdemes mélység van benne, s mi mindent fedezhetünk fel az agyonolvasott és megírt műben is, amely — ha ma már távol is áll tőlünk — bámulatot kelthet, mint egy nagyszabású világértelmezés, egy páratlan képzelet és ész megismételhetetlen szellemi teljesítménye.

Az „eszményi” olvasó és az elemzés módja

Az „eszményi” olvasónak nem szükséges rendszeres irodalomtörténeti képzettséggel rendelkeznie. Elég, ha a középiskolában tanult nyelvi, történelmi, irodalom- és művelődéstörténeti ismeretei alaposak, s ezeket az ismereteket rendszeres olvasás révén szerzett és tovább csiszolt irodalmi tájékozottság és gyakorlat egészíti ki. Ha ilyen ismeretek és készségek birtokában figyelmesen olvassa el a Jókai-regényt, akkor véleményem szerint képes megfigyeléseinek olyan rendszerezésére és értékelésére, amelyre az alábbiakban teszek kísérletet.

Kiindulásként a szöveg alapelemeit veszem: elsősorban a szókincs a szövegnek az a rétege, amely az olvasó számára a megértés problémáit okozhatja, egyben az a réteg, amelynek sajátosságait megfigyelheti. Erre az alaprétgre épül a regény mondatokban, amelyek ismét jól megfigyelhető és leírható csoportokra — jelenetekre, fejezetekre, cselekménymozzanatokra — különíthetők el. Ezeknek a szerkezeti elemeknek az egymás mellé rendeződése, egymáshoz való viszonya olyan, mint egy építményé: a téglából (szavak) felépített falak, épületelemek (mondatok) egymáshoz kapcsolódva, folytatódólagosan vagy szöveget alkotva, létrehozzák a helyiségeket, szobákat, folyosókat, lépcsőházat stb. (jelenetek, cselekménymozzanatok, epizódok), majd ezeknek összessége egymáshoz való viszonylataiban és elrendeződésében alkotja az épület egészét (kompozíció). A Jókai-regény persze hatalmas, bonyolult szerkezetű kastély, több szárnya van, belül folyosóhálózat és lépcsőházak, különböző méretű és rendeltetésű helyiségek nehezen áttekinthető rendszerén kell végigmennünk, hogy megismerhessük; előzőleg már körül is sétáltuk a belsőt egymáshoz való viszonyában kell értékelnünk. A külső: a szabadságharc eseményeibe beleágyazott családrege, a belső: az építmény valódi funkciója. A külsejében barokk kastély, ma, meglehetően, más célokra is alkalmas.

A szöveg elemei: a szókincs egzotikuma

Jókai nyelvének nehézségeit a kezdő olvasó számára elsősorban szókincse gazdagsága jelenti. A közismert panasz úgy szól, hogy sok idegen szót, kifejezést használ: latin jogi, politikai, vallási és tudományos-technikai műszavakat, de franciákat és németeket is jószerivel. A valódi problémát azonban nem a szókincs idegen elemei jelentik, hanem inkább az a körülmény, hogy ezek az idegen elemek (valamint a meghonosodott, de előregedett szavak: *behemót*, *farmatring*) a mai nyelvben már semmiféle szerepet nem játszanak. Sem a *fiskális akció*, sem a *theater-coup* nem szerepel ma már a köznyelvben, de még az *ultima ratio*-féle latin kifejezések is teljesen kimentek a divatból. Ezek az idegen elemek tehát már lassanként archaikus színezetet adnak a szövegnek. Népszerű kiadásokban ezen úgy szokás segíteni, hogy lapalji vagy kötet végi szómagyarázatok oldják fel őket. Ez azonban mindenképp nehezíti az olvasást.

Ehhez járulnak az alaktani archaizmusok, amelyekben Jókai szövegei ugyancsak bővelkednek, *szopacs*, *iszamlás*, *rebegé*, *elfojtatik*, *tiszteledjék*: különböző fokozatai ennek az alaktani archaizmusnak. A szóképzés, az igeragozás bizonyos formái (régies elbeszélő múlt, de jövő is; szenvedő alak; sőt még az ikes ige szabályos ragozása is) ma szokatlannak tetszenek az olvasónak.

Megjegyzésre érdemes az is, hogy a nyelvi játékok, a jellemzésül alkalmazott tájszólási jellegzetességek („*lútt-e nagyon a nimet?*”) vagy idegenszerűségek (Tallérossy Zebulon nyelve) kevésbé okoznak gondot a kezdő olvasónak, részben nyíltan jelzett funkciójuk (elkülönülés a normális szövegtől), részben ma is élő (vagy legalább analógiásan élő) voltak miatt.

Jókai nyelvének gazdagsága páratlan tűzijátékokban szíporkázik ott, ahol tárgyi vagy természeti környezetet ír le: kivételes bőségben ontja ilyen helyeken a művelődéstörténeti

anyagot — tulajdonnevek és köznevek, jelzők özöne teszi színessé és érzékletessé a leírást. A pétervári „márványpalotát” malachit-csodái, a szmolenszki hóvihar, Salamon zsbárus boltjának, a lép világának vagy a monori dajkaságnak a leírásai: megannyi erőteljesen színezett s színessége révén erős hangulati hatású, emlékezetes kép a regényből. Ezeknek a leírásoknak a szövege kettős problémát rejt: a kezdő olvasónak nehézséget okoz különösségeivel, egzotikumával, egyben azonban a mű hitelét építi, akár a pétervári *rafinériáról* van szó, akár az *Al-Bohacen* kardpengéről, akár pedig a bécsi árokról az *auf der Schmelz* és *Hernals* között. A regény történelmi kontextusa ugyanis kényszerítő erővel hat: az olvasó a történelemből ismert helyszínek és események olvastán önkénytelenül igyekszik a valóságos földrajzi és történelmi topográfián elhelyezni a regény többi részét is. A kezdő olvasóra a leírásokban nyújtott művelődéstörténeti anyag ennek a történeti hitelnek a látszólagos erejét fokozza; ha nem is érti meg őket vagy összefüggéseiket, az egzotikum titokzatosságából származó varázserő sugallja, hogy el kell hinnie őket.

Az *egzotikum* alkalmazása Jókai elbeszélő művészetének egyik kulcs-mozzanata. A szó szoros értelmében vett egzotikumok, az idegen elnevezések (tulajdonnevek, állandó jelzők, stb.), azaz a szókincs szintjén mutatkozó egzotikumok mellett ezekhez hasonló hatást keltenek szövegében az archaizmusok is, a stilisztikai jellemzés imitációs eszközei is (hivatali nyelv latinizmusai stb.); ezek az utóbbiak ugyan a mai olvasó számára hatnak csak így, eredetileg, a kortárs olvasónak nem hordoztak ilyen jelentésmódosító árnyalatot, tehát a szöveg történelmi változásaihoz tartoznak, a mai olvasás tekintetében mindenestre az egzotikumok közé sorolhatók. Egzotikumnak nevezek ugyanis minden olyan szövegelemet (lexikális, morfológiai, sőt mondatnyi alakzatot is), amely a mai olvasóban az olvasott mű ábrázolt világától való távolságot érezteti, a földrajzi (idegenszerűség) vagy időbeli (történetiség) távolság benyomását kelti. Ennek értelmében tehát minden régi szöveget az egzotikum bizonyos fokozata jellemzi: nyelvén, képvilágán, szókincsén és fordulatain egyaránt érezhető valami idegenszerűség, valami tőlünk távolit képviselő világ nyoma. Ennek a legáltalánosabb értelemben idegenszerűségnek felfogott egzotikumnak egyik esete tehát az archaikus, régies jelleg, másik a szó köznapj értelmében felfogott egzotikum.

A mai tömegkultúra jelenre irányultsága közismert tény. Nem is az írott tömegkultúra, hanem annak képi (főként fotografikus) és beszélt, hallható műfajai, a gépesített tömegkultúra termékei és műfajai terelik a közönség figyelmét a jelenre. Az ilyen kultúrában felnövő vagy abban huzamosabban élő olvasó számára minden régi szöveg (és általában minden régi kultúra terméke) az egzotikum jellegét veheti fel. Jókainál azonban többről van szó. A szöveg természetes avulásából eredő idegenszerűséghez az íróra jellemző, keresett, szándékosan halmozott egzotikum-anyag járul. Ez az egzotikum-halmozás lexikális szinten nyilvánul meg, de megfelelőit megjelöljük a szöveg többi síkján is.

A szöveg mondatnyi szerkezete: az ellentétes kötőszavak

Jókai mondatai változatos szerkezeti felépítésűek, ez teszi szövegét különös, szeszélyes ritmusúvá, végletekben hullámvázúvá. Amikor szükség van rá, szívesen él a csattanós, rövid mondatokkal, sőt elliptikus szerkezetekkel, de ezeket akár körmondatokkal is tovább tudja fűzni: „Valaki megbabonázta tán őket? — Meg. — Egyike volt ez a sors véletlen, emberi ész által ki nem gondolt intézkedéseinek, amik, ha nem élő, emlékező emberek szeme láttára történtek volna, a szépség azt mondaná rájuk, hogy 'theater-coup'.¹ (I. 167—8.)” Mellérendelő és alárendelő mondat szerkezeteket sűrűn váltogat egy-egy szorosabb egységet képező szövegrészen belül is: „Abban a pillanatban, amelyben a gyűlésterem ajtajából a főbíró bekialtolt a pandurokra: »Utánam, pandurok!«, a főispáni lakosztály belsejéből, az ellenkező ajtón egy ifjú, délceg alak lépett ki e szobába. — Az Baradlay Ödön volt. — Teljes díszöltözetben, amely egyúttal gyászpompa ruha volt, fekete bársony dalmány, sötét gránátszín mente, kékróka prémmel, ugyanolyan kalpag fejébe nyomva, fekete gémforgóval, minden boglár, csat és mente-lánc öltözetén sötétkék oxidált ezüstből; széles diszkardja övkötőtől jobb kezében; sietett, kardját már nem volt ideje felkötöni.” (I. 168.) Ezeknek az egymás mellett alkalmazott különböző jellegű mondat szerkezeteknek a hatása ugyanaz, mint az imént idézett példában: kiélezi a mondatok tartalma által is kifejezett ellentétet. A szónoki kérdésre elcsattanó válasz egy igékötő (alkalmazásának tudatosságát tanúsítja az íráskép: bekezdést képez). A cselekmény mozgalmal pillanattal adja vissza az első bonyolult összetett mondat („Abban a pillanatban . . .”), ezt egy tömörségével hatásos ténymegállapítás ellenpontozza („Az B. Ö. volt.”), s a meglepetés feszültségét fokozza a megjelenő külsején ráérsen, akkurátusan elidőző leírás, amely egy kivétellel (az is mondatból bontott jelző!), csupa mellérendelt, illetve szerkezetlenül egymás mellé sorakoztatott mondatból áll, épp azáltal, hogy a cselekményt megállítja.

* (A kritikai kiadás kötet- és lapszámait adom meg: I—II. Bp. Akadémiai K. 1964.)

Az egyszerű mondatok között is sok olyan akad, amely voltaképp mellérendelő összetett mondatoknak a kettéválasztásából származik. (A dolog természetéből adódik, hogy ezek mindig ellentétes mondatok lehetnek csak; a kapcsolatos mellérendelés esetében nincs jogunk feltételezni ilyen operációt, hiszen minden összefüggő szöveg, pl. egy esemény elbeszélése, tulajdonképp kapcsolatos mondatok sorából áll.) Az egyszerű mondatok ilyen ellentétes mondatból eredeztetésére feljogosítanak bennünket a kötőszavaik: egyszerű mondatok *pedig*, *hanem* kötőszavakkal: „*Pedig bizony »bírája« volt az ebben a percben . . .*” (I. 75.) „*Hanem még korán volt hurrá kiáltani.*” (I. 60.) „*Hanem*, aki végre felkelt: az Ödön volt . . .” (I. 65.), „*Az a néhány szó pedig*, amit a háziorvos az elnöklő úrhölgy fülébe sűgött . . .” (I. 7.), „*Jenő most már rohant haza.*” (I. 274.) stb. Ez az ellentétes kötőszóval vagy azt helyettesítő határozószóval felszerelt egyszerű mondat-típus annyira szembeötlő jelenség Jókai elbeszéléseiben, hogy a figyelmes olvasóban az előadásmód jellegzetes vonásává nő: ha Jókai stílusparódiát akarnék írni, az alapsmát ez a *hanem*, *pedig* kötőszavas, bekezdést indító, egyszerű mondat-típus adná.

Az ellentétes kötőszavakkal indított szöveg-szakaszok (bekezdések, dialógus-részek stb.) azonban arról vallanak, hogy a mondatok, illetve szövegrészek ellentéteinek hangsúlyozott előadása az elmondottak, vagyis az ábrázolt világ szerkezeti ellentmondásait juttatja kifejezésre (vagy erősíti azokat).

Az elbeszélés szerkezete: a szituáció-kontrasztok

Eddig a nyelvi előadásmód és a nyelvi szerkezet szintjén vizsgáltuk a szöveget, most már át kell térnünk jelentésére, először arra, amit ábrázol: az elbeszélésre, ez ugyanis egy másik szerkezetet képez. A történet maga, amit az író elbeszél, nem csak egyszerűen el van mondva, hanem meg is van jelenítve, azaz sajátos módon meg van szerkesztve. Egyrészt az író nem mondja el az eseményeket az idő lineáris rendjében elejétől végig, hanem válogatva; egyeseket csak említ, másokat teljesen a mi képzeletünkre bíz (kiegészíthetjük a hézagokat); végül vannak olyanok, amelyeket részletesen előad, pontosabban megjelenít. Jókai szituációkban építi fel az elbeszélést: leír egy bizonyos helyszínt, aztán megjeleníti az ott történteket — felvonultatja a szereplőket, reprodukálja dialógusaikat vagy gondolataikat és elmondja, amit cselekszenek. Kis színpadi jeleneteket állít elénk. Természetesen ezeket a szituációkat kommentálja és kommentárjaival, magyarázataival köti össze is őket egymással. A kommentárok azonban csak ritkán emelkednek önálló (külön szakaszt képező) szövegrész rangjára, többnyire teljesen alá vannak rendelve egy-egy szituációnak.

Az olvasás voltaképp abból áll, hogy az olvasottakból rekonstruáljuk azt a lineáris eseménysort, amelyet a regény ilyen válogatott szituációsorban ad elő — ez a rekonstruált eseménysor el aztán emlékezetünkben (ezt mondatják el az iskolában a regény „tartalmaként”), s ennek alapján formálja meg ítéletét a műről a naiv olvasó (és a naiv kritikus!). Pedig a történet önmagában nem tartalmazza a művészi mondanivalót, az sokkal inkább abban a módban rejlik, ahogyan a történet elő van adva. Nos, a Jókai-regény jelenetek, szituációk sorában van elmondva. Még fontosabb az a körülmény, hogy mindig ellentétes szituációk következnek egymás után. Már az első fejezet is ilyen, kiélezett, végletes kontrasztot rejt; az első szituáció: a vígan banketlező társaság. A háttérben pedig a másik, ellentétes szituáció, amely aztán előtérbe kerül: a bankett ünnepeitje haldoklik. Azt mondhatjuk, a regény minden egyes jelenete, szituációja kontrasztot képez előzményével és következményeivel.

Ezt a kontrasztokban való szerkesztést látjuk akkor is, ha a színhelyek szerint kíséreljük meg elrendezni a cselekményt: a Baradlay-kúrián lejátszódó események után váratlanul a távoli Oroszországba csöppenünk, Pétervárra, majd a Dnyeper jegének lékjéből kimentett Ödöntől egy szempillantás alatt Bécsbe kerülünk, onnan ismét a Baradlay-család fészkébe, a „megyeszékhelyre”, ismét vissza Bécsbe, aztán Richárddal végigjárjuk a Kárpátokat és így tovább. De, mint a kezdő szituáció is mutatja, még ezeken belül is kontrasztok fogadnak: ahogy ottan a banketlezők víg terméből a haldokló szobájának komor csendjébe léptünk át, úgy követjük a pétervári kalandban Ödönt és barátját az előkelő hölgyek és urak estélyéről a cukorgyár pincéjében elrejtett titkos mulatóba, a félvilági hölgyek közé, majd ki az orosz sztyepp félelmetes hóviharába, a farkaskalandsba, majd az abból ép bőrrel kikerült hősöket követve, a felszabadult korcsolyázást teljesen váratlanul megszakító, ismét a szörnyű halál veszedelmét jelentő balesetbe. Így vezet végig a regény cselekménye egymással ellentétes hangulatokat keltő helyeken, egymással ellentétes színezetű eseményeken. (Ha a szituációkat tovább bontjuk, ismét ellentéteket, kontrasztokat kapunk: a legtermészetesebb kontrasztokból áll a dialógus.)

Ezeknek az ellentétes jeleneteknek a kiélezettsége gyakran a meglepő fordulatokban csúszosodik. A már idézett jelenetekben is láttuk ezt: Ödön megjelenése a megyegyűlésen éppen úgy a meglepetést jelenti, mint a háziorvos diszkrét fülbesúgása a banketten. A legismertebbek a csatajelenetek meglepő fordulatai: a kassai csatában a halálba indulók váratlan segítségére

érkező huszárcsapat, a Lánchíd felrobbantásának megakadályozása stb., stb. Egyike a lélektanilag legjobban sikerült kontrasztos szituációknak a Mindenváró Ádám házánál lejátszódó találkozás, ahol is Zebulon folyvást beszél, Szalmás pedig folyvást hallgat — mindkettő a másiktól való féltében; a meglepetés: mindketten megszöknek az éjszaka folyamán (a folytatás is meglepetés: ismét összetalálkoznak, ismét „megszöknek” egymástól stb.). Tegyük hozzá, Mindenváró Ádám háza és személye is egyike a kontraszt-hatású elemeknek; a szabadságharc lelkesedésében vagy félelmében élő országban békés szigeten lapuló, közönyös „öslény”.

A kontrasztokat tehát a regény minden szintjén fellelhetjük: éppen úgy jellemzi a szókinccset, mint a mondattani szerkezetet, de a jelenetek egymásra épülését is, sőt, az egész regény kompozícióját is ezzel tudjuk leginkább jellemezni. Nem kell azt gondolnunk, hogy ez minden elbeszélésben így van: amint az ellentétes köztiszavak gyakorisága sem, a szöveg többi szintjén feltűnő kontrasztok — hangsúlyozott ellentétek — gyakorisága sem jellemző minden elbeszélés-típusra. Kemény Zsigmondnál pl. sokszor még a dialógusok sem képeznek kontrasztokat, hanem megosztott monológként hatnak.

A kompozíció ellentétei: a rapszódia-szerkezet

Sötér István hívja fel figyelmünket arra, hogy ebben a regényben „Jókai szokásos, több százból, de mégis egységesen bonyolódó szerkezeteit ezúttal másféle kompozíció váltja fel, melynek változatosságát leginkább a rapszodiához hasonlíthatjuk. E rapszódia a felemelő és a megneveltető részeket, a freskószerű csataképek és az életképszerű jelenetek egymást váltásából alakul ki.” (*Romantika és realizmus*, 430–431.) A regény cselekményét elindító és alapjában végig motiváló szituáció is többszörös kontrasztot jelentő elemekből épül fel. Az első fejezetről van szó: Baradlay Kazimir halálos ágyán úgy végrendelezik, hogy özvegye és fiai az ő világnézete szellemében, az ő politikai célja megvalósításának szenteljék magukat; a regény viszont arról szól, hogy az özvegy és fiai miként cselekszik mindenben az ellenkezőjét a végakaratnak. Ez adja a regény középponti problémáját: minden akörül forog, hogy sikerül-e a halott zsarnok konzervatív, sőt reakciós végakarataival szembefordulónak, az özvegynek és fiainak győzni a haladást, a demokratikus forradalom és a szabadságharc eszméi jegyében. Az özvegy és a fiúk minden lépésénél, elhatározásánál ott sötétlik a misztikus erővé növesztett atyai végrendelet árnya vagy képviselői (Rideghváry és szövetségesei) vagy pedig az atya szelleme képeiben. Az özvegy vitái az elhunyt falon függő portréjával vagy lélekben megidézt alakjával a regény több pontján visszatérő vezérmotívumként tartják szemünk előtt a történetnek ezt a szerkezeti elemét, fő motívumát.

A kezdő szituáció egyik kontrasztjára már felhívtuk a figyelmet, tegyük hozzá: a kezdő szituációnak számos mozzanata hordoz jelképes értelmet. Az egyiket az író maga fejtí fel: a „köszívű” ember kettős értelemben kö-szívű — egyrészt „szív-verőér kövesülésben szenved”, tehát a „patológia értelmében” kővé vált szívű, másrészt „a bibliai szöls szerint” is az. Hogy ez mit jelentett, azt részletesen elmenydyörgi Lánghy tiszteletes úr búcsúimájában: „Ó, én Uram, légy irgalmas azokhoz, akik életükben az irgalmat nem ismerték soha!” (I. 22.) És ezek a mozzanatok is kivétel nélkül az ellentétek jegyében rendeződnek képpé: a temetési szertartás alatti profán pletykálgatás éppen úgy, mint a pletykázók által elmondottak, kontrasztokat képeznek. Ezeknek azonban éppen úgy, mint a regény cselekményének folyamán az ettől a kezdettől messzire vezető mozzanatoknak is az összefogója, fő rendező elve az az alapkontraszt, amelyet a végakarát és a vele szembeforduló özvegy küzdelme ad.

A halott Baradlay és özvegyének párviadala azért növekedik kozmikus méretű küzdelemmé, mert egybeesik az ország küzdelmével a haladásért: a legkisebb, leginkább magánjellegű cselekmény-mozzanatok is ebbe a nemzeti küzdelembe ágyazódnak bele. „Nálunk minden élet-regény, minden családi dráma annyira össze van növe a nemzet közéletével...” (Jókai: *Politikai divatok*. Előszó.) Mindkét Baradlay-fiú rangján alul nőül: ez maga is demokratikus állásfoglalás. Ödön szerelme és ennek a szerelemnek morális vonatkozásai (Ödön nem vállalja apja felfogását, aki szerint rangos úr lehet becstelen is az alacsonyabb rangúval szemben!) a demokratikus átalakulás erkölcsi követelményeit képviselik — vele szemben Alfonsine szerelme és annak morális vonatkozásai az arisztokrácia képmutató erkölcsének s azon keresztül a halálra ítélt osztály és eszméinek ellenpólusát jelentik. (Másik ellenpólus itt Richárd szerelme: a kontrasztok láncolatot képeznek és bonyolult rendszert — a fő kontrasztok Alfonsine és Edith, Richárd és Palviz között vannak, de kontrasztot képez Richárd és Jenő, Richárd és Ödön, Alfonsine és Aranka, Alfonsine és Richárd is, különböző mozzanatok révén, különböző vonatkozásokban. Pl. Lánghy Aranka és Alfonsine között közvetlen érintkezés nincs ugyan, de a Baradlay-családba bekerülni vágyó, illetve kényszerülő nő két ellentétes típusát képviselik; még olyan apróságokban is megvan a kontraszt, mint a szüleik: Arankának apja van, aki pap s az erény és az eszményekért hevülő erkölcsi méltóság képviselője, Alfonsine-nak anyja, aki léha és pénzhűségéből erkölcstelen mesterkedésekre vetemedő félvilági dáma.)

Ez a rapszódia-szerkezetű és a kompozíció fő ívétől kezdve le egészen a legapróbb mozzanataig kontrasztokra épülő elbeszélés az olvasó számára nem csak a cselekmény fordulatosságát, izgalmasságát jelenti. Vagy, ha csak azt jelenti, akkor még nem értette meg egészen. A félreértésben a naiv olvasónak segítségére volt a regény megszületésétől kezdve a kritika is. A kritika, amely Jókai életében Gyulai Pál tekintélye és elvei jegyében működött: ironiktól is, mint másoktól is, a korrajz hitelét kérte mindig számon aprólékos gonddal s az életszerűség lélektani hitelű visszaadásán és racionalitásán túl nem igen látott meg mást a művekben. (Gyulai Pál: *Jókai legújabb művei*. Bpesti Szle, 1869.) Azóta természetesen sok minden másra is felhívta már a figyelmet könyvtárnyi Jókai-irodalmunk, de még mindig középpontban áll az író személyisége tekintetében fontos nézet, hogy *A kőszívű ember fiai* „felelet a kiegyezésre” és pedig azért, hogy — s ez már a műre vonatkozó nézet — a szabadságharcot ábrázoló, prózában írt hősköltemény. Az egyik leggyakoribb eljárása a szakirodalomnak, hogy a művet a szabadságharc tudományos, történeti képével veti egybe, s kimutatja, hogy az „ábrázolás” nem hű és nem helyes, mert nem ábrázolja a negatívumokat, a bomlasztó erőket stb., stb. Attól tartok, mind az irodalomnak, mind a történelemnek árt, ha összekeverjük őket. Az olvasóban ezzel a történelem tudományos szemléletére és módszerére vonatkozó, egyébként sem korszerű elveket és ismeretanyagot tereljük rossz irányba. Ha a regényt úgy fogjuk fel, hogy az a történelmet adja vissza, akkor az olvasóban végképp meggyökereztetjük a tudománytalan, romantikus történelemfelfogást. Másrészt eltereljük a figyelmét a regény igazi művészi mondanivalójáról és funkciójáról.

A jellemelek rendszere: oppozíciók

A regénynek ez az ellentétekre épülő szerkezeti elve érvényesül a szereplők megformálásában és egymáshoz való viszonyításában is. Sokat emlegették, ma már közhelynek számít, hogy Jókai jellemei kontrasztosak: fekete-fehér figurák. Azt mondták, hogy Jókai nem tudott igazi, életszerű alakokat megrajzolni; végletesen jószágos vagy végletesen gonosz hősei lélektanilag nem hitelesek. Azt hiszem, a kérdés feltevése csak abban a (ma is eléggé elterjedt) naiv tévhitben jogosult, amely szerint a kritikának az a feladata (s ezt természetesen meg is tudja tenni!), hogy rekonstruálja, mit tudott és mit akart az író. Az alkotáslélektan ilyen önhit-telen felfogott lehetőségeit illetően én erősen szkeptikus vagyok.

Megkísérelem másfelől feltenni a kérdést: nem az érdekel, hogy mit tudott az író, hanem az, hogy mit jelent a regényben ez a kontrasztos jellemábrázolás. Erre pedig akkor kapok választ, ha nem egyenként vagy — ahogy a tankönyvekben is, ma is szokás — erkölcsi elvek szerint csoportosítva vizsgálom őket. Nem a jókat és a gonoszokat fogom szembeállítani, mert akkor olyan önkényes szempontokat viszek bele a műbe, amelyek eltorzítják a műben ténylegesen meglevő összefüggéseket. Hiszen semmi biztosítékom arra nézve, hogy az író is ugyanazokat tekinti morálisan pozitív alakoknak, akiket én, ma, más világban és más időben. Az egyik lehetőségem: a mű alapkonfliktusához viszonyítom a szereplőket. Így a következő csoportosítást kapom:

Baradlay Kazimir	←	→	özvegy Baradlayné — F. Bábi
Rideghváry	←	→	Aranka — Lánghy
Alfonsine	←	→	Edith — Pál úr
		→	Ödön ←
		→	Richárd ←
		→	Jenő ←
Plankenthorsné	←		
Szalmás	←		→ Mihály mester
Szalmásné	←		
Palvicz Káro y	←		
		Tallérossy Zebulon	Goldner és Mausmann
		Boksa Gergő	
Jéza, az imsik, Leonin, Salamon, Palvicz, Mindenváró			

Az egyik táborat az elhunyt „kőszívű ember” vezérlete alá sorakozók alkotják, a másikat az özvegy és segítői. Közülük helyezkednek el a Baradlay-fiúk: őérettük folyik a harc a két tábor között. (Ne feledjük: a három fiú szimbolikus jelentést is hordoz. Amint Baradlay halálos ágyán megfogalmazza, ők hárman, három feladatra kijelölve, a magyar nemesi társadalom fő értékeit képviselik: a politikust, a katonát és a hivatalnokot a régi típusú nemesi állam vezetői. A regény kifejtésében ugyan elsikkad kissé ez a jelkép, de azért benne rejlik a történelmi

fejlődés által végrehajtott korrekció: a birtokára visszavonuló politikus már háttérbe szorult, a hivatalnok eleve életképtelennek bizonyult, s leginkább talpraáll a katona, aki életrevalóságának épp azzal adta bizonyosságát, hogy a polgári munkát is vállalja és állja. A véletlenszerű ötletek és a műfaji kényszermegoldások miatt ugyan nem tulajdoníthatunk túlzott jelentőséget ennek a jelképnek és átalakulásának, de így sem érdektelen a műben kifejeződésre jutó politikai és történelmi világkép tekintetében.)

Az így mutatkozó kontrasztok nem egyszerűsíthetők le jók és rosszak ellentétére. Elsősorban a három fiú alakja dinamikus. Ödön csatlakozik elsőnek és legszilárdabban anyjához. Richárd csak később áll anyja és az ügy mellé, de attól fogva ő a legaktívabb ereje táborának. Jenő ingadozik legtovább, az ő állásfoglalása születik meg legnehezebben, hogy végül, váratlan sorsfordulat következtében, ő magasodjék az ügy vértanújává. Jenő személye és sorsa önmagában is végletes kontrasztokat mutat: szemben áll fivérével is, anyjával is, az üggyel is; végül mégis ő lesz fivére megmentője, anyjának fájdalmas gyásza, az ügynek önként, tragikus önbüntetésként vállalt mártírja: Ödön és Richárd ellentétéből, a félnék, ügyefogyott hivatalnokból halált megvető hős lesz.

Még kevésbé szabad statikusan és egyértelműen értelmezni az epizódfigurákat, ezeket a „kevert” jellemeket, akik létezésükkel maguk is cáfolják az író jellemteremtő erejéről elterjedt naivitásokat. Tallérossy és Boksa hol ide, hol oda sodródnak; a regény számos epizódfigurája pedig teljesen semleges marad az alapkonfliktus vonatkozásában. (Erre még visszatérünk.) Így is mutatnak azonban statikus kontrasztokat: Tallérossy Ödön ellenpárja, Pál úr Richárdnak nemcsak segítője, hanem kontrasztja is, de Boksa is Richárd kontrasztja bizonyos pontokon: szembe kerülnek, oppozíciót képeznek.

Ezek a változó kontraszt-szerepek hívják fel a figyelmünket a regény dinamikájában fel tárható kontrasztokra, pontosabban dinamikus oppozíciókra. Ezeknek a természetét akkor fedhetjük fel, ha a regényt a szereplők funkciói szerint tekintjük át. A formális funkciókat grammatikai analógiával tudom szemléltetni: amint a morfológiai vagy lexikológiai elemek (a szófajok, pl. a főnevek) különböző funkciókat tölthetnek be a mondatban, úgy szerepelhetnek az elbeszélés egyes figurái — a szintaktikai szinten — különböző epikai funkciókban. (Vö.: V. Propp: *Morfológia székli*. Leningrád 1928., valamint R. Jakobson: *Deux aspects du langage et deux types d'aphasies* — in: *Essais de linguistique générale*. Éd. Minuit 1963.)

Azt mondhatjuk, hogy a legegyszerűbb elbeszélés alaptípusa a kijelentő mondat: hősé a mondat alanya, cselekménye az állítmánya, jellemzései, leírásai, helyszíni- és korrajza pedig a jelzők és a határozók. A tranzitív állítmányú mondatnak tárgya is van; ezt a mi analógiánkban minősíthetjük az alannal egyenrangú funkciónak (gondoljunk a szenvedő szerkezetre, amelyben helyet cserélnek a tárgy és az alany). Ez a grammatikai szubjektum — objektum viszony egyenértékű morfológiai elemekből áll s csupán az állítmány iránya szabja meg helyzetük különbségét. Az elbeszélés szintjén is így van: az a főnév (figura), amely az egyik mondatban alany (hős), a másikban tárgy (ellenfél) lehet.

A viszonylag bonyolultabb történet már mondatok sorából áll, a legbonyolultabb pedig a regény, amely történetek sorából (esetleg egymásba fonódó, egymást keresztező sorából) áll; egységes történetté épp az teszi ezeket a történeteket, hogy azonos hősök (azonos névszók) töltik be a funkciókat (alanyok és tárgyak funkcióit). A mi regényünket, ha ebből a szempontból vesszük szemügyre, éppen az fogja jellemezni, hogy a hősök folytonosan szerepet, funkciót cserélnek. Az oppozíció iránya megváltozik: a hős, aki az egyik történetben a cselekményt irányította, a másik történetben ellenfélle vagy szenvedő hőssé válik. Az első fejezet alanya Baradlay Kazimir — kezdetben, a fejezet végére azonban Baradlayné lesz tárgyból alanná, Baradlay pedig alanyból tárggyá. Boksa Gergő az egyik történetben vádlott (accusativus!), a következőben azonban már ő a cselekvő alany, a hős. A megyegyűlésen is így cserél helyet a kezdeti alany a tárggyal: Rideghváry Ödönnel. Így cserél funkciót Leonin is a regény két távoli pontján elhelyezett történetben (sőt az első történetben magában is) Ödönnel: a megmentő és a megmentett funkciókban.

Ezek az oppozíciók azért dinamikusak, mert irányuk folytonosan változik. Éspedig bizonyos szabályszerűséggel: majdnem teljesen, kivétel nélkül érvényesül az a szabály, hogy az egyik mondat, történet, epizód szereplője legközelebbi előfordulása alkalmával az ellenkező funkcióban, az oppozíció másik oldalán jelenik meg. Ez a dinamikus funkciócseré teljesen megfelel a regény többi kontrasztjának. A statikus kontrasztokban elhelyezkedő figurák az oppozíciók dinamikus alakulásában másképp helyezkednek el s a két struktúra bonyolult szövevényt alkot.

Számunkra nagyon érdekes az olyan epizódfigurák funkciója, akik az alapkonfliktusból eredő küzdelemben nem játszanak szerepet. Leonin, Palvicz és Salamon sem érdekeiben, sem pedig tudatos állásfoglalásában nem kapcsolódik sem a családhoz, sem a szabadságharc ügyéhez: Leonin és Palvicz katonai kötelességét teljesítve, személyesen, mintegy érdektelenül vesz részt az ellenség oldalán a harcban (Jókai nemeslelkű és bátor jellemű hősöknek ábrázolja őket);

Salamon pedig a jogilag is szentesített független ügyvéd vagy inkább bíró szerepében (a Plankenhorst-végrendelet végrehajtásával megbízott jogi képviselőként) szerepel. Ezek a szereplők azonban beavatkoznak a regény cselekményébe, méghozzá igen fontos pontokon és fordulatokat, meglepetéseket okozva: Leonin egyszer Ödön életét menti meg, másodszor pedig szökevényként tartóztatja fel; Palvicz Richárd üldözője és az isaszegi csatában halálos párbajt vív vele, s végakarata szerint is hatással van Richárd életére. A legnagyobb Salamon szerepe: ő hozza a regény megnyugtató végét annak a morális szentenciának a jegyében, amelyet már jóslatként és tanácsként is elmondott egyszer Richárdnak: „*becsületes embernek lenni igen jó gscheft*” (I. 122.). Ezek a szereplők tehát nem valamelyik szembenálló fél képviselőit jelennek meg és avatkoznak be a regény cselekményébe, hanem valami titokzatos erő, valami magasabb hatalom: a végzet küldöttei.

Az is jellemző, hogy a végrendeleteknek, a halottak túlvilágról ídeszoló szavának milyen nagy szerepe van ebben a regényben. Joggal állapítja meg Sötér, hogy a regény konfliktusai közül „a legfontosabb — és a leginkább 'csodálatos': Kazimír és Baradlayné nagy, 'túlvilági' összecsapása”. (I. m. 430.) De a másik végrendeletnek, a Plankenhorst-nagybácsinak hasonlóan fontos a mozgató ereje: amint Salamon ünnepélyes szónoklatában elmondja, ez szolgál magyarázatul a cselekmény számos különös, eddig érthetetlen mozzanatának: ez „A szenvedések kulcsa”. Ezek a túlvilági mozgató erők azonban nemcsak a regény szereplőinek élet-sorsát irányítják, hanem a nagy, kozmikus közdelem sorsát: a hazáét is!

A szabadságharc „*mythológiája*”

A regény mesés cselekményének hátterül vagy helyenként színterül szolgáló szabadságharc, a történelmi esemény rajzában Jókai gyakran alkalmazza a retorikus kommentárt: az író közvetlenül az olvasót szólítja meg és egyenesen hozzá beszél. Ilyen retorikus kommentárok ugyan előfordulnak a mesés cselekményben is, de ritkán, röviden s inkább csak arra szolgálnak, hogy összekössék a kettőt: a mesét és a történelmi hátteret. Pl. a „Mindenváros Ádám” c. fejezet bevezetője: „Az is történelmi személy. Nem mondom meg, hol lakik, mindenki ismeri. . . Lakása ott van abban a faluban, ahol 1849 végén arra a kérdésre: járt-e itt az ellenség? azt felelték: itt nem, de a szomszédban járt mind a három: a német is, a muszka is, a magyar is. Mind ellenség!” (II. 98.) Vagy a bécsi forradalomról szóló, „Tavaszi napok” c. fejezet elején: „Március tizenharmadika volt: a bécsi népmozgalom napja. — . . . Be ne csapd a könyvet, ideges olvasón! Nem viszik ki az utcára. . .” stb. (I. 173.). Vagy egy-egy (többnyire zárójelbe tett, tehát a szövegből határozottan kiiktatott) bölcselkedő, humoros megjegyzésre szorítkoznak. Pl. „Nekik kettőjüknek egy szék is elég volt. Ha Richárd ült rajta, akkor Edith az ölébe ült. (Erre a találmányra lehetne pátenst kérni.)” (II. 291.) A retorikus kommentárok azonban terjedelmes eszmefuttatásokká vagy patétikus dithirambusokká, esetleg (természet-tudományi jelenségek köréből vett) parabolákká duzzadnak a regény bizonyos pontjain. S ezek a pontok éppen a szabadságharc egyes mozzanatait örököltik meg.

A szabadságharc eseményeit, a regény mesés cselekményébe illeszkedő vagy annak hátterét szolgáltató mozzanatait Jókai nem elbeszéli, nem is megjeleníti, hanem retorikus kommentár-jának valamelyik formájában „megénekli”: szónokként elzengi vagy elsíratja. Teljes egészében ilyen retorikus dithirambus az „Egy nemzet hadsereg” címet viselő fejezet. Bár Lánghy Bertalan a szereplője, lényegében mégsem cselekmény-mozzanat, hanem ebbe a szövegrész-típusba tartozik a „Perihélia” című; bár Ödönről szól, ide tartozik a „Régi jó barátok” c. fejezet első része: Ödön meditációja és ennek folytatása ugyanebben a fejezetben, elfogatásakor, s a következő, „Nadir” című fejezet elején. Ez utóbbiak előadásában Jókai a style indirect libre-t alkalmazza. (Megjegyezzük itt, hogy a szakirodalom későbbre teszi ennek a kifejezés-módnak a magyar irodalmi jelentkezését: nyomokban fellelhetőnek vélik Mikszáthnál, időnként Tömörkénynél. [Vö.: Herczeg Gyula: *Móricz Zsigmond stílusa*. Stilisztikai tanulmányok. Gondolat 1961. 254.] Tévedés: Jókai bőségesen és könnyedén él vele; az Ödön menekülését elbeszélő részekben ez az átképzeltetés előadásmódja állandó eszköz a menekülés igazolásának és a menekülő lélekrajzának bemutatására. Jókai saját menekülésének lelkiállapotát és önigazolási szándékát szókés ebben látni — ezt az élettrajzi magyarázatot többen leírták. Arra azonban senki sem figyelte fel, hogy ez a style indirect libre-nek alkalmazásával történik. Pl. „Most aztán Ödön érezte, hogy mit tesz 'semmivé lenni’. — A letipor, elgázolt ember, ki helyéből el nem hagyta magát riasztani, még mindig 'valami’. Corday Charlotte arca még elpirult a haragtól, midőn levágott fejét a hóhér arcul üté, még a leütött fő is 'valaki’. — De a futó ember, ki kelepcébe esett, az a 'senki’ és a 'semmi’.” stb. [II. 213.] L. még: „Ödön e pusztán közepett úgy érezte magát, hogy ő most egy porszem. — Egy porszem, mely eszmél, érez, emlékezik. — Emlékezik rá. . .” stb. II. 219.)

Ilyen retorikus kommentár szerepet töltenek be a természetrajzi parabolák, amilyen a „Perihélia” is, a „krák” példázat is; illet a klasszikus mitológiai és történelmi párhuzamok is a „Várharc mennykövekkel” c. fejezetben. De nem csak a formai megoldás, vagyis az, hogy a

történelmi eseményt mindig retorikai kommentár köríti vagy helyettesíti, hanem ennek a retorikának a jelentései is igen fontosak a regény értelmezésében. S ilyen vonatkozásban a Baradlayné által a túlvilági ellenféllel vívott küzdelem párhuzamos mozzanatainak foghatjuk fel őket. (Még formai hasonlóság is van: Baradlayné is egyoldalú, retorikus beszélgetéseket folytat a halott portréjával.)

A dithyrambusok és az elégikus betétek nemcsak stílusesszöveggé, nemcsak díszítő elemként használják a kozmikus és világtörténelmi parabolákat és hasonlatokat: ezeknek hiperbolikus funkciójuk van. (Sőtér jegyzi meg, hogy ennek jegyében olvad egybe Baradlayné hazaszeretete és anyai szeretete ugyanegy érzéssé. I. m. 430.) Nemcsak a Baradlay-család története emelkedik fel egy magasabb szférába a nemzet életével való összefonódottsága révén, hanem maga a szabadságharc is túlnő a történelemszemlélet tárgyilagos szféráján és kozmikus, eget-földet megrázó eseménnyé terebélyesedik Jókai hiperbolikus víziójában: „óriási küzdelem, történelmi emlékü diadalaival”, amelyet a nemzet „ősmondabeli erővel” vívott Európa két kolosszával. „S a költő, ki meteorként futotta végig az egész eget fölöttünk, nem zengett egyébről, mint e szent harcról; ez hangzott alá onnan a magasból: ez volt utolsó szava, midőn az ismeretlen láthatáron lebukott előttünk. — Talán nem is a földre esett le. Talán egy új földforgás alkalmával ismét meglátjuk őt, szikrázva, mennydörögve fejünk felett.” (II. 5–7.) Olykor maga az író is érzi a túlzás eltúlzott voltát: „Jól van. Ez idáig poézis, de hol a próza? ...” (II. 8.), de nem engedi meg a józan észnek, hogy eltérítse költői látomásától. Nem is engedheti, mert ez nem pillanatnyi látomás, nem a perc ihlete, hanem az írónak és az egész műnek uralkodó szemlélete.

A szabadságharc a Jókai-regényben kozmikus vízió: a végzet játéka az emberekkel, a népekkel. Nem volna szerencsés ezt a szemléletet kiragadott idézetekkel bizonygatni, bár ilyet is találunk jócskán. („Az Eumenüdák voltak a bevádlók” s még a bírák sem tehetnek arról, hogy „az Eumenüdák szomjaznak”. II. 241, 246.; „A végzet betölt ...” II. 255.; „Sorsát senki sem kerülheti el” fejezetcím stb., stb.) Elég volna utalnunk arra, hogy a népfelkelést kifejezetten is természeti jelenséghez hasonlítja Jókai, nem úgy, mint Petőfi, aki külsejét és ellenállhatatlan erejét érzékeltette a hasonlattal, hanem kiszámíthatatlanságát, titokzatos, embertől független működését hangsúlyozva. S elég volna utalni a kozmikus hasonlatokra, amelyek mind-mind a jelenségek magyarázatát utasítják el: „De hát hol vette volna ez a nemzet azt az ősmondabeli erőt az újabb kornak e Nibelungen-énekéhez? Elmondom, ahogy megérttem.” S végül: elegendő volna emlékeztetni arra, hogy Jókai maga hogyan fogta fel ezt a feladatot: „Írjunk mythológiát!” (Az ércleány, Csataképek a magyar szabadságharcból. Nemz. kiad. X. 1894. 38.)

A közzív ember fiai valóban mitológiája a szabadságharcnak, nem történelmi képe. De nem azért, mert az írónak ez volt meghirdetett szándéka, hanem azért, mert ezt adja a szöveg, a regény maga. Amikor a szöveg lexikális szintjén az egzotikumokat találjuk jellemző vonásnak, a mondattani szinten az ellentétes szerkezeteket (*pedig, hanem!*), az elbeszélés felépítésében a szituáció-kontrasztokat; a kompozíció fő ívét a rapszódia-szerkezetben, a jellemek rendszerét pedig a dinamikus oppozíciókban és a statikus kontrasztokban találjuk meg — akkor mindenütt egy nagyobb, a mű egészében és részleteiben egyaránt megnyilatkozó szemléletet fejtettünk ki a szövegből. Ez a szemlélet pedig nem egyéb, mint a racionális és az irracionális ellentéte. Jókai sajátos értékrendjében ez a két pólus a köznapi, józan gondolkodás, a triviális logika és a magasabb rendű, a metafizikai törvény ellentéte; az utóbbit csak nyomaiban lehet rajtakapni, megsejteni. Az emberek mindig a józan ész szerint próbálnak haladni, de a végzet, a magasabb rendű (túlvilági) erők (csodák, meglepő fordulatok) minduntalan kifognak rajtuk. A végzet törvényeit az író is csak sejti, de képes hatásukban ábrázolni, művésziileg megragadni őket.

Ezt a világszemléletet kiegészíti a hit abban, hogy a végzet végül is a jó, az erény és a nemesség győzelmét hozza. És a hit az emberek jószágában: „Az emberek nem rosszak ingyen: csak úgy a rosszság szeretetéből.” A „sátán” rontja meg őket: a haszon vágya, a spekuláció. De a sátánnak is joga van élni: „Leben und leben lassen.” (II. 295.) Ha a végzet nem is tudja a jószág, az erény, a (lelki) nemesség maradéktalan győzelmét megadni, a kompromisszum, a fele-fele pyrrhusi győzelme Jókai szemléletében biztosított és bölcs belátással győzelemmé átminősített. Jut is, marad is: „Mi nem fogjuk irigyelni (a sátán) szerencséjét. — Hiszen minékünk magunknak is annyi van, hogy még ebben az óriási nagy teremben sem férne el, ha magunkban nem tartanók.” (II. 296.) Ma ezt a bölcsességet mi hazugnak, illúzióknak érezzük. A kétely Jókaiában sem aludt.

Ezt a metafizikai szemléletet mindenáron hitelesíteni kellett, hiszen máskülönben olcsó önvigasz marad. Hitelesíti ezt mindenekelőtt az egzotikum: ha voltak, léteztek valaha vagy valahol efféle csudálatos dolgok, ilyen, a mítoszok és a történelem mélyéből kisejlő, különös események — nos, akkor lehetnek, létezhetnek ma is.

Hitelesítenek a váratlan fordulatok, meglepetések és csodák, amelyeket a „*Hanem*” és „*Pedig*” kötőszavas bekezdések tartalmaznak, valamint a kötőszó nélkül, pusztán az ellentétes

tény közlésére szorító — ilyenformán a meglepetést hangsúlyozó, még meglepőbbé tévő — formulák.

Ennek a hitelesítési erőfeszítésnek a kifejeződése a rapszódia-kompozíció: az élet a maga áttekinthetetlen bonyolultságában, hullámhegyek és völgyek szeszélyes váltakozásában, konfliktusok és álkonfliktusok sorozatában jut el a végső megnyugvásig.

Végül ennek a hitelesítésnek az eszközei a retorikus kommentárok. Csakhogy a mai olvasó számára ezek éppen ellenkező értelemben funkcionálnak: éppen az a körülmény, hogy a tények hihetővé tételére lírai magyarázatokra, patétikus kommentárokkal van szükség, adja meg a kulcsot számunkra a regény víziójának minősítéséhez. A retorikai hitel voltaképp költői hitel — a regény víziójának csak költői hitele van: azaz annyi, mint a mítoszoknak, mint az emberiség nagy illúzióinak. Egy költői képzet nagy teljesítményét bámuljuk meg benne, az emberi vágyak és érzelmek megragadó megformálását. De éppen ezért és ennyiben értékelhetjük nagyra. Ha viszont a történelem megjelenítését kérnénk számon tőle, egyértelműen el kellene utasítanunk mint hazugságot. Az illúzió csak a költészet szférájában lehet szép — a történelem szférájában egyszerűen csak hazugság, önámítás volna.

Tanulság helyett

A kastély tehát, amely kívülről pompás palota, belül más funkciókat rejt: egy nagyszabású világértelmezés kísérleti műhelye. A Jókai-regény nem az, akárcsak más nagy művek, aminek külső képe mutatja. Nem a szabadságharc megéneklése, vagyis: csak külsejében az. Hanem a végtet játékának a leleplezése, és egyben ennek a tragikusan is felfogható felismerésnek az emberiesítése, számunkra elviselhetővé tétele.

Ezt az értelmet azonban tizenhárom éves gyermekek nem képesek kihüvelyezni a regényből. Számunkra marad a regény, akár akarjuk, akár nem, regényes kalandok sorozata, érdekes figurák panoptikuma. Végzet? metafizika? rapszódia-kompozíció? Ezek nem tizenhárom éves gyermekeknek való fogalmak. Talán azt sem ártana fontolóra venni, hogy ha a regény értelmét nem tudjuk teljességében megismertetni a gyermekekkel, akkor nincs is sok értelme éppen ezzel a regénnyel gyötörni őket. S még kevésbé van értelme annak, hogy Jókait, kétségkívül legnagyobb regényírónkat (még ha ehhez a „legnagyobb” jelzőhöz hozzá is tesszük: „hélas!”) kalandregény-szerzővé degradáljuk, csak azért, hogy kötelező olvasmányként fogadtathassuk el kiskorú — vagy szellemileg kiskorú — olvasókkal.

Hanem — íme, az én tollam is rájár már! — az érett olvasókat is figyelmeztetnem kell két dologra. Az egyik: ez az értelmezés nem zárja ki más értelmezések lehetőségét, sőt azok helyességét sem. Az irodalmi mű értelme ugyanis nem egyszerűsíthető, redukálható néhány tömör logikai formulára, hanem összetett, bonyolult, sokrétű. A mű értelme nem azonos a vulgárisan felfogott tartalommal, hanem az igazi tartalommal: a mű egészével. A mű tartalmához hozzá tartozik minden egyes szava és az összes szavai közt meglevő minden összefüggése. A regény totalitása, ha nem játszunk a szavakkal, így is értendő. Ezért tehát nem tévedés *A köztűz ember fiait* a szabadságharc regényének mondanunk. Csak éppen bántóan csonka megállapítás. A regény, amint igyekeztem megmutatni, ennél sokkal több, de mindent, a teljességét az én elemzésem sem tudja (nem is akarja) átfogni. A fenti megállapítás egyben torzít is így, ha csak nem hangsúlyozzuk benne a *regény* fogalmának helyes jelentését, a fikciót, a subjektív teremtes mozzanatát.

Azt jelenti ez vajon, hogy a teljes relativitás álláspontjára helyezkedem? Sietek megelőzni minden ilyen vádaskodást. Az értelmezéseket nem tartom egyenértékűnek. De hol a megbízható kritérium arra, hogy melyik értelmezés helyes? Nos, egzakt kritérium erre az irodalom és a művészetek tudományában nincsen. De van morális és szociális kritérium: az értelmezésnek is megvan a maga társadalmi funkciója. Nem volna illendő ezt tovább magyarázgatnom, az olvasó láthatja, hogy én ezt az én értelmezésemet valom olyannak, amely a mi társadalmunk, korszakunk értelmezése lehet. Döntsen most már ő: egyetért-e ezzel vagy nem.

S egy másik figyelmeztetés. Szomorú tapasztalatom — s ez is mélyen összefügg az olvasási kultúra fogyatékosságaival —, hogy sokan azt várják a műelemzéstől, hogy „megfejt” a művészet, az alkotás, a művészi szépség „titkát”. Efféle tapasztalataimat az teszi különösen ijesztővé, hogy „hivatásos olvasók”, kiadóhivatali lektorok is vallják a műelemzés feladatáról az efféle tévhiteket. Ez a gyakorlatban azzal a véleménnyel párosul, hogy a műelemzésnek „szépnek”, „költői lendületűnek” kell lennie — az egység száraz.

Hadd szögezzem le: a műelemzés szerintem nem arra való, hogy a mű élvezetét helyettesítse — a mű titka ugyanis éppen élvezete, amely csakis a személyes átélésben valósul meg. Ha valakinek butféle van, azon nem tud segíteni a legköltőibb szárnyalású műelemzés sem. A műelemzés egyet tehet: a maga racionális eszközeivel előkészíti, hozzásegíti az — egyébként fogékonyak feltételezett — olvasót a mű minél teljesebb befogadásához, élvezéséhez. De a műélvezet első sorban egyéni készségek meglétének múlik.

Azok a nálunk szokásos műelemzések, amelyek költői hangvételük, „szépségük” révén aratnak sikert, voltaképp nem műelemzések. Hanem, bármily meghökkentést okozzon is ez híveinek, a művel kapcsolatban levő, de autonóm költői teljesítmények: *a műlélmény parafrázisai*. Ezért van az, hogyha igazán költői tehetségű „kritikusok”-tól valók, akkor érdekesek is; de önmagukban és alkotójuk személyiségében hordják hitelük biztosítékát. Egy érzékeny és költészete vagy más szellemi tevékenysége révén *jelentős* személyiség műlélménye feltétlenül érdekes, de inkább magáról a személyiségről vall, mintsem a tárgyául, pontosabban ürügyül szolgáló műről. S ezért van az, hogy a nem költők és jelentéktelen személyiségek ilyenfajta elemzései elviselhetetlenül szubjektívak, többnyire félrevezetők és végső soron érdektelenek.

Didaktikus és racionális műelemzést szerettem volna adni, olyat, amelyet más is utánam csináljon. S az sem lesz baj, ha más eredményre jut. Be merem vallani, hogy az én elemzésem szubjektív. De a bevallott szubjektivitás éppen a *szubjektivizmus* ellenszere.

[1969.]

Lukács János

SZABÓ LŐRINC IDŐSZEMLELETE A TŰCSÖKZENÉBEN

Szabó Lőrinc küzdelme a teljesség bírásáért talán sehol nem olyan átgondolt és sikeres, mint az időszemlélet terén. A *Tűcsökzenében*, 1945–47-ben született életrajzi ciklusában eredményesen kísérli meg élete negyvenöt évének időbeli analizálását és kumulálását.

Ez az időérzékenység sokkal inkább belső szemléletéből, mint az idegen példákból táplálkozik. Szabó Lőrinc jelleme és életútja azt a szomorú logikát követi, amelyet a XX. század oly sok gondolkodója igazol. A kutató szenvedély, a tudás, a tudós kiválása a tömegből, az ebből következő magányézés, majd a kétségek közt hanyódoó relativizmus. És a visszavezető utat — sajnos — nem mind találták meg. A relativizmus a század sok nagy szellemének betegsége, amely vitathatatlan eredményei ellenére mindnyájuk számára a végső csődöt jelentette. (Čapek, Kafka.) Aki túllépett rajta, azoknál dinamikus szemlélete feltétlen előnyt jelentett. (Brecht, József Attila, Lorca.)

Szabó Lőrinc esetében azonban problémásabb a relativizmus kérdése. Nála ugyanis sokkal inkább szemlélet, módszer, ábrázolási eszköz, amely segíti a valóság szemléletben, a képalkotásban. Sikerral használja fel a konvenciók elvetésében, állandó készenlétet eredményez, képessé teszi értékes és értéktelen szétválasztására.

Az időprobléma felismerése, felfogása és ábrázolása a XX. század íróinak egyik központi témája. A világirodalom időérzésének modern felvetője (Proust) és megoldói (Woolf, Joyce, stb. . .) inkább csak felszabadító hatásukkal érintették a hasonló magyar törekvéseket. Ezek közül századvégi ihletésű Ady szimbolista és Kaffka impresszionista gyökerű időérzékenysége. Krudy tér- és időbeli kódvilága szinte rokonalannak mondható. A nyugati hatás leginkább Kosztolányi alkotásmódjából érződik ki. A visszaemlékezés szerkesztett *A szegény kisgyermek panasza* még témájában is megközelíti Szabó Lőrinc művét. Azonban szembevetődnek a különbségek is. A *Tűcsökzene* sokkal bonyolultabban, részletesebben és eredményesebben vivja meg küzdelmét az idővel.

Kosztolányi csupán egyetlen drámai pillanatban (Mint aki a sinek közé esett, és általérzi tűnő életét . . .) képes „megfogni, ami örök”, egyébként nála „a távol élet messze mese lett”; Az egész műben víziószerűen tűnik fel saját gyermeki alakja, ezt talán csak a nosztalgia hasonlítja össze a későbbi felnőtten, saját magáról alkotott retrográd véleményét sehol sem közli, esetleg mint érzékeny narrátor „a kisgyermek” néven nevezi magát. Kosztolányi így végeredményben csak a mű elején és végén beszél a jelenben, a többi egyetlen nagy alábukás a múltba, egyetlen hosszú tartózkodás egy meghatározott rétegben.

Szabó Lőrinc *Tűcsökzenéjében* viszont éppen az időszemlélet állandó többszólamúsága lép meg. A költő három időréteget teremt. Ennek megfelelően képesek vagyunk a megírás jelenét, a cselekmény idejét és a közte eltelt éveket egyidejűleg figyelemmel kísérni. Minden réteg alaphangulata beleérződik a többibe, ezzel teszi egyénivé és mégis egységessé a ciklus összes darabját. Ezt a többidőiséget változatos módokon érheti el. Az *Apám* (13.) az összes időréteget egy versen belül felvonultatja. A cselekmény ideje:

„ő kimaradt
a negyedikből a latin miatt
s kovácsnak ment, . . . azután
a vasútra fűtőnek . . .”

Ezután a közben eltelt negyven évet írja le, amely szorosan az előzményekből fakad és szorosan a harmadik részt előlegezi:

„... nem találta helyét
a világban... Több mint négy évtized
kellett hozzá, hogy végre szív szerint
békét kössünk egymással, újra, mind.”

Most következik a megírás jelene, amely itt logikai szükségszerűséggel támaszkodik az előzményekre és 1945 döntő emlékével le is zárja a témát:

„ma már dér lepi mindkettőnk fejét.
Ez hozott össze, a Rettenetes Év.”

Itt az időrétegek a történet valóságos egymásutánjában következnek. Bonyolultabb a helyzet az *Első emberek* című verssel (15), éppen azért, mert itt a valóságos sorrend megbomlik. Egy időtlen felsorolás után azonnal a logikátlan, végzettszerű jelen ugrik be a költő emlékezetébe (— halott már, —), ami aztán az összes többi réteget, a boldog gyermeki múltat is, kísérteties, lidércfényserűen imbolygóvá teszi. Ez a korai halál, a fel nem növő, tehát a meg nem való-sult jelen végig túlságosan hordozza a múlt ballasztját:

„Él még, első társaim, valahogy
és valahol, mint bennem, éled-e
bennetek is az akol melege, ...
első emberek, gondoltok-e rám?”

Ebben a versben szinte csak két réteg szerepel: múlt és félmúlt. A jelen egyetlen említése legelől azonban olyan döntő, hogy időrétegből szinte költői szemléletté erősödik.

Szabó Lőrinc különös előszeretettel ötvözi szétválaszthatatlanul egybe a rétegeket, úgy, hogy azok csak magát az idő múlását érzékeltetik. És pedig teszi ezt éppen az el nem múltó jelenségek sorbaállításával, ezek változását, vagyis az idő múlását az évszakok változásával érzékelteti. Így ír például az *Ipoly füzeiben*:

„nyáron zöld bánat, ősszel halk tüzek,
szeretek, csöndes szomorufüzek, ...
s alig pettyezte gólyahír a gatz,
barkátok már hozta az új tavaszt.”

A hangulatok egyidejű felvillantása főleg azért kelti az időtlenség érzetét, mert az életet végig-kísérő érzékszerveken keresztül reagálódik le a költőben. A *Hangokban* így ír: (—68):

„Hangok játéka is vonzott, össze lehet
raknom belőlük a fél életet.”

Az érzékszervek az állandóságban megmutatkozó változás pontos műszerei. Dicséretüket olvashatjuk még *A szem örömei* (67), *A fehér táj* (338), *A tél rajzai* (44) stb. versekben.

Külön kell szólni az egyes rétegek szélességéről. Ez az aprólékos boncolás feleslegesnek tűnik, pedig nem az, mert a költő nemcsak a jelenben képes élete csomópontjait kitapintani, ezt teszi múltjával is. Így a mű epikus menetét drámai mikroanalízissel és nagy időátfogással egyaránt tarkítja. A versek legtöbbször időtartama egy-egy tényleges eseményével azonos. Legizgalmasabbak azonban a szinte robbanásig sűrített, tehát az egész életet átfogó, néhány sorba tömörítő művek. (*Vissza, Gyarmatra*, (261), *Idő* (276), *Rózsika, Hajnalka* (284), *Örök változás* (297), *Búcsú* (350), vagy ellenkezőleg, az igen rövid időt atomikusan széjjelboncoló, analízáló versek. (Pl.: a 311—315, ahol öt vers végeredményben egyetlen pillanat tartalmát boncolja, vagy *Rémület* 308, *Ketten a strandon*, 305.) Ide számíthatjuk egy-egy hosszabb időszakot valamilyen szempontból átfogó, summázó verseit is.) *Lányok*, (26), *Vasbika*, (54.), *Nap napra telt*, (69.), *Nyár, újra nyár*, (183.).

Szabó Lőrinc újszerűsége azonban nem az egyes rétegek finom elkülönítésében vagy akku-mulálásában van, hanem ezek egymásbaépítésében. Bár ő maga így ír: (*Kigyúl a csillag*, 81.)

„... maguk az évek, egykori
dolgok akarnák újrakezdeni
álmukat bennünk...
... te rendezted,
múzsák anyja, anyám, Emlékezet!”

Ez a megállapítás csak részben igaz. Itt ugyanis nemcsak szokásos költői érzékenységről, hanem egyéni világszemléleti hajlamról van szó. A költő kis és nagy időt egyformán képes magához mérni és magát hozzá. Az expresszionizmus kozmikus látnokai csak a bizonytalan végtelent érezték, annak emberi tartalma nélkül. Szabó Lőrinc éppen azon fáradozik, hogy az idő végtelensége és saját nagyon is véges földi pályája közé hidat emeljen. (*Rózsika, Hajnalka*, 284., *Ketten a strandon*, 305.) Eközben ráeszmél, hogy nemcsak az egész élet vonatkozásában hanem annak minden mozzanatában csupán egy darabig képes kapcsolódni az időhöz, annak végtelenségét nem befolyásolhatja, csak saját maga számára bonthatja fel önkényesen. Így ír a *Táj épül, omlik* című (7.) versben:

„... jön, itt van, már nincs...
... én magam vagyok
a kép s a keret...
hogy értsem magam s hogy megértsetek:
örök véget és örök kezdetet.”

Valahol itt rejlik az egész Szabó Lőrinci időérzés kulcsa. Ez a szemlélet az elmúlás és céltalan-ság örökös jelenlétét szuggeralja, másrészt viszont az örök újrakezdés és folytatás is jelen van benne. A kettő együttes szemlélete, az előre- és hátratekintés képessége, a költő ebből fakadó életérzései: a lehangoltság és a törhetetlen bizalom együttese finom hálót alakít ki. Van ebben valami végzetserű: Az idő végtelen azonossága és az emberi élet egyszeri, egyedi volta, jövőtehetetlensége nyomasztó felelősséggel nehezedik a költőre. (*Relativizmus*.) Másrészt viszont érzi magában is a végtelenség egy darabját és tudja, hogy a halál is csak személyében, de nem emberi voltában állíthatja meg.

A költő szellemi diadala, hogy — tudva bár, hogy egy élet tartalma csak villanásnyi idő — ennek minden mozzanatát, elmúltat és jövőt, képes magába gyűjteni és egyszerre érezni. (*Templom utca* 10, 31., *Vissza, Gyarmatra*, 261.) Így alkotja meg az „Idők Többsését”, amely természeti és filozófiai lehetetlenségből a költő valós életévé testesül. (261.)

Az időszemlélet a műben nem fejlődik együtt a költővel, kezdettől a végleges szinten mozog, hiszen ez teszi egyáltalán lehetővé a mű létrejöttét. Egyetlen kivétel van ez alól, a *Vissza Gyarmatra* (261.) című vers, amelyben így ír:

„... Múlt, vagy még? Jelen!
felelt száz hang s helyemre hirtelen
egy gyermek állt.”

Ennek a gyermeknek hasonló a szerepe, mint Kosztolányi „szegény kisgyermekének”. Kezdetben néhányszor leírja az „emlékezet” szót vagy a „látom” kezdetű, vízióserű megjelenítést (*Vasbika*, 54., *Kigyúl a csillag*, 81., *Csak, ami Volt*, 32., *Etelka néni*, 57.), a látomások azonban ritkák, hiszen a költőt éppen nem a rohamszerűen megjelenő emlékek, hanem a múlt, jelen és jövő állandó jelenléte és egymást egésze kerekítése jellemzi.

Külön figyelmet kell szentelni annak a küzdelemnek, amit a költő az idő elvont gondolatának plasztikus megjelenítésére fordít. Mint annyi más elvont fogalmat, az időt is megfoghatóvá, vagy inkább mérhetővé, ellenőrizhetővé igyekszik tenni. Mint az ember kezdettől — öntudatlanul, ő tudatosan — a tér változásával méri az idő változását. E látszólagos paradoxont azonban többszörösen feloldja, miközben magához képest kozmikussá fokozza, de az idő nagyságához viszonyítva modellé kicsinyíti a világegyetemet:

„Nap napra telt, év évre, rengeteg
hátán, ahogy a kontinenseket,
vitt a forgó Föld, róva régi s új
köreit, éppoly lankadatlanul,
mint a magát a percmutató
a vekkerünkön...”

(*Nap napra telt*, 69)

A következő idézetben saját emberi alkotását is hozzáméri a mindenséghez. És a nevetségesnek tűnő, hiú összehasonlításban kiderül a lények végtelen egymásmellé rendeltsége és egymásmelletti végtelensége: (*Idő*, 276.)

„Év évre telt, évekre évtized,
s vitt, forgatott a forgó gömbsziget,
vitt a vén Föld, fényévek tengerén
föl és le a Tejút fénykerekén ...
s időtlen fények közt repültem a
fényszigettenger porszemszigetén
szigetporszemek fényporszeme, én.”

Az idő múlását gyakran érzékelteti Szabó Lőrinc a mozgással, tehát szintén térváltozással. Ennek az ábrázolásnak megrendítő példája a *Rózsika*, *Hajnalka* című verse (284), ahol az élet és egyéniség gyökereiről beszél:

„Kóbor láng, mely iszonyú messziről
elindult egykor, villám, kétfelől
egybecsapó s megint szétágazó ...”

A tér és idő relativista egymásbajátszásával itt a komor eleve elrendelést állítja szembe; a vers hatását éppen a végtelen mindenség és a véges egyéni élet határait rádobbanás adja.

Ugyancsak a térbeli távolság „messze” szavát használja a *Valahogy ott ...* című versében is (344.):

„Kik messzebb, mint Kalipszók s Nauzikák,
véreim bár, mind távolabbiak ...”

Az idő múlásának a térbe transzponálása azonban talán a *Galagonya* című versében (333.) a legszemléletesebb:

„Hogy megy ez az álló galagonya!
Rőt bogyoim át ami valaha
volt, az áramlik, legelső nyara ...
... ágbogas ritmikád
türelme Év s Nap roppant taktusát
maggá lassítja: azzal lépsz tovább
A közös táncba s ami valaha,
magadba zárva a végben is a
kezdet maradsz, Egy, Te, Galagonya.”

A végtelen idő és a véges emberi lehetőségek örök dilemmáját igen jól érzékelteti a — szinte még a gondolatnak is útját álló — „idők rácsa” kifejezés, amely több versben is szerepel. (*Örök változás*, 297.: lazuló rácsain szövik a lélek; *Ketten a strandon*, 305: iszonyú, örök idők rácsa a hunyt pilláim mögött; *Két éjszaka közt*, 326: A kettős éj rettentő rácsai.)

Talán az ismétlődés, a változásban megmutatkozó állandóság szuggerálja legerősebben az idő múlását, annak lopva eltűnését. Erre utalnak a költő egymást kiegészítő, vagy éppen megsemmisítő szerkezetei: nap kél, nap száll (297.), táj épül, omlik (7.), jön, itt van, már nincs (7.) tél, tavasz, nyár, ősz (9.), nap napra telt, év évre (69.) stb. ...

Ritkán, s talán éppen ezért hatásosan, az ember számára felfoghatatlanul nagy számokkal igyekszik az időt megközelíteni. (Ötvenmillió vízi év után; még évezredekig (305.), száz, ötszáz, ezer év utániak (344.), tíz fényévem a Sziriusz felé, (347.), izenként hárommilliárd helyen (350.), százbillió tonna napsugár (287.).)

Az idő múlása mint filozófiailag központi téma mindössze három versben bukkan fel. Mint az életrajz eseményeinek determinánsa azonban számtalan helyen és erősséggel jelenik meg. Nem mint kíséremotívum vagy kisegítő megoldás, hanem mint alapvető szemlélet. A relativizmus felszabadító hatására a költő állandóan képes elszakadni annyira a témától, hogy azt időben kösse élete múltjához, jelenéhez és ezzel bizonyos fókig értékelje is. A történet súlyát így kétféleképpen tudja „az idők többségében” vizsgálni, de saját érzelmi reflexióit is egymásután sorakoztatja. Ez az önmagával való állandó többszörös szembeállítás a vers cselekményének értékét többször lerontja, vagy kétségessé teszi, viszont az emlékezés villózásszerű ritmusát feltétlenül hitelesebbé és plasztikusabbá változtatja.

Az események és emlékek ilyen relativista egymásra rétegezése nemcsak a cselekménymegítélés többféle lehetősége felé nyit kaput, hanem a költő érzelmi sokszínűségét, az érzelmek egymásbamosódását is bemutatja.

Így alakul át az idő költői motívumból költői alapállássá, a mű alapvető szemléletévé. Ennek során függetlenedik a témától, viszont minden témába behatol. A *Tücsökgzene* hangulatilag, érzelmileg igen sokszínű alkotás. Témáit az egyéni élet fonala fűzi egybe, szemléleti sokoldalúságát pedig a teljességre törés igénye biztosítja.

Gál István

TÓTFALUSI KIS MIKLÓS ANGLIAI ÖSSZEKÖTTETÉSEINEK NYOMÁBAN

— Mezőlaki János angol ismeretségei —

Tótfalusi Kis Miklós angliai tartózkodásáról eddig nem sikerült részleteket megtudni.¹ Mentségében csak ennyit ír erről: „Igazán mondhatnám Erdély felől, a mit Anglia felől (mert ott is volt valami bajom) mondtam, mikor onnét kijöttem: Anglia terra vale: fueras mihi Carcer et Orcus: Angelicam que te dicere jure queam.” A British Museum kéziratának Harley MSS. 7013. számú okmánya Tótfalusi Kis Miklósnak egy eddig sem Angliában, sem itthon közzé nem tett levele Bogdány Jakabhoz 1688. június 1-ről. Ennek szövege a következő:

Adjon Isten jó egészséget és jó szerencsét Kgldek Földi Uram
A tavasszal egykor jelentvén Stueven Uram, hogy Kgldek levelet akar küldeni, énis írék Kgldek edgyet, hogy az övében rekesztvén küldjem el, és ne kellessék külön fizetnie Kglmednek érette. Ez mikor oda vittem volna, otthon nem találván magát, ott hagytam a levelet. Azután ugy érzettem, hogy az én levelemet nem tötték volt az ő levelekbe, hanem külön magánosan adták postára. Tudom hogy költött Kgldek reá; millyet ha tudtam volna, inkább nemis irtam volna Kgldekhez, hanem directe Mezőlaki Uramhoz inkább. A' mit azért arra a' levélre költött Kgldek, vegye-ki az én pénzemből. Im most e' levelemet Jóakarónk által küldöm, és ajándékon vitetik. Én Kgldek irtam volt a Kgldek levő néhány pénzem felől, hogyha megküldhetné. Nem kértem volna, igazán mondom, olyan hamar, de az alkalmatosság úgy tanácsolja vala: tudniillik minthogy Mezőlaki Uramtól én hozzám pénz jó, azon alkalmatossággal ez is jól eljöhét; azután pedig talám nem adatik olyan jó mód az elküldésében. De én mind ezt Kgldekre bízom, és kívánom hogy ez írásom találja Kgldek jó egészségben.

Amstelod., 1. Jun. A. 88. st.n.

Kgldek jóakaró Földije
M. T. Kis Miklós

P. S. Kgldek, azt gondolom nem igen lehet még ott ismeretes a mesterségével; mert ez a becsületes német ember, a ki onnét nékem most levelet hozott, és ismét ezt tőlem visszaviszi, itt az én szállásomon a gazdámól megvásárolta vagy kettőt az ő picturái közzül, a szállásokat és barackosokat: még pedig a mint a Gazdám mondja, nem nagy észre vévén, tudtára adám, hogy ott Londinombanis vagyon már olyan mesterember, és ő Kgldek nevét s szállását néki fölírván, igen commendálám Kgldek néki, hogy Kgldekvel negociálljon.

Címzés:

Monsr.
Mr. Jacob Bogdani Schilder,
near Sint Schylsis in toer Street
by de Duyose Stoon kaerver van
offin.
London

Fontos új adattal járul hozzá a levél Bogdány Jakab életrajzáának pontosabb megállapításához. Bogdány Jakab (1660–1724) III. vagy Orániai Vilmos és Anna királynő korának felkapott holland stílusú zsánerfestője. De ismeretlen volt London műgyűjtő köreiből, mikor a levél szerint 1688 nyarán már Londonban élt, hiszen Kis egy londoni német kereskedőnek

¹ TOLNAI Gábor: Tanulmányok. Bp. 1970. 41–54. 369–382. Részletesen tárgyalja Kis Miklós betűtípusainak mai érvényét és rangját az angol nyelvű nyomdászatban.

ajánlja figyelmébe azzal, hogy most már nekik is van holland stílusban dolgozó festőjük és vásároljon tőle. A levél szövegéből az is kitűnik, hogy Kis maga is birtokában lehetett Bogdány-képeknek és fiatal mesterüket nagyra tartotta. Országgh László szorgos kutatásainak Bogdány Jakab hatvannégy képét sikerült azonosítania, közülük számosat éppen az angol királyi palotákban, Londonban, Windsorban és másutt.² Kis Miklós levelének Mezőlaki Jánosra való utalása és Mezőlaki ismeretségi körének földerítése³ esetleg további angol műgyűjtők birtokában levő Bogdány-képek azonosítására vezethet.

Kis Miklósnak tehát Mezőlaki János volt az a londoni kapcsolata, akinek a révén neves angolokkal összeköttetésbe kerülhetett. Mezőlaki 1666-ban Ames *Medulla*-járól írt Franekerben disszertációt, 1667-ben Oxfordban, 1668-ban Cambridge-ben, 1669-ben Londonban élt. Ott volt két évtizeddel később is, amikor Kis Bogdányhoz írt levelében őt említette. Az OSZK Kézirattára őrző Album Amicorumját, benne csaknem száz angol ismerőse aláírásával.⁴

Az 1660-as restaurációs évek bonyolultsága a túlélő nagyságok sokágú kapcsolatait tette lehetővé Mezőlaki számára. I. Károly és Cromwell híveiből és ellenfeleiből számos jelentős személyiség vett részt a megújuló Anglia diplomáciai, társadalmi és egyházi életében. Legfontosabb ismeretségeiből csak pár kimagaslót emlíünk: John Tillotson (1630–1694) canterbury-i érsek, az egyik legnagyobb hitszónok, aki Drydenre is hatott, Cromwell unokahúgának férje, Anna királynő bizalmasa, a patrisztika szakértője, Szent Basil és Chrysostom műveinek kiadója, a szociniánusok ellenfele; Isaac Barrow (1630–1677), Newton tanára, a kor második legnagyobb matematikusa, a Trinity College vezetője, a cambridge-i egyetem helyettes kancellárja; Richard Allestree (1619–1681), a polgárháború royalista résztvevője, az Eton College provostja, II. Károly bizalmasa és udvari papja; Edward Calamy (1600–1666), a presbiterianizmus védnöke, I. Károly ellenfele, de II. Károly egyik káplánja; Joan Pearson (1612–1686), a Trinity College igazgatója, Szent Ignác és Cyprian műveinek kiadója; Edward Stillingfleet (1635–1699), a londoni Szent Pál székesegyház dékánja, II. Károly tanácsadója, a tolerancia egyik korai hirdetője, a püspöki és a presbiteri rendszer közötti kompromisszum szorgalmazója, Locke vitapartnere.⁵ Legalábbis Barrow és Tillotson jelentőségével ér föl, vagy még azoknál is fontosabb Mezőlaki albumának Comeniustól eredő bejegyzése (Amszterdamból 1667-ből).⁶ Egy másik jegyzet pedig Matherrel, Amerika nagy prófétájával való ismeretségéről tudósít. Tótfalusi Kis, az első amerikai tárgyú magyar könyv fordítója és kiadója pedig nem másnak a könyvét, hanem éppen Matherét fordította magyarra.⁷

Mezőlaki albuma a XVII. század angol vezető személyiségeinek olyan egyedülálló gyűjteménye,⁸ amilyenhez fogható egyetlen magyar nem hagyott hátra. Ismeretségi körének személyről személyre való tisztázása közelebb vihet a század utolsó harmadában Angliában megfordult nagyszámú magyar ismeretségi, sőt professzori körének földerítéséhez. A Bethlen Gábor óta egyre növekvő számú Angliában tanuló magyar diák közül nem egy letelepedett,

² ORSZÁGH László: James Bogdani, magyar festő III. Vilmos és Anna királynő udvarában. Angol Filológiai Tanulmányok II. Bp. 1937. 93–107. — PIGLER Andor: Bogdány Jakab 1660–1721. Bp. 1941. 24. — Művészeti Lexikon. Bp. 1965. I. 260.

³ SZINNYEI VIII. 1204. — RMK. III/1. 2326, 2327, 2328, 2533. Ezekben a latin nyelvű műveiben következő magyar ismerősei szerepelnek az ajánlásokban, némelyik több műben is: Buzinkai Mihály, Csuzi Cseh Jakab, Czeglédi István, Diószegi István, Eszéki István, Érsekújvári Orbán, Gidásfalvi István, Gönczi János, Héczei Bakai István, Horthi István, Hunyadi András, Kaposi István, Kaposi János, Kaposi Pál, Komáromi Csipkés György, Kovács András, Koródi Mihály, Köpeczi Bálint, Nánási Demeter, Nánási István, Pap Dávid, Pál Gáspár, Pálosi Mihály, Pósa-házi János, Séllyei B. István, Sulyok Ferenc, Szathmári István, Szatmárnémeti Mihály, Szécsi István, Tarczali Pál, Váraljai Ferenc, Váralyai István, Veresmári Mihály, Veszprémi István. A névsorban szereplő számos ismert szerző Mezőlaki hazai forrásvidékére adhat több támpontot.

⁴ MS. 17. 9263.

⁵ Encyclopaedia Britannica 14. kiadás. 22. köt., 210; 3. köt. 145–146; 1. köt. 650–651.; 4. köt. 544.; 17. köt. 424.; 21. köt. 408.

⁶ VIZKELETY András: Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben. ItK 1967. 192.

⁷ ORSZÁGH László: Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról. Magyar Könyvszemle 1968. 22–41. — Mather bejegyzését másutt fogom közölni.

⁸ Az Albumban szereplő többi név: Jacob Altling, John Baldoston, Thomas Barlow, Joseph Beaumont, Robert Boreman, Thomas Botilow, George Bruning, William Buckley, Henry Burton, Daniel Cassis, Charles Chantils, William Cook, Richard Cooke, Jacob Cossotto, John Cowet, Matthew Crewe, Joseph Crowther, William Crowther, John Daldoston, Daniel Dickinson, Edmund Diggle, Francis Dilon, Theodore Dillingham, William Duardes, William Dunton, Henry Eysson, John Fitzwilliam, Jacob Fleetwood, Alexander Fudley, Richard Gallie, Charles Gibson, George Gifford, Thomas Gipper, Robert Goodrich, William Gonvil, Henry Gostling, Matthew Gorsby, David Gregory, Joseph Guillym, Peter Gunning, Francis Heardson, Joseph Hillins, James Hitch, Nicolas Horsman, Philip Horsman, George Jackson, Alex Jenkins, Jonathan Jouts, Joseph Kelsey, John Kent, Erasmus Lane, Thomas Lockey, William Lodge, Richard Maden, Roland Manlobe, Thomas Martyn, Roger Meredith, Henry More, Henry Morland, John Mynhall, William Neilly, Alexander Nicolai, Joseph North, Robert North, William Owbram, John Owen, Peter Parham, Robert Patma, Symon Patrick, John Pearson, Stephen Penton, Richard Princhief, Timothy Puller, John Pygott, Richard Reeve, Edward Rogerson, Richard Sallie, William Sampson, John Sparking, Anthony Spinidy, Michael Stanford, Jacob Stilling, Edmund Thorn, Herbert Thorndike, Charles Watson, Gabriel Whiting, John Wooley, Richard Wroe, William Wyatt, Benjamin Younger.

legfelső támogatással részt vett az angol szellemi élet megszervezésében és központjává vált a többnyire Hollandiából átlátogató vagy Angliában tovább tanuló magyar teológusoknak.⁹ Ezek egyike Jászberényi Pál, II. Károly angol király udvari iskolájának tanára.¹⁰

Országh László feltételezte, hogy Kis Miklós üzleti ügyben hajózott át Angliába. Herepei János, aki legutóbb nyomtatékosan fölívta a figyelmet a Tótfalusi Kis-kutatás e megoldatlan kérdésére, a következő találgatásokhoz folyamodik: „... ha Tótfalusinkat Angliában valamiféle csúfos kudarc érte volna, azt az itthoni ellenségei nagy gyönyörűséggel emlegették volna az ő kisebbitésére, s ez ellen védekeznie kellett volna: bővebben szólna tehát erről Mentségében. Az is megemlíthető, hogy a főkonzisztórium elismerte akadémikus jellegét. Ennek pedig az lehet az alapja, hogy — ha talán nem is rendszeresen, de valahol mégis csak hallgatott legalább főiskolai előadásokat. Tudjuk, hogy a nagy holland egyetemek közül egyiknek sem volt beiratkozott diákja, de miért ne látogathatta volna éppen a cambridge-i, oxfordi vagy más angliai professzorok előadásait? Minderre bizonytságot csak szerencsés helyszíni kutatás adhatna talán”.¹¹

Mezőlaki ismeretségi körének Kis Miklósról való anyagi és ideológiai hatását türelmes munkával még föl kell derítenünk.

Jankovics József

BETHLEN MIKLÓSRA VONATKOZÓ ADATOK BETHLEN MIHÁLY ÚTINAPLÓJÁBAN

Bethlen Mihály — az önéletíró Bethlen Miklós erdélyi kancellár fia — útinaplójának vizsgálatára ez ideig nem sok gondot fordított az irodalomkutatás.¹ Kétségtelen, hogy irodalmi, művészi szempontból nem éri el a nagy előd, Szepsi Csombor Márton vagy Bethlen Miklós önéletírásbeli, sőt még egyes kortársak utóírásainak nivóját sem, de műfajtörténeti és művelődéstörténeti szempontból mégis vitathatatlan feljegyzéseinek értéke.

Bethlen Mihály 1673-ban született Bethlenszentmiklóson (Kis-Küküllő vármegye) Bethlen Miklós és Osdolai Kún Ilona gyermekeként. Az anyyira várt és nagy örömmel fogadott fiú gyermekkoráról és élete későbbi menetéről csak apja Önéletírásának néhány apróbb utalása tájékoztat. Neveltetése már korán megkezdődött, apja Samarjai Péterrel írat számára „exemplar”-okat, s Töke-Vásárhelyi István oktatja a biblia használatára Keresztúri Pál módszereivel.² Tanulmányútja megkezdése előtt még Felfalusi József is foglalkozik vele, de arról egyelőre nincs biztos értesülésünk, hogy iskolát is végzett volna, otthoni neveltetésén kívül.³ Életének legismertebb szakasza — éppen naplója nyomán — az a közel négy év, amelyet 1691 júniusa és 1695 márciusa között külföldön töltött Borosnyai János társaságában. „Bujdosásának”

⁹ Az 1660–70-es években Angliában járt magyarok: Adami János, Bethlen Miklós, Csernátoni Pál, Diószegi Kis István, Enyedi Gáspár, Gyöngyösi István, Harsányi Mátyás, Jászberényi Pál, Keresztúri S. Bálint, Kis-Váradi János, Köpeczi Bálint, Otrókocsi Főris Ferenc, Lendvai Ferenc, Szentiványi Márton, Szilágyi György, Szombati R. János, Tarczali Pál, Técsi József Miklós, Tolnai F. István, Vásárhelyi K. Péter, Zádori István.

¹⁰ Az Albumban szereplő magyar névsor: Csekei Pál, Dadai János, Dési Márton, Losonczy D. István, Mátyási Ádám, Samareus Sámuel, Sellyei András, Szentgyörgyi György, Szeremi István, Szilágyi Mihály, Szoboszlai C. Mihály, Tolnai Mihály, Váradi Mátyás.

¹¹ HERPEI János: Adatok Angliában járt magyar deákokról és egyéb angol emlékek. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Bp.—Szeged 1971. 366.

¹ Az útinapló kéziratát az OSzK kéziratára őrzi: Oct. Hung. 1261. Megemlíti: SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891. I. köt. 1025. — GULYÁS Pál: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1941. III. köt. 225. — V. WINDISCH Éva: Bethlen Miklós Önéletírása. Bp. 1955. II. köt. 347. Rövid tartalmi ismertetése: gr. TISZA István: Európai körutazás a XVII. században. Magyar Figyelő, 1911. III. 281–297. A naplóból részletet közöl „Öregbik Bogárdi Gedeon” (= MÉSZÖLY Gedeon) a Régi módi kalendárium... 1922 c. kiadvány 65–67 lapján. Az útinapló kiadására tudomásunk szerint egyetlen kísérlet történt. BUSA Margit készített róla betűhív másolatot, s írt hozzá bevezetőt, amelyben kizárólagosan a külföldi egyetemjárásra vonatkozó adatokat emelte ki. Közleményét eredetileg az Egyháztörténetnek szánta, de máig sem jelent meg. Kéziratát készségesen bocsátotta a Szegedi József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézete I. sz. Tanszékén működő Régi Magyar Irodalmi Munkaközösség rendelkezésére, ahol előkészítjük szakszerű publikálását az Adattár-sorozat peregrinációs kötetébe. E sorok írója néhány részlettanulmány után nagyobb dolgozat keretében szándékozik feldolgozni Bethlen Mihály művét.

Szövegközlésünk mindenhol az eredeti kéziratot alapul, annál is inkább, mert Busa Margit másolata nem tartalmazza az általunk közölt levéltárgyalást. A rövidítéseket külön nem jelöljük, ezeket eleve feloldottuk. Eredeti formájukban hagytuk viszont a hónapneveket, mert azok számmal is szerepelhetnek. Az egyes régies betűtípusokat a következőképpen írtuk át: ő: ö, ő: sz, í: s. Régies sajátosságként csupán az y-t nem egyszerűsítettük. A központozás következtelen és nehezen dönthető el, a vitás esetekben így értelem szerűen tettük ki az írásjeleket.

² Bethlen Miklós Önéletírása. Id. kiad. I. köt. 145, 154.

³ KONCZ József: A marosvásárhelyi Evang. Ref. Koll. története. Marosvásárhely, 1896. 53–54.

útvonala sok tekintetben azonos apja hasonló vállalkozásával; ez is arról árulkodik, hogy Bethlen Miklós a sajátjához hasonló nevelést és műveltséget akart adni elsőszülött fiának. A fiú bejárta Németországot, Hollandiát, Dániát, Svédországot, majd Anglia következett természetesen az elmaradhatatlan Oxforddal és Cambridge-dzsel, Londonban pedig fogadta az angol király. Hollandiában lépett újra a kontinensre, Belgiumon, Németországon, Svájcban keresztül jutott el Itáliába, ahol Firenze, Velence, Milánó, Róma műremekeit csodálta meg, s Bécsen és Lengyelországon át érkezett haza épp az 1695. március 11-i kolozsvári gyűlésre.

Fia útjával Bethlen Miklós részben megismételteti saját peregrinációját, de ugyanakkor ki is bővíti. Bethlen Mihály először az Odera menti Frankfurtban, majd a hollandiai Franekerában tanult, ahol apja is megfordult. Érdeklődése főleg a jogtudományra összpontosult: közjogot hallgatott Frankfurtban Petrus Sulcz, római jogot Johannes Henricus Fusch, általános jogot Henricus Coccejus óráin, Franekerában pedig Cornelius van Ecktől tanulja a jogtudományt. Kartéziánus természettudományos érdeklődését jelzi, hogy földrajzi magánkolégiumot kezd Antonius Vilhelmus Sovartiusnál, csillagászati és gyakorlati matematikai kolégiumot Bernhardus Fulleniusnál; Descartes filozófiai elveit Bernhardus Albinus, metafizikai elmékedéseit pedig Alexander Röel keze alatt tanulmányozza.

Egyetlen méltatója — gr. Tisza István — szerint az utazás során látott természeti és képzőművészeti kincsek értékét nem tudta felbecsülni, ezért naplójában — az olykor értéktelen — kurióziумok, „raritások” élménye tükröződik. Különösen az érmek, pénzek, fegyverek, ékszer, épületek keltik fel kíváncsiságát, s ami dicsérhető, nagy szeretettel fordul a könyvtárak, könyvtáritkaságok felé.

Hazajövedele után újra eltűnik a szemünk elől, annyit még tudunk, hogy hamarosan feleségül veszi Rákóczi bizalmi emberének, Vay Ádámnak lányát, Erzsébetet. Apjának nagy tervei vannak Mihállyal, igyekszik számára kieszközölni, hogy „halála vagy lemondása” után Máramaros megye főispánja lehessen.⁴ De úgy látszik, a fiú csődöt mond, kísértetiesen megismétlődik Bethlen Gábor kudarcá Bethlen Péterrel. Egyelőre rejtély, hogy a minden bizonnyal alapos kartéziánus műveltségű ifjú — gondoljunk külföldi tanulmányaira, az ugyancsak kartéziánus apára s tanítójára, Felfalusi Józsefre — miért lesz kivétel a nagyhirű Bethlen-famíliában: szinte az egyetlen, aki nem visel közeleti tisztséget,⁵ s apja hozzáfűzött reményeit a magánéletben sem váltja be. Igaz, ebben korai halála is megakadályozza (1706). Cserei Mihály erről, így tudósít: „Groff Bethlen Mihály, Miklós fia, itt Brassóban meghala, a testét kivévk Zabolára s ott temeték el.”⁶

A rejtély megoldásában esetleg segítségünkre lehetnek kortársak feljegyzései, s ezek alapján két tényezőnek tulajdoníthatjuk Bethlen Mihály pályájának hanyatlását. Wesselényi István szerint „nyomorék nyavalyatörő”,⁷ tehát súlyos beteg volt, de helytállóbbnak látszik Cserei vélekedése: „... nem az apja esze vala nála, örökké ivutt, már az elméje is megtébolódott vala a sok borital miatt ...”⁸ A fiú iszákosságát egy jóval későbbi levelében apja is elrettentő példaként említi: „... kerlek oda haza is Josefet szoktasd Serre Kafera most külön azert kültem neki egy Süveg Nadmezet az Istenert kerlek vegy Cafet neki Szoktasd ra inkább magad is igyal kelletlen, bizony felek egy reszeges roszzs Ember lesz es tsak hamar Bethlen Mihaly es teobb reszeges Battyai utann megyen, mert a Bethleneket bizony mind a bor öli meg.”⁹

Mindez semmit sem von le az útinapló értékéből, amelynek jelentőségét az is növeli, hogy talán apja — eddig még ismeretlen — 1663-as naplójának utódját tisztelhetjük benne.

A diárium 180a—196b lapjai tulajdonosának precíz feljegyzéseit, a külföldön töltött évek alatt kapott és írt levelek katalógusát tartalmazzák. A katalógus publikálását egyrészt az teszi indokolttá, hogy az úti levelek (utazási levelek) mindenkor kísérvő termékei, kiegészítései a naplónak, s hogy sokszor érdekesebbek, mint a csupán száraz adatokat regisztráló diáriumok. De indokolják a publikálást a Bethlen Miklóssal kapcsolatos szempontok is. Ezek a levelek bizonyára tartalmazzák Bethlen Mihály beszámolóit és Bethlen Miklós instrukcióit is, amelyek saját külföld-élményéről esetleg teljesebben tájékoztatnak, mint Önéletírása.

A közlemény célja az is, hogy cáfolja Tisza Istvánnak a katalógusra vonatkozó téves megállapítását: ugyanis nemcsak az 1693 végéig folytatott levelezés adatait öleli fel, hanem a peregrináció teljes időtartamára szól. A mérsékelt tehetségű politikus mérsékeltlen is számol: Mihály 93 alkalommal ír apjának a Tisza által összeszámolt 43-mal szemben, és 68-at kap Bethlen Miklóstól 38 helyett.

⁴ LUKINICH Imre: A bethleni gróf Bethlen-család története. Bp. 1927. 465.

⁵ Altörjai Apór Péter Munkái. Kiad. KAZINCZY Gábor. Pest, 1863. 268—69.

⁶ Nagyajtai Cserei Mihály Historiája. Kiad. EMICH Gusztáv. Pest, 1852. 372.

⁷ Wesselényi István Naplója. MTA Tört.Tud.Biz. Másolatgyűjt. 48—52. (ESZE Tamás szíves közlése alapján.)

⁸ CSEREI Mihály: i. m. 372.

⁹ GÉBER Antal: Gr. Bethlen Miklós Bécsi Fogságáról. ItK 1905. 162.

Hatról nem állapítható meg a szerző, de a keltezés valószínűvé teszi, hogy ezek között is van Bethlen Miklós-levél.

Célunk tehát a kutatók figyelmének erre az egyelőre még lappangó 68 Bethlen Miklós-levélre összpontosítása. Fontos és érdekes lenne még annak a széles körű levelezésnek a feltárása is, amelyet volt tanárával, Tőke-Vásárhelyi Istvánnal vagy tanulótársaival, Huszti Istvánnal, Szécsi Istvánnal és Enyedi Gáspárral folytatott.

(180a)

Catalogus Epistolarum á me scriptarum in mea Peregrinatione Annis 1693 & 94

1. Irtam Apam Uramnak Hugom Aszszonynak es Veýer Urammal Alphabeticus ordot kezdettem Maasantsleusból 1. Xbris 1693.
2. Irtam Apam Uramnak, Aszszonynak, Fekete Lőrincz cselednek Brilból 16. Xbris Anno 1693.
3. Irtam Apam Uramnak Hugom, Batyaimnak Brilabol Die 4. January Anno 1694.
4. Irtam Apam Uramnak, Albinus, Nemeti, Francfurti Magyaroknak Londinumbol Die 12. January Anno Domini 1694.
5. Irtam Apam Uramnak Aszszonynak, Hugomnak Samuel Janos Batyaimnak Fekete Lorincz Uramnak Die 2. February. Anno Domini 1694.
6. Irtam Apam Uramnak Sogor Uramnak Hugom Aszszonynak Londonbol 14. February Anno 1694.
7. Irtam Apam Uramnak Aszszonynak Fekete Lőrincz 9. Martý Londinumból Anno 1694.
8. Irtam Apam Uramnak 19 es 23 Martý Hugom Aszszonynakis Londinumbol.

(180b)

9. Irtam haza Apam Uramnak, Aszszonynak, Fekete, 2. Aprilis Londonból, Anno 1694.
10. Irtam Apam Uramnak, Aszszonynak, Hugomnak 16. Aprilis Londonbol. Anno Christi 1694.
11. Irtam Apam Uramnak Londonbol 4. May.
12. Irtam Apam Uramnak Londonbol 18. May.
13. Irtam Apam Uramnak, Aszszonynak, Hugomnak Samuel Batyam Fekete Lőrincz Uramnak Franck Adam, Tolnai Röel Uraknak, ezeknek 6. Juny, amazoknak 7. Juny. Amsterdambol Anno Domini 1694.
14. Irtam Apam Uramnak Bruxellabol 22. Juny. 1694. Caradinnek a pénzről ugyan Apam Uramnak es Feketének 27. Juny Lovaniumbol.
15. Irtam Apam Uramnak, Hugomnak, Vinczi Uramnak, Coloniabol 8. Julý, Anno Domini 1694.
16. Irtam Apam Uramnak Francofurtbol ad Moenum. Die 24. Julý. Anno Domini 1694.
17. Irtam Apam Uramnak Aszszonynak, Samuel Janos Batyaimnak Sogor, Hugom, Fekete, Vinczi, Szécsi Madi Pap, Huszti Lipsiaban, Caradinnek a Cambiumrol, 1. Augusti. Anno 1694. Norinbergabol.

(181a)

18. Irtam Apam Uramnak, Wasarhelyi Uramnak Tigurumbol 16. Augusti. 1694.
19. Irtam Apam Uramnak, Hugomnak Milanobol 24. Augusti Anno Domini 1694.
20. Irtam Apam Uramnak Florentiabol 4 7bris
21. Irtam Apam Uramnak, Aszszonynak Hugomnak Sogor Uramnak, es masoknak 16. 7bris Roma.
22. Irtam Apam Uramnak, Aszszonynak, Sogor Hugomnak Fekete Uramnak Velenceből 2. 8bris 1694.
23. Irtam Apam Uramnak Velenceből 9. 8bris 94.
24. Irtam Apam Uramnak Becsből Aszszony Hugomnak, Batyaimnak, Fekete Uramnak, Die 26. 8bris Anno 1694.
25. Irtam Apam Uramnak es a Hugomnak Die 3. 9bris Becsből. Anno 1694.
26. Irtam Apam Uramnak Becsből. 10. 9bris.
27. Ugyan onnan 17. 9bris Anno 1694. Apam Anyam, Hugom, Sogoromnak.
28. Apam Uramnak Becsből. 20. 9bris 1694.
29. Apam Uramnak, Hugomnak Samuel Batyamnak Fekete Lőrincz, Vinczi, Zetenyiknek Die, 24. 9bris Becsből. 1694.

(181b)

30. Apam Uramnak Becsből 1. Xbris.
31. Apam Uramnak Becsből 8. Xbris. es a Franceraei Professoroknak, Frank Veier Uraknak 7. Xbris.

32. Apam Uramnak es az Aszszonynak 15. Xbris.
33. Apam Uramnak 22. Xbris Becsből.
34. Apam Uramnak, Aszszonynak, Sogoromnak es Hugomnak, Fekete, Vasarhelyi Uraknak 25. Xbris Becsből.
35. Apam Uramnak 29. Xbris Becsből
 1. Apam Uramnak 8. Január. 1695.
 2. Apam Uramnak az Aszszonynak Fekete Uramnak 12. Január 1695.
 3. Apam Uramnak felső Ozoroczrol 24. Január. 1695.
 4. Apam Uramnak Craccobol 30. Január. 1695.
 5. Apam Uramnak Varsvarol. 14. Február. Anno Domini 1695.

(182a)

6. Apam Uramnak Eperjesről 26. Február Anno Domini 1695.
7. Apam Uramnak Husztrol 5. Máty Anno Domini 1695.

(183a)

Catalogus Epistolarum á me acceptarum in mea Peregrinatione Anno 1693.¹⁰

1. Vettem Apam Uram Tordarol 12. 8bris Hugom Kamarasrol 28. Augusti es Fekete Uram Bonczidarol 14. 8bris költ levelet. 19. 9bris Hagaban.
2. Vettem Apam Uram Szent Miklosrol 1. 9bris Wasarhelyi Uram Udvarhelyről 13 Augusti Vinczi Medgyesről 3. 9bris 1693. költ levelet Helvoetsluisban 5. Január es Rőel, Nemeti Uram levelet Londinumban Die 12. Január Anno 1694.
3. Vettem Tordarol 11. 9bris 1693. költ Apam Uram levelet. Londonban. Die 5. Február 1694.
4. Vettem Apam Uram es Sogor Uram 7. Xbris es Hugom Aszszony 8. költ levelet 5. Február. Anno 1694. Londinumban
5. Vettem Apam Uram Szent Miklosrol 14. Xbris költ levelet 5. Február. a Nemeti es Willem Weýer 200. Aranyrol irt levelet. Londonban.

(183b)

6. Vettem Apam Uram Szebenből Die 22 es Fekete Uram Sövényfalvarol 10 Január költ levelet 7. Máty London
7. Vettem Apam Uram Tordarol 28 Január irt levelet Londonban 7. Máty.
8. Vettem Apam Uram Szent Miklosrol 14. Február, Albinus 26. Francofurtbol, es Huszti Uram Lipsiabol 12. Február költ levelet 22. Máty, Londonban.
9. Vettem Apam Uram Kolosvarrol 12. Máty irt levelet Londonban. 12. Aprilis. Item vettem Apam Uramnak Kamarasrol 24. Augusti Anno 1693. Vizaknai es Rőel Uram Franecera-bol 4. Aprilis költ levelet vettem, 28. Aprilis Londonban
10. Vettem Apam Uramnak Kolosvarrol es az Aszszonynak 10. Aprilis Fekete Lőrincz Uramnak 2 es 9. Aprilis. Hugom Aszszonynak Szigethről 8. Február es Dergenyéről 19. Máty költ levelet Leidaban.
11. Vettem ugyan ott azzal edgyütt az Apam Uram levelet 6. Máý Szent Miklosrol irt levelet 4. Juný 1694.

(184a)

12. Vettem Apam Uramnak Szebenből 17. Máý. es azzal Sogor Uramnak 17. Hugom Aszszony-nakis Aprilis Deregyéről költ Janos Batyamnakis Szebenből 15. Máý, es Fekete Urnakis 15. Máý költ levelet. Francofurtumban ad Moenum 24. Julý. 1694.
13. Vettem Apam Uramnak Vinczinek Mohatsi Uramnak Tordarol 11. Juný irt levelet 24. Julý 1694.
14. Vettem Apam Uramnak Tordarol 24. Juný, es 23 Fekete Lőrincz Uramnak Matkasagarol s-Hugom Aszszonynak 2. Juný. Dergenyéről költ levelet mind a Veterani Uram Recommendatoriaival Francofurtumban ad Moenum 24. Julý. 1694.
15. Vettem Apam Uramnak Tordarol 9. Augusti költ levelet Velenceben 2. Octobris, Anno Domini 1694.
16. el veszet Helvetia fele vagj hol.
17. Vettem Apam Uramnak Kolosvarrol 17. Augusti Sogor es Hugom Aszszonynak 28. July Daroczrol költ levelet 2. Octobris. Anno Domini 1694.
18. Vettem Apam Uramnak Kamarasrol 2. 7bris költ levelet Velenczeben 2. 8bris Anno Domini 1694.

¹⁰ Az évszámaban a 3-as 4-re javítva.

(184b)

19. Vettem Apam Uramnak Tordarol 11. 7bris költ levelet Velencebe 9. 8bris 1694.
20. Vettem Apam Uramnak Tordarol 15. 8bris Hugom Asszonyinak Daroczrol 20. Augusti irt leveleit 27. 8bris Becsben.
21. Vettem Apam Uramnak Tordarol. 19. 8bris költ levelet Becsben,¹¹ 7. Novembris
22. Vettem Apam Uram Szent Miklosrol ultima 8bris költ levelet 13. 9bris.
23. Vettem Apam Uram Szent Miklosrol 3. Novembris Hugom 2. Batyam Sogorom Vinczi Zetenyi leveleivel. 17. 9bris Becsbe. Anno 1694.
24. Vettem Apam Uramnak Feiervarrol 26. Novembris költ levelet 7. Decembris Becsben.¹²
25. Vettem Apam Uramnak az Asszonyinak, Kun Istvan, Kun Boris, Bethlen Julis Hugocskaim 1. Xbris. Szent Miklosrol költ leveleit Becsben. 15. Xbris. Anno Domini 1694.
26. Vettem Apam Uramnak Szent Miklosrol 4. Xbris költ levelet 18. Xbris. 1694.

(185a)

27. Vettem Apam Uramnak, Nanasi Vinczi Szent Miklosrol 11. Xbris Sogor es Hugom Deregnyőről költ 21 9bris leveleit Becsben 25. Xbris Anno Domini 1694.
28. Vettem Apam Uramnak Marus Vasarhelyről 23. Xbris es Fekete Uramnak költ leveleit 12. January.
29. Vettem Apam Uramnak Kolosvarrol 1. January költ levelet 12. January.
30. Vettem Apam Uramnak Kolosvarrol 3. January es Vinczi Uramnakis költ leveleit Varsvan, 8. February

(186a)

Catalogus Anno 1691.

Epistolarum á me scriptarum

1. Apam Uramnak Husztrol Die 11. Julý, Anno 1691.
2. Eperjesről, Apam Uramnak az Asszonyinak, Hugomnak Die 20. Julý. Anno 1691.
3. Per Postam irtam Attyam Uramnak, Die 28. Julý Anno 1691. Szklabinarol.
4. Per Postam Betsből Apam Uramnak, Bethlen Samuelnek Asszonyinak Hugomnak Die 16. Augusti Betsből

(186b) Anno 1691.

5. Per Postam Betsből Apam es az Asszonyinak Hugomnak. Die 19. Augusti Anno 1691.
6. Per Postam Betsből Apam Uramnak 26. Augusti
7. Per Postam Betsből Braditol, Apam Uramnak, Asszonyinak, Hugomnak, Bethlen, Janos, Fekete. 3 Septembris. 1691.
8. Braszlobul Apam Uramnak
9. Erkezven Francfurtumban irtam Apam Uramnak 25. 7bris includalvan a levelet Caradin-nak

(187a) Anno 1691.

- Irtam Wasarhelyi Uramnak Belgiomban per Postam 28. 7bris de á level itt maradot.¹³
10. Irtam Apam Uramnak Hugomnak Die 9. Octobris, Anno 1691.
11. Irtam Apam Uramnak az, Batyam Uramnak es a Hugomnak Fekete Uramnak, Die 27. Octobris. 1691.
12. Irtam Apam Uramnak per Postas, Absolon Uramnakis 13. 9bris Anno 1691.
13. Irtam Apam Uramnak, Hugomnak az Öreg Legenyeknek es Caradin Uramnak, Die 1. Decembris. Anno 1691.

(187b) Anno 1691.

14. Az új Esztendőnek jo kivansagit kivanvan irtam Apam Uramnak, Asszonyinak Batyam Bethlen Samuel Janos, Hugomeknak az Enyedi Professoroknak az Özvegy Angyom Asszonyomeknak, Nagy Apam Uramnak A Fejedelmnek az öreg Legenyeknek az Inasoknak irtam Nagy Karacson napjan. Karacson Szemiedején 1691. irtam Leusden Enyedi Gaspar, Urameknak Belgiumban.
15. Irtam Apam Uramnak es Hugom Asszonyinak Die 8. January Anno 1692.

¹¹ Betsből Becsben-re javítva.

¹² Ua.

¹³ Keresztben áthúzza.

(188a) Anno 1692

16. Irtam Apam Uramnak Hugomnak es az Öreg Legenyeknek die 26. January. Anno 1692. Francofurtbol.
17. Irtam haza Apam Uramnak Aszszonynak, Hugom Aszszonynak, Redei Laszlo Fekete Uramnak Die. 19. February. Francofurtbol. Anno 1692.
18. Irtam haza Apam Uramnak Hugom Asszonynak Die 8. Martý. Anno 1692.
19. Irtam haza Apam Uramnak, Die 22. Martij. Anno 1692.
20. Irtam haza 8. Aprilis de el küldöttem 12. Apam Uramnak es az Aszszonynak, Hugomnak, Nagy Apam Uramnak, Bethlen Samuel, Janos Batyameknak, Gasparnak, Zetenyinek, Öreg Legenyeknek es az egesz Cselednek.

(188b) Anno 1692.

21. Irtam Haza Die 10. May. Anno 1692. Apam Uramnak Eva, Boris Hugom Aszszonyeknek Fekete Uramnak es Caradinnakis.
22. Irtam haza Die 27. May, Apam Uramnak az Aszszonynak, Hugomnak Küldöttem el a Wayen levelet es Vasarhelyi Urameket &.
23. Irtam haza Apam Uramnak Fejdel, Pekri Lőrincz, Bethlen Janos Fekete Lőrincz, Gaspar, Caradin küldtem holmi Hollandiai Leveleketis ekkor haza.
24. Irtam 14. Juný. Anno 1692.¹⁴
A Gaspar Rab Levele Parjat küldtem haza bele irvan egy nehany szot Apam Uramnak Die. 24. Juný. Anno 1692.
ez nem szamlaltatik a Cathalogusba
de bizony bele.

(189a) Anno 1692.

5. Irtam Apam Uramnak Hugomnak a szegeny Bajtsiis irt az Apjanak. Die. 5. Julý, Anno 1692.¹⁵
26. Irtam haza Apam Uramnak Boris, Julis Hugomeknak Fekete Lőrincz, N(?) Ferencz Joseph, Gaspar, Caradinnak. Die. 26. Julý, 1692.
27. Irtam haza Apam Aszszony Hugom Caradinnak Die 12. Augusti, Anno 1692.
28. Irtam haza Apam Uramnak es Hugom Aszszonynak Die 2. Septembris Anno 1692.
29. Irtam Hazamban Apam Uramnak Aszszony, Hugom, Nagy Apamnak Batyaimnak, Vinczi Zöld Inasoknak Alvinczi Uramnak Caradinnak Betsben. die. 20 7bris 1692.

(189b) Anno 1692.

30. Irtam haza Apam Uramnak, Hugomnak Fekete Uramnak, Die 11. Octobris. 1692. Hucusque ex Francofurto.
31. Irtam haza Apam Uramnak Die ultima Octobris Dresdabol
32. Irtam Apam Uramnak, Hugom Aszszonynak Bremabol Die 15. 9bris Anno 1692.
33. Irtam Apam, Aszszonynak Hugom Wasarhelyi Uramnak, Csengeriis es Huszti Borosnyai Uram haza. Die 1. Decembris 1692.
34. Irtam Apam Uramnak Nagy Apam Batyam Urameknak, Fekete Lőrintz Csuzi az Apjanak Szetsi Baitsi Veszprenyi Nemeti haza Die. 21. Decembris 1692.

(190a) Anno 1693. Franequera

35. Irtam haza Apam Uramnak Die. 23. January, Anno 1693. az Aszszonynak, Hugom Aszszonynak Fekete Inasoknak Caradinnak. Veszpremiis irt az Apjanak Buzinkai Kaposi Samuelnek
36. Irtam haza Apam, Uramnak, Aszszonynak, Hugom, Fekete Lőrincz, Vasarhelyinek, Caradinnak Die 4. Martý, 1693.
Novus Catalogus Literarum.
1. Irtam haza Apam, Aszszonynak Hugom, Batyam Samuel, Nagy Apam Borosnyai Uramis az Aszszonynak Nemeti Mihály Uram Nemeti Samuelnek Huszti az Apjanak, Szetsi á Sogoronak Veszpremiis le irta az Ephorussat Borosnyai, Nemeti, Huszti Szetsi Uram irt á Püspököknek fölle Scotanuis Die. 23. Martý. Anno 1693.

(190b) Anno 1693. Franequera

11. Irtam Apam Uramnak, Hugomnak Vasarhelyi, Vinczi Baitsi Uramnak á Fiat le irtam Borosnyai Uram Hugomnak, Csepreginék. 13. Aprilis
111. Irtam Apam Uramnak, Hugomnak, Samuel Batyam Uramnak, Huszti, Buzinkai haza Caradinnak, Veyernek á penzről. Die 1. May. Anno 1693.

¹⁴ A 24-es sorszám áthúzva és újra odaírva.

¹⁵ A 24-es sorszám 25-re javítva.

1111. Irtam Apam Uramnak Hugomnak, Fekete Lőrincz Uramnak 15. Máj 1693.
 V. Irtam Apam Uramnak, Aszszonynak es Hugomnak Fekete Lőrincznek, Leusdenek die. 1. Juny. Anno 1693.
 VI. Irtam Apam Uramnak, Hugom Aszszonynak, Caradinnak, Weýernek 15. Juny. 1693.
 VII. Irtam az Apamnak, Anyamnak Hugomnak. Die. 6. Julý. 1693.
 VIII. Irtam haza Apam Uramnak, Aszszonynak Hugomnak Vasarhelyi Uramnak Amsteldambol 20. Julý. 1693.

(191a) Anno 1693 Ex variis locis.

- IX. Irtam Apam Uramnak, Aszszonynak, Samuel Batyam Uramnak, Fekete Lőrincz Uramnak Die 3. Augusti. Hagabol, Anno 1693.
 X. Irtam Apam Uramnak, Hugom Aszszonynak Die 15. Augusti Hamburgbol. Anno 1693. Küldöttem akkor haza á Veszprimi Zentelki, Borosnyai Uramék Levelit.
 XI. Irtam Apam Uramnak, Aszszonynak, Hugom Batyam Fekete Lőrincz Uramnak Anno 1693. Stockholmiabol, Die. 1. Septembris.
 XII. Irtam Apam Uramnak es á Szolgáknak Die 15. 7bris. Stockholmiabol.
 XIII. Irtam Apam Uramnak Aszszonynak, Hugomnak, Die. 10. 8bris 1693. Hafniabol.
 XIII. Irtam Apam Uramnak Hamburgbol. Die. 3. 9bris. Anno 1693.
 XV. Irtam Apam Uramnak, Samuel Janos batyam Fekete, Caradin Weýer Hagabol. Die. 15. Novembris. 1693. Haec in Anno 1691. 1692. 1693.

(192a) Catalogus.

Epistolarum mihi scriptarum.

1. Vettem Cassan. Die 18. Julý. Anni 1691. sub dato 1. Julý Szebenből.
 2. Vettem Betsben. Die 18. Augusti sub dato 1. Augusti.
 3. Vettem Betsben. Die 26. Augusti sub dato 9. Augusti
 4. Vettem Betsben Die 3. 7bris sub dato 19. Augusti Az olta edgy leveletis nem vettem

(192b) 1691.

5. Vettem per Postam Francofurtumban ad Oderam, Szent Mihály Napjan 1691. az uj szerent.¹⁶
 6. Vettem per Postam Francofurtumban ad Oderam Szent Mihály napjan, ugyan ő szerent. Anno 1691.
 7. Vettem per Postam Francofurti Apam Uram, Hugom es Fekete Uram leveleit, Die. 27. 8bris 1691.
 8. Vettem per Postam Francfurti Apam Uram es edes Hugom Aszszony leveleit die 13 Novembris. 1691. sub dato Gal Apatur napján

(193a) 1691

9. Vettem Apam Uram Kolosvarrol 8. 9bris, Fekete Uram Tordarol 4. 9bris, es Hugom Aszszonyek 3. 9bris Karadin Uram Betsből 22. 9bris költ leveleket, Die, 1, Decembris. Anno 1691.
 10. Vettem Apam Uram Kolosvarrol 7. Xbris, Bethlen Samuel Batyam Uram 4. Xbris, Zöldi 6. Xbris, Hugom Aszszony Kamarosrol Zetenyi, Fekete Lőrincz Ferencz 28. Novembris költ leveleket vettem Die Nagy Karacson napjan, Anno 1691. Ez fel Esztendőben vettem Apam Uramnak tiz levelet, Istennek hala mind jo leveleket, á mellyekben nem volt semmi rozsasz.

(193b) 1692

11. El veszet melly költ volt Nagy Karacson napjan Kolosvarrol,¹⁷
 12. Vettem Apam Uram, Aszszony Hugom Aszszony es Fekete Uram leveleit melyek költenek die, 17. January. Szebenből die 16. February. Anno 1692
 11. Nem el veszet volt á 11dik hanem keset vettem á Sokadalomkor 1. Martý. Anno 1692 á Verbőczivel edgyütt Apam Uram Hugom Aszszony es Ferko Kolosvarrol Apro Szentek napjan költ leveleit Francofurtban
 13. Vettem Nagy Apam Uram es edes Apam Eva, Boris Hugaim, Janos Batyam es Gaspar Ötsem Kun Istvanne Angjom Vinczi Zetenyi leveleit 22. Marty

(194a) Anno 1692.

14. Vettem Apam Uramnak 28. Martý es 2. Hugomnak 2. leveleit Szebenből, item Firtos Uramnak 6. Martý költ leveleit Die. 29. Aprilis, Anno 1692.

¹⁶ A két sor közé beszúrva: az uj szerent.

¹⁷ A sorszámra ráírva: Nem.

15. Vettem Apam Uramnak 10. Máj, Hugom Aszszonynak 3. Máj Szent Miklosrol Batyam Bethlen Janos, Pekri Urak Szebenből 20. 22. Aprilis es Caradin Uram 22. Máj Betsből Enyedi Gaspar Ratisbonabol 22. Máj 10 Lineabol allo 4. garasit negyed resz levele irt levelet Vettem Die 7. Juny. Anno 1692. Ekkor á Haupt Mannakis irt a Fia. Vettem azon nap á Franequerai Magyarok levelet melly Uj Esztendő napjan költ volt es jott ide Die. 7. Juny. Anno 1692.

(194b) Anno 1692.

16. Vettem Apam Uramnak 19. Juny es Boris Julis Hugomeknak, Fekete Uramnak es Zetenyinek 2. rendbeli mind 8. Juny Kolosvarrol irt leveleit, Die. 12. July 1692.
19. Vettem Apam Uram Tordarol irt 13. July költ levelet, Die. 2. Augusti Anno 1692.¹⁸
18. Vettem Apam Ur Tordarol Zöld Adam Fekete Lőrincz 10. July es Hugom Aszszony 26. Juny Kolosvarrol költ leveleit Die. 19. Augusti
17. el veszet vagj Apam Uram a szamat el vetette,

(195a) Anno 1692.

20. Vettem Apam Uram Kamarasrol 11 Augusti es Vinczi Janos 12. Augusti Csepregi Ur leveletis Anno 1692. Die 6. Septembris
..1. Vettem Apam Uram Tordarol 1. 7bris Hugom Aszszonynak Kamarasrol Augustusban es Fekete Uramnak 2. levelit Bonczidarol irtakot Die 11. Octobris.
Haec in Francofurto ad Oderam Sequentes in Franequera.
22. Nem Vettem mert el veszet.
23. Nem vettem mert el veszet.
24. Apam Uram Tordarol 8. 8bris Anno 1692. költ levelet vettem Die. 2. Marty. Anno 1693-Item Bethlen Samuel Batyam Uram Teremiből
24. 8bris Anno 1692 költ levelet. Die 2. Marty 1693.

(195b) Anno 1693.

25. Vettem Apam Uram, az Aszszony Hugom 2. Tőke Vasarhelyi Istvan Fekete Uram Ebes falvarol ennek a többinek Szent Miklosrol 3. Novembris Anno 1692. költ leveleit Die 22 Marty Anno 1693.
26. Vettem Apam Uram es Fekete Uram Marus Vasarhelyről 22. Decembris Anno 1692. költ leveleit Die. 2. Marty. Anno 1693. Franeckeraban Ez három leveleket edgyszer.
Novus Cathalogus Literarum.
1. Vettem Apam Uram, Aszszony Hugom Szent Miklosrol 7. February es Batyam Bethlen Samuel 25 January onnan költ levelet ez első á mellyet Vilhelm Veyer küldöt Amsteldambol sub A. 17. Marty. Anno 1693.

(196a) Anno 1693.

- II. Vettem Apam Uram es Vinczi¹⁹ Szebenből Die. 12. Marty. & Fekete Lőrincz Uram Szent Miklosrol 9. Marty. Vasarhelyi Uram Udvarhelyről 28. January költ leveleket die. 12. Aprilis Franequeraban küldte Vilhelm Veyer Amsteldambol sub Litera B. Caradinnak 4dik.
III. Vettem Apam Uram, Samuel Batyam Hugom Aszszonynak Szent Miklosrol. Die 16. Marty, Caradinnak 1. Aprilis á penzről irt leveleit sub Litera C. Die 16. Aprilis. Anno 1693. Vilhelmus Veyer küldte Franequeraban
IIII. Vettem Apam Uram es Fekete Uram 5. Aprilis es Hugomnak 1. Aprilis Szent Miklosrol költ levelit sub Litera F. Veyertől expediatatokat. 9. Máj. Anno 1693.

(196b)

- Vettem Apam Uram Szent Miklosrol, Die 17. Aprilis. költ levelet. 21. Máj. 1693.²⁰
Vettem Apam Uram Szent Miklosrol es Hugom Máj. 17. Baisi Uram Enyedről eodem die irt levelit Die. 11. Juny. Anno 1693²¹
VII. Vettem Apam Uram Az Aszszony Vasarhelyi Uraimek 29. Máj 2. 3. Juny. költ leveleket Die. 2. July
VIII. Vettem Apam Uram Aszszony Hugomnak Szent Miklosrol 29. Juny es 21dik Hugom Fekete Uram levelit Amsterdamban Die. 23. July. Anno 1693.

¹⁸ Az eredeti 17. sorszám 19-re javítva.

¹⁹ Vinczi után olvashatatlan szó.

²⁰ A sorszám olvashatatlan, valószínű: V.

²¹ Ua.: VI.

- VIII. Vettem Apam Uram Szent Miklosrol 15. July es Samuel Batyam Uram levelet Die 19. es Janos Batyam Uram levelet 30. Juny.
 X. Vettem Apam Uram Tordarol 19. Augusti irt levelet Amsterdamban Die. 10. 9bris
 XI. Vettem Apam Uram Kamarasrol 24. Augusti irt levelet Amsterdamban 10. 9bris
 XII. El fogot veszni mert nem vettem, avagy hogy Apam Uram nem irt 7berben
 Haec in Annis 1691. 1692. 1693.

Csapláros István

VÖRÖSMARTY EGY LENGYEL TÁRGYÚ VERSE

Egy kibujdosott' vég ohajtása

Vörösmarty lengyel tárgyú versei általában közismertek: *A hontalan* (1835), *Az élő szobor* (1841), *Az elveszett ország* (1844) és *Az emberek* (1846). Ezekon kívül utalások találhatók más műveiben is. A fent említett versek egy részének keletkezéstörténete ma még nem mindig egészen világos, de úgy érezzük, hogy máris találtunk számos érdekes adatot létrejöttük magyarázatához, amihez későbbiek folyamán még vissza fogunk térni.

E kis közlemény keretében egy ismeretlen lengyel tárgyú versről szeretnék szólni. Az ismeretlen megjelölés talán nem is egészen pontos, a verset, a disztichonban írt hatsoros epigrammát idáig is ismertük, csak azt nem tudtuk róla idáig, hogy az 1830/1831-es lengyel felkelésre vonatkozik.

Az Egy kibujdosott' vég ohajtása c. epigramma a következőképpen hangzik:

Külföld' halma földend, leütöttet nem honi harczban,
 Sírba rokon könytől megsiratatlan esőt;
 Hintse el, a'ki letesz nyugalomra, a'szánakozó kéz
 E' szivemen hordott port hideg arcaimon.
 Szent por ez: a haza földéből bujdosva hozám ki,
 Mely rabigában viszály s orgyilkok által esék.

1833.

Vörösmarty Mihály *Összes művei. Kisebb költemények* II. köt. (1827—1839) Bp. 1960. 118. lapján levő szöveghez uo. a 437—438. lapokon levő jegyzetanyag csak az első megjelenést adja: *Aurora* 1834. 311., valamint az epigramma megjelenési környezetét, a későbbi kiadásokat, valamint a szövegváltozatokat.

Ez az epigramma Vörösmarty legkorábbi lengyel tárgyú verse!

Az epigramma hősenek mintájául azok a lengyel menekültek szolgálhattak — köztük a varsói egyetem jogi karának volt hallgatói is —, akikkel a költő már 1831 novemberében személyesen is találkozott. Név szerint Jan Bartkowski (1811—1893), Seweryn Drzewicki (1810—1863), Andrzej Guzowski (1806—1839) és Paweł Celiński (1810—?). Pesten Bártfay László házában találkoztak e menekültek Jan Ledochowski volt szejm követével és Lach K. Szyrma volt varsói egyetemi tanárral. Bártfay ünnepi ebédre hívta meg a menekülteket, amelyen ezek annyival is jobban érezték magukat, mert a ház asszonya honfitársuk volt. Bártfay lelkesen mutatta be a szabadságharcosokat a vendégeknek, köztük a jelenlevő Vörösmartynak is. A találkozás emlékére a magyar költő névalírást adott Bartkowski-nak, aki az autogrammot meg is őrizte és emlékirataiban a megfelelő helyen be is ragasztotta.¹

Vörösmarty különben a Bártfay-család vendégeként nemegyszer találkozott később is lengyel menekültekkel, többi között Dzwonkowskival², akinek gr. Károlyi György biztosított

¹ Eugeniusz SAWRYMOWICZ: Kartka z dziejów przyjaźni węgiersko-polskiej. Fragment pamiętnika Jana Bartkowskiego. Slavica (Debrecen) 1964. 149. és J. BARTKOWSKI: Wspomnienia z powstania 1831 i pierwszych lat emigracji. Kraków Wydawnictwo Literackie 1966. 129. l. A lengyel menekült Bártfaynak Brünnből írt levelében tájékoztatja jövőjét további sorsának alakulásáról. A levél végén Bartkowski kéri magyar pártfogóját, hogy adja át szíves üdvözlét Vörösmartynak és Taschner Antalnak. A magyar költővel való találkozás tehát mély nyomot hagyott a volt felkelőben is. Vö. J. BARTKOWSKI: Wspomnienia ... i. m. 400. Bártfay László különben nemcsak az említett lengyel menekülteket segítette. Ferstl, az országgyűlési titkosrendőrség feje jelentette Bécsbe: „Minden menekült lengyel szállást és támaszt talál nála”. TAKÁTS Sándor: Kémvilág Magyarországon. II. köt. 83. Idézem: Vörösmarty Mihály *Összes művei*. II. köt. 1960. 570. után.

² BARTFAY László *Naplóiban* (I. OSZK Kézirattár 2230, gépfírtas másolat) 1838-ban több alkalommal van szó Dzwonkowskinak Bártfayéknál tett látogatásáról. (L. I. köt. 21.) Ez év júniusában Vörösmarty is több alkalommal ebédel Bártfayéknál (I. I. köt. 34, 38, 42.). Júli. 16-án újra Bártfayéknál láthatjuk Dzwonkowskit, ez alkalommal egy Madonna-szobrocskát ajándékoz honfitársnőjének, Bártfaynének (I. I. köt. 49.).

állást és megélhetést. A magyar mágnás különben — mint arról Bartkowski emlékiratai is tanúskodnak — rendszeresen támogatta anyagiilag a lengyel menekülteket.

Tehát „kibujdosott”-at ismert Vörösmarty az életből is!

De honnan való az epigrammában szereplő „Szent por”, amelyet a lengyel menekült „[. . .] a haza földéből bujdosva hozott ki”?

A választ az epigramma megírását közvetlenül megelőző események magyarázzák. Ismeretes, hogy a magyar országgyűlés 1833 novemberében vitatta meg a lengyel kérdést — azzal a szándékkal, hogy a magyar király intervencióját kérje a lengyelek helyzete megjavítása ügyében. A lengyel vitában szólalt fel két alkalommal is Kőlcsey Ferenc, a fiatal Vörösmartynak mintaképe és sok esetben ihletője is. Kőlcsey a többi között a következőket mondotta: „T(ekintetes) Rendek, ime a nép, mely valaha szabadító gyanánt lépett fel, most szabadságától megfosztva tipratik és emberei széjjel szórva bolyonganak a földön haza és minden nélkül, ami az életet kívánatosná teszi, s a halál órájában enyhítést nyújt! Látták a T(ekintetes) Rendek azoknak nagy részét országunkban is az utolsó szükség képét viselni,³ de én láttam közülök azt is, aki futva bucsuzván honától, az elvállás pillanatában még egy maroknyi földet kapott fel s keblében hordá, még Európát keresztül bolyongta után Oporto alatt Don Pedro soraiban barátja karjain meghalt. Barátja vevé a marok port és szemeit hintette be vele, s ő már nyugszik a boldog, mert hazai föld nyomja szemeit, mert nem érez többé bajt, míg társai vagy Ázsia vad pusztáin nyomorognak, vagy Európában ajtóról ajtóra zörgetnek, s a szánakozónak alamizsnáját és az érzéketlenek kemény szavait egyenlően vérző szívvel fogadják”. A beszéd szövege 1833. nov. végén, dec. legelején jelenhetett meg Kossuth országgyűlési lapjában,⁴ szövege tehát elmondása után, rövidesen közismertté vált. A közügyek iránt érdeklődő Vörösmarty olvashatta.

Kőlcsey beszédéhez még csak annyit kell hozzáfűzni, hogy a bukott szabadságharc után menekült sorsának a hazai föld porával való enyhítése általánosan ismert motívum a veszített szabadságharcok történetében. A harmincas évek elejének európai irodalmi polonofilájában vannak példák rá.

Nagyobb gondot okozhat a Don Pedro-féle indíték. Az Országgyűlési Tudósítások kiadójának jegyzete annyit közöl, hogy Don Pedro: (meghalt 1834), Ferenc király veje, Brazília alkotmányos szellemű uralkodója, 1832-ben lánya megsegítésére, akinek javára még 1826-ban lemondott a portugál koronáról, Don Miguel ellen az Azori szigetekről expedíciót vezetett Porto(Oporto) kikötőjébe és 1833. júl. 28-án győzelmesen bevonult Lisszabonba.⁵

A lengyel kérdés úgy függött össze a portugáliai hadjáratral, hogy Bem tábornok lengyel légiót akart szervezni Don Pedro megsegítésére azzal a szándékkal, hogy ez a légio a hadjárat után is fegyverben maradjon és adandó esetben Lengyelország felszabadítására lehet majd felhasználni. A francia kormány és a Czartoryski-féle konzervatív lengyel emigráció támogatta Bem terveit, mert el akarta távolítani Franciaország területéről a forradalmi lengyel katonai elemeket. Bem nem ismerte fel a légio szervezése sikerének távolabbi következményeit, s bár minden erejét latba vetette a légio szervezésére akkor is, amikor már portugál részlől támasztottak nehézségeket, terve végül is dugába dőlt.⁶

A portugáliai lengyel légio szervezéséről, a tervnek a lengyel demokrata párt részéről való ellenzéséről elég sokat írt a magyar sajtó, többi között a *Jelenkor* is.⁷ A kérdés tehát benne volt az újságot olvasók köztudatában, a magyar országgyűlés tagjai magánösszejöveteleiken meg is tárgyalták e híreket.

Visszont Kőlcsey és kortársai bizonyára nem értesültek a légioszervezés sikertelen kimeneteléről és ezért fejt ki ezt a motívumot egészen a „kibujdosottnak” a csataterén bekövetkezett állítólagos haláláig.

Ez a motívum különben nemegyszer felbukkan a lengyel tárgyú magyar költészetben,⁸ sőt egy alkalommal analóg helyzetben is, a magyar szabadságharc bukása után a magyar emigránsokra vonatkoztatva. Erdélyi Jánosnak 1850-es keltezésű, de nyomtatásban csak később, megjelent *A menekültek* c. versében olvassuk a következő szakot:

Vivének földet, egy maroknyi földet
Bujdosó gyermekid, ó haza! belőled,
Hogy a távolban se váljanak el tőled?⁹

³ L. többek között az írókkal is érintkező Bartkowskiéét. Vö. még KOVÁCS Endre: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bp. 1959. 67—101.

⁴ KOSSUTH Lajos Országgyűlési Tudósítások. II. köt. 1833. 99. sz. Bp. 1949. 434—435.

⁵ Uo.

⁶ KOVÁCS Endre: Bem József. Bp. 1954. 156—179.

⁷ Jelenkor 1833. júl. 24. 470. és aug. 3. 494.

⁸ Nagyfalusi Fekete Mihály (Hattyú) akkor tizenkilencéves nagyenyedi diák A száműzött c. versének hőse parányi földet ás, s a keblére helyezi „... ha keble majd kiül, Egy pillanatra tán még, E jeire felhevül.” Remény (Kolozsvár) 1840. 58-59.

⁹ A Fővárosi Lapok 1871. júl. 2-i számában jelent meg a költő hagyatékából. L. ERDÉLYI János Válogatott művei. Bp. 1961. 77. 589. Különben a vers befejező része is világosan mutat az analóg helyzetre. A költő Etele súlyos csapásait kívánva a romlott világra mondja:

Erdélyi János egyéniségére mély hatást gyakorolt az ún. novemberi lengyel felkelés. Ő írja a szabadságharc bukása után — 1850. jan. 19-én kelt feljegyzésében: „Nálam a hazaszeretet hamarabb fejlődött ki az emberi szerelemnél [...]. Mint költőnek, hamarabb jött gondolatom hazáról, mint leányról. Elhatározó befolyással működött lelkemre az, ami 1830—31-ben a Visztula partján történt; néhány szellemes gondolatot világ elé is birtam bocsátani róla, s most panaszkodni magunk ügye fölött még folyvást nem tudok.”¹⁰

Ennyit röviden a motívum utóéletéről.

Jellemző az epigramma fontosságára az a környezet is, amelyben megjelent. Az *Aurora* említett kötetében megjelent tucatnyi epigrammának megvan a tematikai összefüggése, belső szerkesztése, amely az almanachban való első közlés szerint első helyre teszi a magyar történeti tárgyú epigrammákat (*Szent László, Hunyadi halála*), majd következik a hét szerelmi tárgyú versike, minden valószínűség szerint a Perczel Etelkához fűződő boldogtalan szerelem epilógusának költői lecsapódásai (*A' rózsá, A' lányka szobor előtt, Virág és szerelem, A' csalfa lány, A z e l v á l ó k, A' szép szemek. A' szerető óhajta*)¹¹ s végül a két külföldi tárgyú: a francia császár nagyságáról és bukásáról szóló (*Napoleon*) és a tárgyalt *Egy kibujdosott' vég ohajtása*. Ez utóbbihoz kapcsolódhat képzetársítással Kázmér királyi esete miatt a *Klára Visegrádon* (ugyanúgy hatsoros), egyúttal átmenetet is jelenthet a boldogtalan szerelem fentebb felsorolt hét epigrammájához. A történelmi tárgyak a műfaj történelmi eredetének megfelelően sírfelirat-jellegűek.

Ez az epigramma-közlés tehát a szerelmi érzés mennyiségi túlsúlya mellett rámutat arra is, hogy Vörösmarty életének e válságos szakaszában is össze tudta egyeztetni vélt egyéni boldogsága elvesztésének fájdalmát a közügyekkel, a magyar történelem nagyjai alakjának sírfeliratszerű megörökítésével, de ezen túlmenően foglalkoztatta őt a XIX. század eleji európai történelem egyik sokat vitatott, de kétségtelenül nagy alakja: Bonaparte Napóleon és e mellett egy igen aktuális kérdés, egy szomszéd testvérnép friss tragédiájának az ügye is.

Az *Egy kibujdosott' vég ohajtása* kétségtelenül a későbbi *Hontalannak* párdarabja. A fent ismertetett vers még monológ, a *Hontalan* már dialógussá alakul, amikor a magyar közvélemény hatalmas érdeklődése és rokonszenve arra készíti a költőt, hogy párbeszédbe elegyedjen „a bánat emberével”. Az első vers művészi szempontból kétségtelenül nyersebb, de stilisztikai elemzése kétségtelenül kimutatná a hazafias költészet hagyományaihoz való kapcsolódást, és olyan gondolatokat is, amelyek később érnek nagy versekké Vörösmarty költészetében...

Sólyom Jenő

VAJDA PÉTER LEVELE SZÉKÁCS JÓZSEFNEK

Ez a tudomásom szerint még nem közölt és az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött levél Vajda Péter *Erkölcsei Beszédeire*² vonatkozik. Ezek miatt a levél kelete előtt már megkezdődött az a folyamat, amelyet Széchy Károly Vajda Péter pere kifejezés alatt ismertetett először és eddigelé legkörültekintőbben.³ A Helytartótanács már felszólította az evangélikus egyetemes egyházi és iskolai felügyelőt, hogy indíttasson vizsgálatot Vajda Péter szarvasi oktató ellen. De viszont a közvetlenül illetékes hatósághoz, a békési evangélikus esperességhez még

„[...] Ez a csapás a lengyelek honáért,
E második csapás szép Olaszországért,
A harmadik pedig tulajdon fajtámért”.

¹⁰ ERDÉLYI János: Válogatott művei... 148.

¹¹ Az említett Vörösmarty-kiadás sorrendjében (118—120.) sorolom fel az epigrammákat, az *Aurora* megfelelő köteté nem áll a varsói magyar sajtó rendelkezésére, az első megjelenéskor, az *Aurorában* — a kritikai kiadás jegyzetanyaga szerint — más volt a versek sorrendje.

² Székács József irathagyatéka. Levelek. Ezentúl: EOL, Székács, Levelek.

³ Vajda Péter erkölcsi beszédei. Kiadta KEMÉNY Gábor. Budapest, 1931.

⁴ A Vajda Péter irodalomról ki szokott maradni SZÉCHY Károly idevágó kutatásának először közzétett eredménye: Vajda Péter erkölcsi beszédei és póre. Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcsélet-, nyelv- és történelem-tudományi szakosztályának kiadványai. Második kötet. Kolozsvár, 1886. 1—31. lap. (Az 1. füzetnek már 1885-ben meg kellett jelennie, mert Széchy Károly dolgozatára utalás van a Századok 1885-ös, 19. évfolyamában, a május 15-i, 5. füzetben, a 463. lapon.) E dolgozat csak majdnem, de nem szó szerint egyezik Széchy teljes művének (Vajda Péter élete és művei, Budapest, 1892.) megfelelő fejezeteivel.

nem jutott el a felszólítás.⁴ A „per” egyes mozzanatai és emlékei többé-kevésbé már ismertek az irodalomból. Mégis ez az eddig figyelmen kívül maradt levél új ösztönzést ad arra, hogy az *Erkölcsei Beszédek* cenzúrai sorsát újonnan kutassuk és újra megírjuk. Elsősorban alapos hatóságtörténeti ismeretre van szükség. De arra is, hogy a kései emlékezőseket rostába dobjuk. A téves előadások ellenében így foglalhatjuk össze a „per” végét: a békési evangélikus esperesség éppen csak hogy megindította a vizsgálatot, és Vajda Péter már meghalt. Az intézkedések szándékos késleltetésének egyik sugallója Székács József volt, a pesti evangélikus pap — és még azután is, hogy ezt a levelet kapta barátjától, pedig „a positívumokra nézve nem igen” egyeztek össze.

Ezért is érdekes e levél. De mégis azért érdekes igazán, mert Vajda Péter vallásfilozófiai „hitvallása” van benne. Ő maga írta így: „Akarva, nem akarva kimondottam hitvallásomat”. Az 1843—1844 telén Szarvas közönségének tartott beszédeiben feszélyezhette őt a nyilvánosság. Most a barátja előtt, a barátság kockáztatásával is, fesztelenül kitárulkozott.

A levél címzése: Nagytiszteletű Dr. Székács József pesti ev. lelkész Úrnak t.c.z. Pesten. — A postai bélyegzők szerint a levél Orosházán át október 28-án érkezett Pestre.

Szarvas. 10/19. 1844.

Kedves Józsim

Ha mindig, úgy most különösen örvendek barátságodnak; szeretem benned azon buzgóságot, mellyel mind régi barátodat, mind az előtted szent ügyet véded: pedig ha valaha, úgy most kifejlődhetnek közöttünk az ellenkező gönczök. Hogy a positívumokra nézve nem igen egyeztünk össze, tudod; de azért becsültük és szeretők egymást, és tudjuk: miért. —

A tárgyhoz-közelebb menve, Jósím, ömször hogy tettetést soha nem ösmertem és nem is fogok. Elvem volt és lesz: dolgozva megkeresni a mindennapit és becsületesnek lenni: a többit a sorsra bízom és némiképen — kalvinista vagyok.⁵ Nevetem a nagyon gazdagodni akarókat, szeretek becsültetni, de enbecsülésemre legtöbbet adok, s meggyőződésemet ingadatlanul követem, annyira hogy ha ezt megsérteném, nem lenne jó napom s jó éjszakám. De mind ezen érzéseimmel nem csapok lármát...⁶ Szarvasra is eljöttem, csupán az ügyért, noha Pesten három annyit is keresheték... és most azt kérdezik: hogy sáfárokodtam? — Erre rövid a felelet, Jósím... „Dolgoztam mennyire erőm engedé, és meggyőződésemmel hű valék.”

Azonban ne gondold, hogy meggyőződésemet lényegben különbözzék a tiédétül: noha voltak és vannak oly becsületes emberek is, kik utolsó elvből sem egyeznek meg velünk a vallásra nézve. Ennek oka az, hogy a lelken uralkodni nem lehet... kivéven fölvilágosítás és okokkali meggyőzés által. És hánször megtörténik, hogy mi előadjuk az okokat... s más ellenkezőleg itél belőlök s mi még sem lehetünk bírák fölötté, ha ő hű magához. — Az én vallási meggyőződésemet vége egy a tiédde: én látom istent és a halhatlan lelket, és van szigorú erkölcsi világom... hogy a további fejtegetésben nem egyezem meg veled talám és némelyekkel, arrul nem tehetek. Én Voltairt [!] és rokonait nem olvastam, sőt gyűlölöm, catholicus iskolában⁷ tanultam és hit tekintetében cosmopolita lettem, a külsőre keveset adó, eretnokséget nem ösmérő.

Akarva, nem akarva kimondottam hitvallásomat, — remélem, nem mondtam újat, mert ösmertél s ömször kívül belől. Csodálom hogy türelmetlenséget tehetél föl felőlem, és mások meggyőződésének nem tisztelését.⁸ — véleményt adni, ítélni a dolgok fölött, állításait okokból húzni ki s okokkal bizonyítani, szóval: lelkét rajzolni az embernek, nem türelmetlenség. Különben ha a pozitív vallásokat⁹ a bölcselettel hasonlítjuk össze, rendesen amazok a türelmetlenek, ez egyszerűen okoskodik, — ha győz, jól van, ha pedig meggyőzetik, megadja magát és mégis nyer. Én legalább egészen ez állásponton vagyok: nem szólok mást, mint a mit egész lelkemből állíthatok, s mivel tanítható vagyok, mihielyt ellenkezőről győzetem meg, annak hódolok. Most hogy a reformátorok közül legközelebb járok Socinushoz véleményemben,¹⁰ arrul én úgy nem tehetek mint te.

⁴ Bloch Mór (utóbb Ballagi Mór) levele Székácsnak, Szarvas, 1844. november 20-án. „Vajda ügyében semmi sem történik. Hadd aludjanak. Vajda addig sokat változik s nem kárára.” EOL, Székács, Levelek.

⁵ Itt fatalista értelemben, az előre elrendelés tanának félreértéséből.

⁶ Vajda Péter rendszerint csak két pontot használt a gondolat félbeszakításának jeléül. De e levél közlésében az a különlegesség mellőzhető.

⁷ 1826—1828 a győri királyi akadémián.
⁸ E levél tehát válasz Székácsnak. Székács levelét azonban nem ismerjük. Annak csak néhány részlete rekonstruálható, és az a negatívum, hogy Székács addig nem ismerte az *Erkölcsei Beszédek*et.

⁹ Pozitív vallás = isteni kijelentésre hivatkozó, történelmi vallás. Ellenpárja a természetes vagy észvallás (deizmus).

¹⁰ Fausto Sozzini (1539—1604), az egyik antitrinitárius irány névadó tekintélye. Vajda Péter a protestantizmusról 1844. március 10-én mondott beszédében egyenlő távolságra határolta el magát Luthertől, Kálvintól és Socinustól. KEMÉNY Gábor i. m. 248. kk. A 253. lapon sajtóhibából: Solinus.

Mikép fog az esperesség az ügyben intézkedni, az az ő dolga... nekem s rám nézve mindegy. Hogy amugy könnyen megadjam magamat, arrul szó sincs. Ha össze nem egyezhetnénk, sajnálnám, a mennyiben látom hogy Szarvason nem vagyok fölösleges, és így távozásom kárt hozna az intézetre. Különben ha ezen állításom nem lenne való, ismét nem lehet sajnálnom, sőt örvendenem kellene, hogy más nagyobb haszonnal fogna működhetni helyettem. Ellenben igen sajnálnám, ha azon elv elfogadtatnék, hogy a beszédek tartása egyáltalában letiltható:¹¹ ez legrovidebb út volna visszafelé az abszolutismushoz s éppen jól illenék nyomorú cenzurái állapotunkhoz.

Hivatalos állásom s beszédeim épen nem voltak szoros függésben... beszédeket hivatalon kívül s fizetés nélkül tartottam, csupán hogy magyarátsam a várost és szabad korszerű eszméket hintsek el, mint ellensége a külső s belső despotismusnak... Ez fáj a hol fáj. Tanítványaimnak vallással miközök sincs, melyek: nyelvtan, retorika, historia, bölcsélet...

Mi a kérdésbeli viszonyt illeti legközelebről: azt vélheted, édes Jóskám, hogy az igen kellemetlen előttem... azonban nincs úgy. Én cselekedtem lelkem parancsa szerint, s mások is tesznek... a hogy ceremóniájok hozza magával. Kíváncsi vagyok ösmerni a szellemet és lelkületeket közöttünk, — s a szerint fogom magamat továbbá alkalmazni. Különben mondhatom, hogy beszédeimben elértem meglehetősen a legszélső határt, — erősebbet, a pozitívummal ellenkezőbbet nem igen mondhatok már... ha tehát e beszédeket elolvasandád, tudni fogod állításaim egész összégét, s ha valaki véleményére kíváncsi vagyok, a tiédre bizonyosan. Ha képes léssz módosítani rajtam és tételyeimen, láss hozzá: úgy szolgál vagyok mint barátod. Hogy a helytartó Tanács ellenkezik velem, a legtermészetesebb; másképp tennie lehetlen: ott abszolutismus és status quo, nálam szabad vitatkozás és ingatlan haladás.

Még két dologra kell felelnem levelédben... Az egyiket röviden elmondhatom: a hittant Wankó¹² adja elő, nem én, sem Bloch.¹³ A másik annyiban áll, hogy az urvacsora elül sem el nem szöktem, sem elszökni nem fogok. Nem vagyok ördög s az urvacsora nem tömjén, hogy tőle szaladjak... — A mi végtére Jancsovics¹⁴ hitetlenné lett s nyugalmátul megfosztott asszonyát illeti... meg nem foghatom, hogy lehet valaki hitetlen én általam, ki magam utolsó csepevéremig hívő és vallásos vagyok... igen rossz lábon állhatott annál a hit, talám csak kis lángocska volt s én széllel jövék támogatni s az kialudt.¹⁵ Többet mondhatnék én Jóskám másokkal, szólhatnék hitetlen luth[eránus] papokrul Békésben, kiket a bölcsélet tanítójának kelle térítgetni a lélek halhatatlanságához... de minek erről... Legyen elég az, hogy maradjunk továbbra is barátok, hazafiak, jó akarók... Ohajtja

barátod,
Vajda Péter¹⁶

Nagy Dezső

MÓRICZ ZSIGMOND ELFELEJTETT VERSE EGY AMERIKAI MAGYAR LAPBAN

Amerikába szakadt magyar véreink élete és kultúrája kutatásának során az ott kiadott magyar nyelvű lapokat, folyóiratokat néztem át. A Kemény György szerkesztette *Dongó* c. humoros folyóirat 1923. évfolyamában,¹ egy alig ismert vagy elfelejtett Móricz Zsigmond verset találtam. Úgy véltem, hogy a vers hangjának szokatlansága, munkásokkal foglalkozó témája (a közismert kézikönyvek Móricz életének és alkotóművészetének kései korszakához kapcsolják e tematikát), gondolatosságának nagyszerű versbeli kifejezési formái megéri az utána-nézést első megjelenésének; és Móricz esetleges amerikai kapcsolatainak feltárását.

¹¹ A bányai evangélikus egyházkerület Pesten 1846. aug. 12-én megnyílt közgyűlése ünnepélyes óvással hártotta el a Helytartótanács intézményében foglalt kívánatokat s különösen azt a záradékot, hogy „az iskolai ifjúsághoz csak oly beszédek tartassanak, melyek a felsőség által eleve átnézettek s helybenhagyattak... — ez a meghagyás különben sem volna kivihető; ezen kerület a szabad tanítás megcsinításá[hoz] s megszoritásához segéd kezeket nem nyújthat.” Jegyzőkönyv, 11. pont. Nyomtatvány.

¹² Wankó Sámuel (1811—1854) 1840—1846. szarvasi segéd-, majd helyettes, 1846—1854 szemlái gyűleke-zeti lelkész.

¹³ Bloch, 1848-tól Ballagi Mór (1815—1891) 1844. őszétől a szarvasi evangélikus főiskola oktatója.

¹⁴ Jancsovics (Jantsovits) István (1811—1893) 1835—1871. lelkészként működött Szarvason.

¹⁵ Pecz (Pecz) Gyula levele Székácsnak, Szarvas, 1846. március 15. „Móricz tudta, hogy néhány pap nagy ellensége volt Vajdának.” EOL, Székács, Levelek.

¹⁶ Az eredeti levél és a szövegkölcsés összeállítását ez úton is köszönöm PAPP Ivánnának.

¹ Dongó (Cleveland, Ohio) 1923. 21. évf. 16. sz. aug. 16. 2.

Gellért Oszkár úgy látszik nem ismerte, mert összeállításában nem említi.² Végül Kozocsa Sándor bibliográfiájában akadtam rá.³ Az *Est*-ben jelent meg először 1923-ban.⁴

Móricz a Tanácsköztársaság megdöntése után mély emberi és érzelmi válságba került, az irodalmi közélettől elszigetelődött, s mint maga mondta, legalább egy évig nem akart napilapban megjelenni. Ugyanakkor nagy tervek foglalkoztatták. Miklós Andornak egy 1920-ban írt levelében említi,⁵ hogy raktáron maradt könyveit az amerikai magyarok körében akarja piacra dobni. E kezdeményezés nem egy vergődő ember és író alkalmi ötlete volt, mert öccse, Móricz Dezső ebben az időben ott élt Amerikában, s ő vetette fel bátyjának a raktáron levő könyvek ottani forgalmazását. Ügynököt küldött át az óceánon, aki a raktáron levő könyvekből 3000 kötetet kiválasztott és magával vitt. Minden olyan jól indult, de Móricz életében, úgy látszik, semmiféle kezdeményezés nem végződött happy-end-del.

Ebben az esetben is így történt: mert öccse az író tudta és engedélye nélkül kiadatta Amerikában magyar nyelven a *Sáraranyt*. Bár az író nyilvánosan visszavonta öccsétől mindennemű megbízatását, a kiadott könyvet már nem lehetett bevonni, így a hazai könyvkészletek további amerikai eladására nem kerülhetett sor.⁶

A nehéz életű amerikai magyar írók, szerkesztők, kiadók azonban szívükbe zárták Móricz Zsigmondot és szívesen vették át a magyar lapokban, folyóiratokban megjelent írásait. Ez a szeretet abból fakadt, hogy Móricz a *Nyugatban* 1921-ben és *Az Est*-ben is meleg, emberi hangon írt a kezébe került amerikai magyar költők antológiájáról.⁷ Az amerikai magyar írók mint munkásságuk hazai visszhangját, értéktelét, elismerését érezték ki Móricz írásából, s az említett *Dongó* két alkalommal is visszatért közlésére, ismertetésére, tanulságaira.⁸

Bevált gyakorlat volt a *Dongónál* és bizonyára más amerikai magyar lapnál, hogy figyelemmel kísérték a világháború utáni magyar irodalmat és jó érzékkel válogatva közölték a korabeli magyar irodalom jelesinek tárcáit, novelláit, verseit: alig néhány héttel az óhazai megjelenés után. Így azután nem véletlen vagy kuriozitás, hogy Móricz versét is megtaláltuk az említett folyóiratban. Talán nem érdektelen egy rövid felsorolás ebből az évfolyamból, hogy Móriczon kívül kik kerültek sorra: Gyóni Géza, Ady Endre, Juhász Gyula, Dutka Ákos, Erdélyi József, Radó Antal, Tóth Árpád, Falu Tamás versei, Mikszáth és Karinthy karcolatai. Ennyit Amerikáról.

Visszatérve a hazai vizekre: Miklós Andor mint az Athenaeum vezérigazgatója, a liberális nagypolgárság legnagyobb magyar könyv és lapkiadóját építette ki: *Az Est* mellett ő adta ki a *Magyarország* és a *Pesti Napló* c. napilapokat is. Mikes Lajost 1923-ban megbízta az említett lapok irodalmi rovatainak irányításával, aki ennek a feladatnak nagy lendülettel és hozzáértéssel látott hozzá: nívós irodalmat teremtett e bulvárlapokban. Számos fiatal tehetségnek egyengette az útját, nem feledkezve meg a már ismert írókról sem.

1923 májusában⁹ két alkalommal is keretes közleményt adott közre, amelyben azt írja: Teljes szépirodalmi folyóiratot pótol *Az Est*, *Pesti Napló*, *Magyarország* újjászervezett tárcarovata; és mintegy 40 jóhangzású magyar író nevét közli a kommentár alatt, akiknek írásait adják a továbbiakban. Szépirodalmi írásokat a hétköznapi számokban is találhatunk, de a vasárnapi számban külön felhívták a figyelmet a testvérlapokban megjelent versekre, tárcákra, novellákra.

Az *Est* tárcarovatában Móricznak több írása is megjelent, így az alábbi *Gyártelepen* c. szabadverse, amelyet néhány hét múlva az amerikai *Dongó* közölt. Ez a vers közel fél évszázada nem került a nyilvánosság elé: a készülő kritikai kiadásban minden bizonnyal megtaláljuk majd.

Röviden szólunk a vers szerkezetéről és megformálásáról. Említettük munkás tárgyú témáját: nem ez az első Móricz életművében. A világháború alatt kezdte írni, később torzóban maradt regényét a *Jószerencsét*, mely egy felvidéki vagyár környezetében játszódik. Ez a regény is 1923-ban jelent meg, amikor a vers íródott.

A szabadversforma Móricz kedvelt megjelenítési, kifejezési eszköze volt. Itt rapszodikusán csaponganak gondolatai, de mondanivalóját három központ köré csoportosítja. Szinte látjuk, amint ott áll az úpesti gyártelepen és ceruzavégre veszi a látoztakat. A jelenségek mögött a lényeg felé törekszik.

² Móricz Zsigmond versei. (A Nyugat számaiban és kéziratban hátrahagyott verseiből válogatta.) Bp. 1958.

³ KOZOCSA Sándor: Móricz Zsigmond irodalmi munkássága. (Bibl.) Bp. 1952.

⁴ Az *Est* 1923. XIV. évf. 154. sz. júl. 11. (szerda) 7.

⁵ Móricz Zsigmond levelei. (Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: F. CSANAK Dóra. Bp. 1963. I. köt. 150–152.)

⁶ I. m. 379. (jegyzet)

⁷ Móricz Zsigmond: Bujdosó magyar szívhangjai. Az *Est* 1921. febr. 15. (RICKERT Ernő szerk.: Amerikai magyar költők c. könyvről van szó. Magyar Jövő kv. I. sz. Bp. 1920.)

⁸ *Dongó* 1921. 19. évf. 7. sz. ápr. 1. és ápr. 15. 8. sz.

⁹ Az *Est* 1923. máj. 6. 3. és máj. 27. 4.

„... Nehéz testek lomhán hevernek.
Vastömbökön ember rohad,
Lélek rozsdásodik a troszkán...”

A munkások ténferegnek, a munkának nem látják értelmét, a háború utáni egyre gyorsuló infláció, létbizonytalanság teszi keseredetté őket: átérték a háborút, a forradalmakat, a Tanács-hatalom megdöntését s a fehérterror kegyetlen megtorlását. Pillanatnyilag nem látnak kibontakozást. Mindez érzéklődik a nagyszerű sodrású sorok között, s közben Móricz ragyogó expresszív sorokat alkot:

„... füsttelen kémények minarettje erdőz
a nyári ég új mozivásznán...”

Minderről — ezt véljük a másik vezérmotívumnak — gyermekkorra, szülőfaluja jut eszébe:

„... a faluvégen otthon nálunk
őzön liba gágog s csipkedi a fű hegyét
az ilyen réteken...”

Majd gondolatai, viaskodó, lázas, fáradt, kiábrándult önmagára fordulnak:

„... csak az én szegény, fáradt agyamban
gyötrődik és zakatol a gondolat,
lassan, zörögve, csüggedt szomorún...”

S a vers végén felizzik a magyarság, emberiség, közösség távlat nélkülsége, ahogy a költő saját válságának érzékelését vetíti a valóságra: „... elfáradott bennünk az isten.” Móricz, „aki egymagában felért egy forradalmi szabadsáppal” — az adott időpontban, egy forradalmár vereség utáni bizonytalanságát, önmagába fordulását, útkeresését, sőt, új csatákra való felkészülését tükrözteti versében. Hiszen ismeri önmagát, s nem felejtette el a halott jóbarát és harcostárs költői üzenetét:

„És ha hébe-hóba talán másképp véled:
Erős vagy, mert erős lelkedben a Lélek.”

GYÁRTELEPEN

Írta: MÓRICZ ZSIGMOND

Mint a varázsütötte Lét,
Nehéz testek lomhán hevernek.
Vastömbökön ember rohad,
Lélek rozsdásodik a troszkán.

Itt senki sem dolgozik,
áll és bámul,
nem is beszél, megernyedett
az akarat.

Földszínű rozsdás férfiak,
kettő—három—négy—öt—hat—tíz,
bármerre nézz, senki sem dolgozik...

Hogy jó létre a Mú? hogyan
terem ki, nem termő világ,
termést magának életül?

Mintha különös bűvölet,
rontás, varázslás, ájulón
tenné ernyedtté a szívet:
megrontva ácsorog
a Munkás a munkahelyen.

És áll a Lét, a fellegek
báván bámulnak a lomha világra,
füsttelen kémények minarettje erdőz
a nyári ég új mozivásznán.

Hever a tikkadt fűben a barna kalap alatt
kék ingben s alszik délelőtt kilenckor a vasas.

De egy lokomotív füstöt fú,
mint kávéházi vendég, begyesen,
s pipáz egy műhely kis kazánja;
csönd van, csönd, csönd, vattás fülekkel
nézem, hogy itten húsz, ott harminc ember
néz s ácsorog: s ma így folyik a Munka.

A barakkok kátránypapírjáról
lekopott a fehér mész s zordonan
tátják a lomhaság odui ajtaját,
nehéz, fáradt, kedvetlen nőstények
cipelnek vödröt az ebéd elé.

Nagy pást: a faluvégen otthon nálunk
özön liba gágog s csipkedi a fű hegyét
az ilyen réteken, itt a nap égeti ki
s hangya mászik a perje bugáján.

Áll a világ kikapcsolva az Élet
áramköréből: „itt harmincezer
munkás dolgozott a Háborúban,
ma csak kis része van üzemben...”

Áll a világ s kenyeret majszol
a fűtő a mozdulatlan Gép tetején
s pihen, pihen az izzó Háború fáradtságát...

Áll a világ, áll minden, mintha végsőt
mozdulna a kéz, a súlyos kalapáctól
irtózva, a keserű jelent, a sivár jövőt,
számlálva a reménytelen minek?-et,

csak az én szegény, fáradt agyamban
gyötrődik és zakatol a gondolat,
lassan, zörögve, csüggedt szomorún:

elfáradott bennünk az isten.

(Újpest)

Dömötör Ákos

EGY KOSZTOLÁNYI-LEVÉL

Fuggerth Ferenc visszaemlékezése szerint Haraszthy Lajos, a *Kőbányai Hét* szerkesztője hívta fel figyelmét egy akkor megjelent oparaszöveg-pályázatra, melynek határideje 1928. szept. 30. volt. Fuggerth ez alkalomból megírta *Éden* c. verses szatiráját, amelynek alcíméül *Mi lenne a földön, ha összüleink nem követik el az eredeti bűnt?* adta.

A kőbányai fiatalember egy „verőfényes őszi napon” állított be az *Éden*nel és néhány verssel Kosztolányihoz. A költő átvette az írásokat, és pár nappal később beszélgetett is Fuggerthtel ezekről. Kosztolányi állítólag az *Éden*re azt mondta: „A sátán átka isten ellen olyan, hogy ijedtemben keresztet vetettem” — és azt tanácsolta a versek alapján: „Olvass el ezer verset, és írd egyet!”

Kosztolányi segítőkészségére jellemző módon megígérte a fiatalembernek, hogy a színpad-technika elsajátítása végett beajánlja színházakhoz statisztálni. A költő megtartotta ígérését: ezt bizonyítja alábbiakban közölt levele, amely a másolás idején Fuggerth Ferenc tulajdonában volt.

A Kosztolányi-levél címzéséhez kis anekdotikus történet fűződik. Fuggerth jövőről alkotott, romantikus elképzeléseit hallgatva, Kosztolányi megjegyezte: „Jós! Bár igaz lenne a jóslat!” A fiatalember tréfával akarta elűtni a megjegyzést, és azt mondta, hogy a jósok többnyire vének. Erre Kosztolányi így felelt: „Kis jós! Jóska!” Címzéskor azonban nem tréfált, amikor Fuggerth Józsefet írt, mert a neki átadott névjegyen Fuggerth F. József név állott.

Budapest. 1928. XI. 22.

Tisztelt [Uram],
a *Magyar Színházban* beszéltem Gábor főtítkárral s azt a választ kaptam, hogy most nem játszanak statisztériás darabokat, de ha szükségük lesz statisztákra, szívesen fölveszik. Ekkor forduljon akár hozzám, akár egyenesen a főtítkár úrhoz, reám hivatkozva.

Híve:

Kosztolányi Dezső.

(A szögletes zárójelbe tett szó elmosódott. Valószínűleg: Uram. 16×11 cm-es kartonlap. Bal felső sarkában zöld színnel nyomott cím: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ BUDAPEST, I., TÁBOR-UTCA 12. SZ. Zöld tintával írott levél. A borítékon: Ngs Fuggerth József úrnak Budapest Kolozsvári utca 51. A boríték zárószegélye felett zöld nyomtatott szöveg: FELADÓ: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ BUDAPEST, I., TÁBOR-UTCA 12. A zárószegélyen zöld viaszból címeres pecsét.)

LUKÁCS GYÖRGY: MAGYAR IRODALOM — MAGYAR KULTÚRA

Válogatott tanulmányok. Szerkesztette és válogatta: Fehér Ferenc és Kenyeres Zoltán. Bp. 1970. Gondolat K. 695 l. (Válogatott művek III. köt.)

Az olvasó, aki lapozgatni kezdi Lukács György könyvét, a szerző monumentális munkásságának ezt az aránylag kicsiny, de önmagában gazdag töredékét, mindjárt érzi, hogy eredeti, merész és öntudatos szellemmel van dolga, aki nem leírni, hanem alakítani kívánja írásaival a magyar kultúrát és ezáltal a magyar társadalmat. Nagysága egyik szembeötlő eleme épp ez a nagycélú, merész akarat, melyhez a gondolatok oly gazdagsága és rendszeressége járul, hogy a magyar irodalomtörténetnek szembe kell néznie vele, akár egyet-ért vele, akár nem.

A könyv érdekességét növeli, hogy problémái és gondolatai szoros kapcsolatban vannak Lukács életének harcaival, s személyesebb viszonyba juttatnak vele, mint nagy elméleti művei. A kötet nemcsak Lukács szellemi fejlődésének végső állomását mutatja be, hanem az utat is, amelyen eljutott odáig, mai felfogásának egész genezisést, olyan írásait is, amelyekkel szerzőjük ma bizonyosan nem is ért már egyet. Sok fázisú út volt ez. Más tudósoktól, pl. Horváth Jánostól eltérően, aki mindvégig a Gyulai által tört utat folytatta, elmélyítve, szélesítve azt, Lukács korának szinte minden fontos szellemi táját bejárta, sok mindent kipróbált, sok mindenből tanult, mielőtt végleg megállapodott. Fiatalon természetesen megérintette őt Alfred Kerr impresszionizmusa, sőt a kor lírizálása s a magyarosságot kereső áramlat is, bebizonyul, hogy finom érzéke volt a vers és a költői nyelv iránt. Gellért Oszkárrol tett rövid két mondata pl. oly találó kritikáját adja e költőnek, aminőt azóta sem mondott senki: „kétségtelen a legokosabb, a legtartalmasabb magyar versek közül valók, csak az a bajuk, hogy az okosság nem lesz lírai érték bennük, sőt a maga meztelen tisztaságában még inkább akadály a annak”, úgy hogy sajnálni kell, hogy Lukács utóbb hűtlen lett az irodalom e területéhez.

1909–10 első nagy szellemi fordulataának ideje. Két remek kis esszéje e fordulat emlékei. Az egyik *Az utak elváltak*, e márványba véshetően pregnáns esszé, mely hadat üzen az impresszionista lazaságnak, és a szilárd világ-

nézet és etikus magatartás követelményével határhőnek tekinthető művészi gondolkodásunk történetében. Érdekessége az is, hogy Lukács első írása, amelyben rokonszenvvel említést tesz a marxizmusról. (65.) A másik esszé: *Ady Endre*, s erre még visszatérek.

Lukács azonban egyelőre nem a marxizmusba hatol mélyebben, hanem az idealista filozófiába, pontosabban a misztikába (erre az önéletrajzi bevezetésben nem tér ki). 1909 és 18 közt folyik le fejlődésének legizgalmasabb és máig sem kellően feltárt szakasza. Egy 1918-ban kelt jellemző vallomása szerint egyetemi éveiben Kierkegaard és Marx egyszerre váltak állandó olvasmányává, s az önhipnózis nem mindennapi esete, hogy legjobbkor jött szellemi táplálékként jelöl meg egy Sebastian Franck nevű szerzőt, akit a kor valamely nagy filozófusának gondolna az ember, ha a Széchenyi Könyvtár katalógusából rá nem jönne, hogy egy XVI. századi elfelejtett misztikus. A két hatás közül, úgy tetszik, éveken át az idealizmus, sőt olykor a fideizmus volt erősebb. Politika mentes ekkor sem volt; a társadalmi elégedetlenség parazsa ott lappangott a filozófiai hamu alatt. E Janus-arcú állapot nagyszerű korai terméke az *Ady-esszé* 1909-ből, a legjobb egykorú írás *Ady Endréről*, mely költőien találó szavakkal fogalmazza meg, mit jelentett Ady a kor magyar életében: „mert bizonyos, ez az ő igazi jelentősége a mai Magyarország számára; a lelkiismeret, a harci dal, a harsona, a lobogó, amely köré minden csoportosulhat, ha harc lesz valamikor, a jelszó, amelyet este a tábornoknál virrasztók váltanak.” A cikk megszületéséhez pedig épp ez a kettősség kellett, hiszen részben Lukácsnak a misztika felé fordulásában, részben csirázó forradalmiságában gyökerezett, mintegy a két tendencia metszéspontjában pattant ki, helyesebben Lukács valószínűleg a saját akkori állapota: a forradalmiságban formát találó általános vallásos érzése alapján érti meg Adyban forradalmiság és istenkeresés együttesét. Idealista állomásának — melyet többé-kevésbé együtt élt át Balázs Bélával, Fülep Lajossal és Lesznai Annával — legjellegzetesebb termé-

kei egy bíráló Lesznai Anna verseiről és a Balázs Béla-tanulmányok. Bár a kevesek közül vagyok, akik mindig szerették Balázs korai verseit, egyik elbeszélését és a meséit, kétségtelennek tartom, hogy Lukács túlbecsülte őt; ma már Lukács is aligha tartja fenn, „hogy Balázs oeuvre-je a mi irodalmunk és a világirodalom számára fordulatot hozó jelenség” (136.). E túlbecsülés forrása nyilván eszmei közösségük és barátságuk volt, az, hogy körülbelül egyidőben jutottak ahhoz a szemlélethez, mely az empiriával egyidejűleg mindig a jelenség mögött rejlő lényegyet keresi (ahogy Balázs írta: „Barna estben kertben járok, Talán valamire várók? Vajon mostan mi múlik el Holdak, dalok és virágok Mögött rejtve?”). Az, hogy nemcsak látja és érti, de már megvalósultnak is tartja Balázs magas szándékait. Az egykorú magyar drámairodalom két pólusa a szemében: Molnár Ferenc és Balázs Béla. Amabban a gyűlölt polgári cinizmus megtestesülését látja, s utálattal valósággal szét akarja nyomni, mint egy poloskát, ebben a meggyőződéséért halni kész egyéniséget csodálja. De ha végső ítélete Balásztól mint a világirodalomba fordulatot hozó íróról éppoly elfogadhatatlan is, mint Molnár elvetése (mely a játék és szellemes lelemény iránti értetlenségre vall), az egész irodalmi közvéleménnyel egyedül szembezállás oly imponáló merészszégről és öntudatról tanúskodik, aminőhöz foghatót csak még kettőt tudok XX. századi irodalmunkban; s ha Lukács itt-ott talán álproblémákat teremt is, lehetetlen nem becsülni eredeti és mély szempontjait.

S Lukács sokáig ragaszkodik idealizmusához: még 1918 nyarán a Társadalomtudományi Társaság ankétján is kitart amellett, hogy idealizmus és progresszió összefér. Első pillanatban azt lehetne hinni, hogy a „lélekvalóság” metafizikai álmaitól, melyek a Lesznai és Balázs-cikkekből feltáruznak, nem lehet eljutni a marxizmushoz. De Lukács fejtegetéséből kiolvasható, hogy őt a „lélekvalóság” az osztályfölbőltségével vonzza, Balázs „mélység”-ében pedig nem a szimbolista sejtelmekért lelkesedik, hanem a relativizmust tagadó feltétlenségért. Ha tehát Lukács látszatra itt még csillagtávolságra van Marxtól, igazában ott van a vágyott célnál, s mikor 18-ban belép a kommunista pártba, ez sokkal rövidebb lépés volt, mint kívülről látszott. Lukács már előbb is inkább terminológiában különbözött a mozgalomtól, mint céljai belsejében és érzelmi tartalmában; a kommunizmusban megtalálta az etikai töltést és az osztály fölötti perspektívát, amelyet 1909 óta keresett.

Fejlődésének második nagy fordulata a marxizmus vállalása. Ennek jegyében írt munkái tették őt világirodalmi jelentőségű íróvá, s ez a jelentőség teszi elkerülhetetlenné, hogy magyar tárgyú tanulmányainak össze-

gyűjtése alkalmából szembenézzünk vele és elmondjuk feltoluló kérdéseinket is. Hosszú vándorútja kanyarulataiban mindvégig ugyanaz a törekvés hajtotta, törekvés a dzsentri Magyarország megdöntésére, egy haladó modern Magyarország megteremtésére. Közvetlen környezete ébresztette benne az útra indító erkölcsi tiltakozást, majd Ady volt döntő hatással világnézete kialakulására, s épp azzal, „hogy soha egy pillanatra sem békült ki a magyar valósággal és rajta keresztül az egész akkor létezővel sem”. (8.) Mihelyt írói munkásságának célja fölrajzolódik előtte, kevéssé vonzza őt egyes művek recenziálása, ehelyett inkább a magyar irodalom útjára vigyáz, irányát tartja szemmel és ha kell, igazítja ki. Maga is tudja, hogy nem igazi kritikus (136.); szerintem nem azért, mert kvalitás-érzéke talán nem teljesen megbízható, hanem mert a gyönyörködés képessége kevésbé fejlett benne, mint a nagy társadalmi célra irányuló akaratának ereje. Nem Sainte-Beuve-i természet, nem élvezni és az író lelket megérteni akarja, hanem egy társadalmi helyzetet megvilágítani és az olvasót befolyásolni. Abban nemigen segít hát, hogy egy mű rejtett hangja felerősödjön bennünk, de tanulni annál inkább tanulhatunk tőle.

Célja, a feudális Magyarország megdöntése és átalakítása, hazafiasságának legfőbb tartalma, éppúgy mint az Adyénak és általában a kor legjobb magyarjainak. Az irodalom feladatát abban látja, hogy részt vesz e társadalmi törekvésben, s értékelésének mércéje — természetesen az esztétikai mellett —, hogy mennyire teljesíti azt. Szükségszerűen elveti tehát a l'art pour l'art-t, de jól tudja azt is, hogy a művészet értéke nem mérhető a pusztá politikai hasznosság mérlegén. A kötet legfontosabb tanulmányainak fő problémái mármint: az esztétikum és politikum helyes viszonyának megtalálása az értékelésben, s irodalmunk újjáértékelése és új periodizációja a mondott cél megítélése szerint. Így elkerülhetetlenül találkozunk a kritikaelmélet legnehezebb kérdésével: ha elvetve a l'art pour l'art-t, a társadalmi haladás szolgálata lesz értékelésünk mércéje, hogyan kerüljük el a napi politikai hasznosság ultrabaloldali, minden körülmények közt folyton forradalmiságot követelő durva vulgarizálását? Lukács tagadja, hogy csak Upton Sinclair vagy Esti Kornél esztétikája közt választhatunk. Szerinte mindkét ajánlatot el kell vetni. (499.) Pálcát tör tehát Szabó Pál fölött, mikor ez hirtelenkedve megrója Arany Jánost, mert a *Tetemrehívásban* a főúri környezet ügyeivel foglalkozik, de a másik véglet fölött is, mely Arany Jánost a tiszta forma kultusza nevében védi meg. Szerinte „a nagy írótól elválaszthatatlan az emberiség, a társadalom, a nemzeti, a népi fejlődés nagy haladó áramlatainak adekvát költői kifeje-

zése". (410.) Ezáltal egyszerre foglal állást a formalisztikus esztétika kizárólagos hirdetői ellen, valamint azok ellen, akik az író politikai nézetei alapján ítélnék műve fölött. (411.) A nagy író „a társadalmi élet fejlődésének széles, mély és átfogó képét adja”. Célja, „Hogy harcoljon az emberi nem haladásáért, magasabb fejlődéséért, azért, hogy a költészet eszközeivel feltárja a haladás útját, mozgatóerőt, az ellene szegülő belső és külső hatalmakat.” (294.) A művész nem nézetei közlésével harcol, hanem a valóság objektív, realista tükrözésével. A magyar irodalomtörténet revíziójának alapvető szempontja „is csak ez lehet: irodalmunk reflexe a magyar nép szabadságáért, függetlenségéért, boldogságáért vívott harcának”. (495.) Lukács nem győz harcolni az irodalmi szektasság ellen. Irodalmunk központi alakjaiban a lírai nagyság és a demokratikus következetesség összeesett, de a nagy értékek félreismeréséhez vezethet, „hogya ebben sematikus alkalmaszható, csalhatatlan mértéket látnánk minden irodalmi jelenség értékelésére”. (13.) Különbséget kell tennünk forradalmi és haladó állásfoglalások közt, s nemcsak a forradalom képviselőit kell megbecsülnünk, hanem a haladásét is. (509.) Csak ideológiai irányítást tart megengedhetőnek, adminisztratív nem, s elítéli a pártokban szinte mindig meglevő s nemegyszer uralomra jutó szekta-szellemet, mely pártköltőnek csak a plakátköltőt ismeri el. Az irodalom irányítása nem állhat másból, fejtegeti, mint a kölcsönös közeledés akadályainak társadalmi, világnézeti és művészi elhárításából. Azt tanítja, hogy a pártköltő nem létezhet szabadság nélkül, s ehhez még a kétségbeesés szabadsága is hozzátartozik. (304.) Az új demokratikus társadalomban nem is csupa pártköltő ír (405.), s még a nagy pártköltő életműve sem merülhet ki a legtágabban értelmezett pártköltészetben sem (302.), mert „a pártköltő sohasem vezér vagy sorkatona, hanem mindig partizán, azaz egyetértésben van a párt történelmi hivatásával”, ezen belül azonban egyéni eszközeivel szabaddon, saját felelősségére kell hogy megnyilatkozzon. (304.)

Mégis Lukács célja végső soron politikai, s ez szektaellenes álláspontja ellenére néha gátat állít elméletében a művészet szabad kibontakozásának. Arról nem is szöveg, hogy használna ítéli el az adminisztratív irányítást, a diktatúra körülményei között az ideológiai irányítás is könnyen adminisztratív irányítássá válhat a karrierista és gerinctelen alsóbb káderek kezén. Arról sem, hogy Kassák még Lukács elmélete szerint sem érdemi meg, hogy az emberiség első számú közellenségei között emlegessék, s arról sem, hogy homályos marad, hogyan tudja Lukács igazolni egy Kosztolányi — pedig kétségtelen — jelentőségét. Fontosabb ennél, hogy programja

hiányos is. Térképén helyet kap a nép és a nemzet, de az egyes ember nem. Ibsen ismert mondása szerint írni annyit tesz, mint ítélszékét tartani önmagunk felett, s valóban nem hiszem, hogy csak a nép és a nemzet, az osztályharc és a haza ügyei fontosak, az egyes ember vágyai, álmai, tévedései, bűnbánata, útkeresése nem. Lukácsnak igaza van, hogy a költő társadalomfelettsége illúzió, s nagy és gondolkodó művész sohasem érte be a műtermi tökéletességgel. De a műtermi tökéletesség és a politikai tartalom két útja mellett nincs-e, hogy Lukács kedvenc fordulatával éljek, egy „tertium datur”? Szerinte világirodalmi értéke csak a nagy történelmi ügyeket tárgyaló műveknek van, s például az *Új Zrinyiász*t provinciálissá teszi, hogy hőse a cárizmus elleni honvédő háborúban esik el. Én ugyan a cárizmus megdöntését világtörténelmi fontosságú eseménynek tartottam volna, s különösen annak a maga jelképszerűsége, mint egy idegen zsarnokság ellen vívott háborút, éppúgy, mint ahogy az volt a szovjet honvédő háború a hitlerizmus ellen. De még tovább mernék menni. Hogy mi érdekli a világot, sok művészetén-kívüli körülménytől is függ. A világirodalmi helyett beérem hát az emberivel. Lukácsal ellentétben úgy vélem, hogy a nép és nemzet túlzott irodalmi szerepe inkább elzárja, mintsem megnyitja egy irodalom útját a világirodalom felé, s a magyar irodalom bejutásának is az az akadály, hogy történelmi okokból sokáig megoldatlan függetlenségi és társadalmi problémáink túl nagy helyet kaptak benne az egyén, azaz az egyszerűen csak emberi rovására. Bátor és bölcs dolog volt, mikor Lukács a sorkatona mellett elismerte a partizán jogát, de nem volt-e még ez is kevés? József Attila tovább ment, mikor azt kérte a szabadságtól: „Játszani is engedj szép, okos fiadat!” Azt hiszem, a szorító történelmi helyzet, a háború, a nálunk sürgetővé vált társadalmi átalakulás és egyéb körülmények merevebb fogalmazásra vezettek itt-ott a kötet tanulmányaiban, mint aminőket Lukács korábbi és legújabb tanulmányaiban találunk.

Az, hogy Lukács a művet a benne ábrázolt társadalmi réteg szerint értékeli, vezeti arra a meglepő véleményre, hogy Kóbor Tamás regénye, a *Ki a gettóból*, nem számítható a magyar nagyvárosi regény úttörői közé, mert nem magyar, hanem zsidó regény. (639.) Ha kisebb művészi értékei miatt utasítaná el, lehetne beszélni a dologról. De a benne ábrázolt zsidó környezet miatt? Eszerint a *Musa Dag*h örömy regény? A *Tót atyafiak* szlovák novellagyűjtemény? Schwartzbarth *Le dernier des Justes*-öt Párizs Goncourt-díjjal tüntette ki. Nem vitázom e nézettel, csak arra mutatok rá, hogy Móricz Zsigmond türelmesebb volt nála, s épp azért üdvözölte lelkesen Komor András *Fischmann*

S. című regényét, mert a magyar társadalom zsidó részének hiteles ábrázolásával gazdagította irodalmunkat ahelyett, hogy az író által csak kevésbé ismert rétegeket rajzolt volna, Papp Károly *Azarelét* pedig Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Németh László egyaránt értékes magyar irodalomnak tartotta.

Lukács mindig társadalmi politikai folyamatokat kereső szemléletének következménye, hogy a *Toldi*-trilógiában mindvégig a paraszt és a hűbériség konfliktusát véli látni, nem pedig a magyar természetnek a ráerőltetett idegen kultúrával való konfliktusát. (Bővebben erről *Petőfitől Adyig* című könyvemben.) Ennek következménye *Az Ember tragédiájának* félreértése is, az, hogy merőben önkényesen beleolvasással politikai allegóriát lát a darabban. Szerinte a mű provinciális, mert „nem az emberiség sorsára, hanem a 67-es kiegyezésre vonatkozik, és arra, hogy az emberek kössék meg a kiegyezést és mégse adjanak fel minden reményt”. (622.) Lukács egy szóval sem valószínűsíti felfogását. Pedig miért volna hihetetlen, hogy *Az Ember tragédiája* arról szól, amiről szól, az emberi haladás kérdéséről, nem pedig a kiegyezésről, amely 1859-ben, a költemény írásakor még nem is volt időszzerű probléma (csak 61-től lett azaz)? Milyen értelmetlen és nevetségesen túlzott apparátus is lett volna felvonultatni az egész történelmet, múltat és jövőt, eget és földet, az anyalokat és Istent, hogy megkérdézzük, helyes-e kiegyeznünk Ausztriával, vagy sem. De Madách nem is ezt kérdezi. S tudvalevőleg világosan meg is mondta, mire keres választ művében: Erdélyi Jánoshoz írt ismert levelében, mely szerint igenis az emberi haladás kérdése a dráma magva.

Társadalmi cél határozza meg a magyar irodalom lukácsi periodizációját, fő vonalának kijelölését, egyes értékeléseit is. Következetes bátorsággal száll szembe megrögzött előítéletekkel, többek közt, amihez nálunk különös bátorság kell: a nacionalista nézetekkel. Persze, a mondottakból következik, hogy kissé mereven alkalmazza politikai felfogását. Szerinte: „az egyetlen Adyt kivéve, még a Nyugat idejében sem mondták fel a dzsentri fennhatósággal kötött kompromisszumot”. (621.) Bizonyítékul Ignótus egy kijelentésére hivatkozik, a perzekutor esztétikáról szóló híres cikkéből, mely Lukács legtöbbször használt idézete. Eszerint Ignótus csak annyit kívánt, „hogy a Nyugatot túrják meg a dzsentri irodalommal együtt” (640.), a komoly szakítás csak a 18–19-es forradalomban történik, s így „a magyar dzsentri vagy dzsentroid provincializmusnak a határa épp 18–19-ben van”. (622.) Ezért „1848–1919 valójában egy fő korszakot képvisel, nagyon sok alkorszakkal”. (642.) Mindez már azért is ellentmondásra készítet, mert az 1919 előtti

másfél évtized nemcsak a *Nyugatot* foglalja magába, hanem a *Huszadik Századot*, Bartókot, a Nyolcikat, Jászit, Szabó Ervint stb.-t, szóval a dzsentri Magyarországot a leghatározottabban megtagadó új áramlatok betörlését, a magyar gondolkodás robbanás-szerű megváltozását, addig néma rétegek hangos megszólalását, olyan hirtelen meredek változást, amilyen voltaképp sem 1919, sem 1945 után nem következett be, éles ütközéseket, amelyek enélkül teljesen érthetetlenek volnának, úgy hogy igazában nem a forradalom teremtette az új irodalmat, hanem fordítva, a forradalom született abból az új irodalomból, amelyet Lukács dzsentri-kompromisszumnak minősített. Hogy a korai *Nyugat* iránti szigorú felfogását elfogadtathassa, Adyt igyekszik a *Nyugatra* valahogy véletlenül odatévedt izolált és idegen jelenségnek feltüntetni. De vajon véletlen volt-e, hogy a *Nyugat* szállást adott Adynak, éles harcokat vállalt érte, s már első évfolyamában különszámot adott ki tiszteletére? Ady állandó jelenléte hősugárzásával áthatotta az egész lapot. S a *Nyugaton* nemcsak Ady tagadta meg a dzsentri Magyarországot, hanem a folyóiratban rajongva ünnepeelt Móricz is. S vajon nem volt-e a hivatalos Magyarország megtagadása Babits szenvedélyes, bátor, háborúellenes költészete, melyből Lukács csak az „Ültessünk virágot” sort idézi jellemzésül, olyan benyomást akarva kelteni, mintha ez nem a háborúnak elszántan hátat fordító békevágy, hanem valami méla széplelkűség megnyilvánulása volna, s nem véve tudomást Karinthy, Szép Ernő, Rozványi Vilmos stb. háborúellenes írásairól? Sok megjegyzést tehetnék Osvát Ernőről szóló cikkére is, de fontosabb ennél az említett Ignótus-idézet félreértése. Ignótus kérdéses állásfoglalása (amelyet ha világosan akarunk látni, a perzekutor esztétikáról szóló *Utóirat* c. cikkéhez hozzá kell vennünk legalábbis az ugyanezen évből való *Hadikészülődések* és *Irodalmi modernség* c. cikkeit is), ugyanis mikor életjogot követel a megújult magyar irodalomnak, valóban azt mondja, hogy nem akarják összetörni az igazi értékeket, mert „összetörni csak hamis tekintélyeket lehet, s új formák nem gázolhatnak le régi talentumokat”; ő maga azért is türelmes, „mert a közepeseket, vagyis a tehetségteleneket felesleges kivégezni, ezeket megöli az ő közepességük”. Felfogása szakítás nemcsak a dzsentri, hanem az egész akkor uralkodó magyar irodalom felfogásával, a türelmetlen magyarkodással s a beléjejtett makacs konzervativizmussal, mely szerint „nem magyar Budapest. Nem magyar a közgazgatás államosítása. Nem magyar a bőrre. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a

mozgatóke. Nem magyar a szecesszió és a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból, a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmesebb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog. Nem magyar a materializmus, de nem magyar az a felfeetés sem, hogy az emberek eszük és szükségük szerint teremthették és alakíthatják intézményeiket, sőt szentségeiket is. S főképp nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink” stb. (*A magyar kultúra s a nemzetiségek.*) Bocsnát a hosszú idézetért, de szükség volt rá, hogy megkérdezhessem: a dzsentrivel való kompromisszum hangja-e ez? Azt kell hinnem, hogy Ignótus Lukács pusztá emlékezetből idézi. Ha elővenné a szöveget, megállapítaná, hogy a vitában nem is politikáról vagy világnézetről van szó, csak kifejezésmódról. Bárony Istvánnal vitázva ugyanis Ignótus kimondja: „Ugyanazon joggal, amellyel a régi egyszerűséghez s világossághoz képest csavarosságnak s zavarosságnak nevezed s ennek következtében hanyatlásnak bélyegzed a modernekben az intellektualitás hullámságait: a te annyira egyénien hangulatos és leíró költészetedet a hivatalosság elsőkélyesedésnek jelenthette volna ki, teszem a Kemény Zsigmond komor elmélyedéseire képest.” S az a mondat, amely még leginkább hasonlít a Lukács által idézetre, mert valóban türelmet ígér az öregeknek: „Tágitani nem kell a »modernnek« elől, vagyis senki író nem köteles ma másképp írni, mint tegnap írt, senki olvasó nem köteles ma mástól elragadtatva lenni, mint ami tegnap elbájolta.” (Uo.) Ez az a „türelem”, amit Lukács és az ő nyomán némely tanítványa Ignótusnak szemére hány. Az igaz, hogy a népies modor egyszerűségét nem tekintti az irodalom egyedül üdvözítő irányzatának. De a dzsentrivel való kompromisszumot jelenti ez? Hát rendelethez el kellett volna tiltani az egyszerűséget és világosságot? Akárhogy olvasom a szóban forgó cikkeket, nyomát sem találok annak, hogy Ignótus a dzsentr politikai vagy erkölcsi felfogása iránt hirdetett volna türelmet — az egyszerűség és világosság meg aligha a dzsentr sajátossága. S akár hiszi az olvasó, akár nem, ez az untalan elismételt s Lukács nyomán már minden egyetemi hallgató által betéve tudott idézet az alapja a tételnek, hogy a *Nyugat* nem szakított a dzsentrivel, hanem ahogy a tétel Lukács tehetséges tanítványánál, Fehér Ferencnél elképesztően tovább torzul: „Ignótus híres

harca a perzekutor esztétika ellen nem volt sokkal több, mint bekéredzkedés a nemzeti kompromisszumba.” (ItK 1969. 322.)

De mindez ellenvetések mit nyomnak ahhoz képest, hogy a könyv elolvasása után másképp látjuk az irodalmat és a magyar irodalmat, igyekszik megszabadítani nacionalista ön-ámitásoktól s lényeges szempontokat kapunk a kritikai értékeléshez? Nem is tudom, mi becsebb e tanulmányokban: a marxista kritika feladatairól szóló tanulmány, mely visszavezet a tartalmi esztétikához (ha a tartalmat le is szűkíti), az, hogy megvilágítja a magyar kultúra bizonyos hiányait, a filozófia és az objektív műfajok hiányát, illetve a líra uralkodó voltát, s mindennek az eddiginél szélesebb, mélyebb és meggyőzőbb magyarázatát adja, tanítása a realizmusról, hogy a művek megértésében mindig az objektív társadalmi alaphoz kell kiindulni, az-e, hogy ösztönzést és szempontokat ad a magyar irodalom revíziójához, új érveket Ady nagyságához, vagy az, hogy a népi-urbánus ellentét okait tisztázó fejtegetéseiben fölényes okossággal és pártatlansággal vizsgálja a kérdést: nagyra becsüli a népi mozgalom fontosságát, de rámutat vezetőinek tévedéseire, a *Szép Szónak* pedig arra a gyöngéjére, hogy ellentétben elődjével, a *Huszádik Századdal*, hűvösen, sőt olykor elienségesen vizsgálja a földosztás kérdését stb.

Valaha Lukács György műve szabadított ki fiataliságot iskolás irodalomtörténeti műveltségéből, mutatott példát az irodalom mélyebb, filozófiai, esztétikai és szociológiai elemzésére. *Esztétikai kultúra* és *A modern dráma* című könyvei ifjúkorom legnagyobb intellektuális élményei közé tartoztak. Legyen szabad elmondanom: Kőhalmi Béla nevezetes 1936-os *Könyvek könyvében* Gömbös Gyula uralma idején tettem vallomást arról, hogy Lukács egyike azoknak, akik a legnagyobb hatást tették az irodalomról való gondolkodásomra. S ha hazatéréseim nem is volt módomban nyomon követni tanításait, mindig csorbitatlan hódolattal tekintettem feléje. Szempontjai, amelyeket ekkor ismertem meg, gondolkodásom némi módosítására adtak útmutatást, megint tanítványa lettem, ha magamban sokat vitázó, kelletlenül kevésbé szorgalmas tanítványa is. A mondott kétségek és ellenvetések is a tanítvány hangos tudódései.

[1971 január]

Komlós Aladár

Csehi Gyula, kolozsvári professzor könyve, a *Modern Kalliópé* voltaképpen egy regényelméleti trilógia középső darabja. Csehi az előszóban egyértelműen meghatározza művének célját: a regénynek a történelemmel és a társadalommal való kapcsolatát szándékozik megvilágítani, s ennyiben önálló egész, független a *Klió és Kalliópé* című korábbi kötettől. A cím is utal arra (az eposz antik műzsájának „modern” jelzővel ellátott neve), hogy a regény XIX. századi nagy felvirágzásáról van szó. Nem rendszeres regénytörténet vagy regényelmélet azonban ez, hanem az „összefüggő kifejtés helyett a fejlődés gócpontjain célratörően megválasztott példákra” támaszkodik. Néhány nagy író (Balzac, Zola, Dosztojevszkij, Gorkij, Th. Mann) egy-két művét veti össze társadalmi valóságtalajával, s főképpen modelljeivel. Ezen közben a legújabb francia, német, orosz, angol, román és magyar nyelvű szakirodalom eredményeit ismerteti, anélkül azonban, hogy határozottabban állást foglalna. Bevallott célja, hogy „az egymásnak farkasszemet néző elméleteket elfogulatlanul vesse össze”. Ebből a módszerből származik aztán a terjedelmes kötet minden erénye és hibája.

A XIX. századi polgári realista regény a század legnagyobb művészi vívmánya, s a ma irodalmát, a modern prózát, a XX. századi regényt teljességgel lehetetlen felfogni, megítélni a múlt századi kezdemények nélkül. Éppen ezért hallatlanul érdekes és hasznos Csehi Gyula kalauzolásával megismerkedni az ezen témáról szóló legrissebb szakirodalommal. Csakhogy a különböző koncepciók szembesítése során elveszítjük szem elől a szerzőt, s a sok idegen elmélet szagztatottá, tétovává teszi a könyv gondolatmenetét. Csehi állásfoglalása gyakran olyannyira háttérbe szorul, hogy némelyik gondolat szinte öncélúnak látszik. Csehi széles körű olvasottsága, imponáló anyagismerete, a legbonyolultabb elméleti kérdések tisztázásakor is lebilincselően érdekes, világos stílusú persze valamelyest egységbe foglalja a *Modern Kalliópé* hatalmas anyagát, de a különböző elméletek tömörebb, lényeglátóbb ismertetésével áttekinthetőbb és célratörőbb lehetett volna.

Csehi láthatóan meleg rokonszenvvel szól Balzac és Zola életművéről, de egyúttal mint-ha kissé el is feledkezik a regény egyéb útjairól. Csak az *Emberi Színjátékot* és a Rougon—Macquart-sorozatot tartja olyan sikeres kísérletnek, melyben az írók egy kort, egy társadalmat egymással összefüggő regények sorában ábrázoltak. Ez így kétségtelen tény is, viszont a két nagy megvalósult vállalkozásnak előzményeiről és utóhatásairól is beszél-

hetünk. Maga Balzac több helyen vallott arról, hogy Walter Scott példája milyen nagy mértékben lelkesítette a jelen feltérképezésére. A történelmet, a nemzeti múltat, a középkort, a Keletet felfedező romantika Balzackal most a jelenre viszi át a világ mohó beolvasztásának szándékát. Még kevésbé hanyagolható el Balzac és Zola regényciklusa nem közvetlen, de lényegi továbbfolytatójának, Proustnak az életműve. Már Babits megállapította, hogy *Az eltűnt idő nyomában* legalább annyira indokolt volna a kor enciklopédikus tükrének tekinteni, mint az *Emberi Színjátékot*. Proust nem extenzív gazdagságra tört, nem körképet festett, hanem mikroszkópiusan szemlélte, a mélységbe fűrt. A ciklus-eszme, a romantikus teljesség-igény tehát Walter Scott-tól Proustig terjedő fejlődést eredményezett, s ezen fejlődésnek csak középső, leggazdagabb része a balzaci, zolai életmű.

A több mint 600 lapos monográfiában a legtöbbet és legnagyobb rokonszenvvel Csehi Zoláról ír. Ez önmagában is enyhe aránytalanságot jelent, hiszen a múlt századi regénynek nála nagyobb mestereiről (Stendhal, Turgenyev, Flaubert, Tolsztoj, Thackeray) nem szól. Két fő gondolat köré csoportosítja Zola műveinek elemzését. Az egyik a Rougon—Macquart-ciklus anket-szerűsége, a másik az, hogy Zola nem elmélete ellenére, hanem éppen a kísérleti regény eszméjének révén lett nagy író. A Zola iránti rokonszenvnek köszönhetjük a könyv szép regényelemzéseit (különösen a *Germinalé* sikerült), de ennek rovására írhatók bizonyos aránytévességek is. Nyilvánvalóan igaza van Csehinek abban, ha dícséri Zola tömegjeleneteit. Csakhogy a tömeg és a környezet valóban remek rajza nem kárpótolhat az emberábrázolás fogyatékoságaiért, a költői általánosíthatóság hiányaért. A megelégedő, új leveleket növelő, kiszáradt, öreg otradnojei tölgy a *Háború és békében* tán nincs olyan precizitással, görcsös alapos-sággal megírva, mint Zola egyik-másik környezeteleme. De a családott, elfásult Andrej herceg lelke újjáéledésének metaforájaként örökre emlékeztünkben marad. Ezért van az, hogy Tolsztoj élőbb és frissebb, mint valaha, Zola ezzel szemben sokszor érdektelen a maga tudományosnak vélt, rengeteg adatával, unalmas, részletező leírásaival, terjedős környezetfestésével.

Dosztojevszkijel kapcsolatokban igen figyelemre méltóak Csehi vulgarizálástól mentes, érdekes gondolata az *Ördögökről*, s általában a Dosztojevszkij-kérdésről. A 20-as években megjelent, aztán elfeledett, s az utóbbi években újra kiadott formalisták Dosztojevszkij-munkáit is kitűnően ismeri. Csupán az ki-

fogásolható, hogy pl. Bahtyin valóban kor-
szakalkotó Dosztojevszkij-monográfiájából
miért csak a polifonikus elv hangsúlyozását
emeli ki. Egy ilyen félig regénytörténeti,
félig regényelméleti munka kiválóan kama-
toztathatta volna Bahtyin történeti poétiká-
ját. A menüposzi szatíra ókori műfajának
továbbélése az európai regényirodalomban
és sokoldalú kibontakoztatása Dosztojevsz-
kij művészetében új megvilágításba helyez-
hetné volna pl. Balzac regényeinek tarka,
disszonáns esztétikai alkatát is. Bahtyin
terminológiáját alkalmazza Csehi a *Doktor
Faustus* elemzésében (polifónia, kontrapunkt),
de csak kijelentésszerűen. Többre nem is igen
mehet vele, hiszen a dosztojevszkiji kontra-
punkt (két vagy több egymást keresztező
elbeszélés kontraszt-hatása) a maga módján
egydi, ismételtetetlen, ezért más írók mű-
vének vizsgálatára aligha érvényes.

Csehi még azzal is igyekszik aláhúzni Zola
nagyságát, hogy a „nouveau roman” némely
fogását a zolai módszerből eredezteti. „Már
nincs hős, nincs cselekmény e fogalmak ősi
jelentésében, úgy ahogy végigkíséri az iro-
dalom egyetemes történetét a bibliától és
az ázsiai nagy eposzoktól Zoláig. Nem marad
más, mint egy szem, amely lát, egy valóság-
darab, amely létezik és egy tükör; a szöveg,
amelyre a művész látó szeme a valóság képét
vetíti. Nem a rossz fényképezés részlethűségé-
vel, hanem úgy, hogy a képbe a maga egyé-
niségének, látásának és stílusának az éle-
tét lehele.” Csakhogy mindez az „új regény”-
be vagy tágabban, a XX. századi forma-
bontó regénybe, a Kaffka- vagy Joyce-
típusú regénybe éppen ellenkező előjellel
kerül. Nem a valóság részletező, objektív
megfigyeléseként, tudományos hitelességű
leltározásaként, hanem mint a hős tudatának
szubjektív világa. Éppen nem a külvilág
elemeinek naturalista totalitása lesz a regény-
fejlődés útja, hanem ellenkezőleg, a környezet
szubjektív vizsgálása. Ezt az utat járja be a
francia regény fokról fokra (Balzac—Flau-
bert—Proust), s e folyamat végeredményé-
hez egyszerűen jut el Dosztojevszkij. Dosz-
tojevszkij regényeiben ugyanis a külvilág
elvezeti objektív jellegét, s olyanná válik,
amilyennek az adott hős látja. Dosztojevsz-
kijnél csak nagyon elvétve találkozunk szig-
orúan vett objektív leírással, mely személy-
telenül vagy az író szempontjából ábrázolna.
Az ég, az utca, a házak, a hidak olyanok,
amilyennek a szereplő azt térben és időben

meghatározott lelkiállapotában látja. Ezért
hull szét Dosztojevszkij követőinél (Kaffka,
Camus) a teljes létezés, ezért tűnik el az
objektív környezet.

Regény és valóság, irodalom és társada-
lom kapcsolatát kutatva Csehi lényegében
a művek objektív elemeit keresi. Az objektív
nyomába szegődve mégis mindig a múlt
századi realista regény szubjektív elemeinek
számbavételéhez jut el. De ez csak hasznára
lesz a könyvnek. Hiszen a realista regény
valóságtükrözőtető funkciójáról, ténybeli és
atmoszférikus hitelességéről, igazságtartal-
máról, azaz objektív jellegéről sokat hallhat-
tunk már. Annál kevesebbet arról, hogy mi
a líra, a szubjektív elemek funkciója a múlt
századi realista regényben. Csehinek nagy
segítséget jelentettek az ilyen irányú tanul-
mányok (pl. Gaëton Picon: *Balzac par lui-
même*. Paris 1956.), de mégis eredeti az, amint
a műveknek az íróból való magyarázásának
lehetőségét kutatja. Vizsgálódásai, sajnos,
legtöbbször egyoldalúak, s főleg arra irányul-
nak; milyen modellekről, életbeli megfelelők-
ről mintázták az írók hőseiket, regényeik
cselekményét. Pedig egész sor megoldatlan
kérdés érdemelne még figyelmet: írói egyéni-
ség és stílus, szerzői nézőpont és valóságáb-
rázolás, önkifejezés és valóságbemutatás stb.
viszonya.

A *Modern Kalliópé* olyan témáról szól,
amelyet könyvek százaival sem lehetne ki-
meríteni. S ha hagy is bizonyos fokú hiány-
érzetet maga után, ha egyes pontokon vitáz-
hatni is vele, mégiscsak nagyon magas szín-
vonalú könyvről van szó. A szerző a legújabb
kutatási eredmények ismeretében foglalja
össze a regény múlt századi fejlődésének prob-
lémáit, ami ebben az esetben már önmagában
is kivételes rangot jelent. Külön örömről
szolgál, hogy e könyvben romániai magyar
irodalomtudós nem mindennapi teljesítme-
nyét üdvözölhetjük. Csehi Gyula, úgy látszik,
azoknak a régi erdélyi literátoroknak kései
leszármazottja, akik a külföldnek is leckét
tudtak adni az európai irodalom ismeretéből.
A nagyigényű tartalmat igen vonzó formában
jelentette meg a bukaresti Irodalmi Könyv-
kiadó, s az olvasmányos stílus mellett bizo-
nyára a sok érdekes illusztráció is hozzájárult
ahhoz, hogy Csehi Gyula kívánsága, mi szerint
szakemberek és nagyközönség egyaránt hasz-
nát lássa könyvének, ne maradjon kívánság.

Imre László

Az elmúlt két évtized könyvkiadási statisztikái, közművelődési könyvtárak olvasói adatai, kérdőíves közvéleménykutatás és irodalomszociológiai fejtegetések egyaránt arra hívták fel a figyelmet, hogy a XIX. századi magyar regényirodalom legolvasottabb auktora napjainkban is Jókai Mór. Amikor az okokat keresték és feltárták, az elemzések a legkülönbözőbb véleményeket közvetítették, de minden megnyilvánulás mélyén ott húzódott az a megállapítás, hogy Jókai regényei fordulatok cselekménysorokkal, megragadó helyzeteikkel, alakjainak színes kavalkádjával kötik le a ma emberét. Az olvasók sokaságát megismertetik az olvasás szépségeivel, elindítják a magyar és külföldi irodalom további tájai és irányzatai felé. Az irodalomtörténetírás a fokozódó olvasói igényt csak lassan követte. Tanulmányok, kutatási részproblémát feltáró írások, esszék, egy-egy művet bemutató írások jelentek meg az elmúlt évtizedekben is, de az összefoglaló, az írói pályaképet elemző munka Sőtér István 1941-ben napvilágot látott Jókai könyve óta több mint negyed századot váratott magára.

Nagy Miklós munkája tehát nemcsak a szakemberek, hanem a szélesebb körök érdeklődését is hivatott kielégíteni, a legfrissebb kutatások eredményeire támaszkodva tájékoztatni az irodalomtudomány mai eredményeiről.

A szerző Jókai Mór hat évtizedes alkotói pályájának első negyedszázadát vizsgálja meg közel húsz éves munkájában. A *Bevezetés*-ben megfogalmazott célkitűzés szerint a jelzett periódusban Jókai fejlődésrajzának kibontakozása állt érdeklődése előterében és módszerében Horváth János *Petőfi* monográfiáját óhajtotta követni. A példaképül választott módszert a fejtegetés tovább pontosítja: „az első helyre tett pályaképfestés mögött nem egyforma távolságra áll nálam az életrajzi elem és az esztétikai, az előbbi kissé az utóbb említett mögé szorul”. (5.) A jelzett szándék már az első fejezet hangvételét is meghatározza: a szülőváros történelmi-társadalmi atmoszférájának, a családi tűzhely világának felidézése után Nagy Miklós nem bocsátkozik hőse gyermekkorának, serdülő éveinek, iskolai tanulmányainak részletező meglevevítésébe, hanem a tipologizáló pszichológia eredményeire támaszkodva a Müller-Freienfelstől 1923-ban körvonalazott karakterológia ún. Sympathie-Mensch-ében találja meg Jókai Mór egyéniségének legtalálóbb jellemzését. Mintegy az egész életpálya tanulságait anticipálva a Sympathie-Mensch jellegzetes vonásait vetíti a pálya kezdetén álló Jókai Móra:

boldogan illeszkedik bele az emberi együttélés adta kisebb-nagyobb közösségekbe, kevéssé akar magányos titán, nemzetétől elhidegülő kozmopolita lenni, mint Sympathie-Mensch nem termett szenvedélyes szerelemre, környezete befolyására kikovácsolt terveit könnyen feláldozza, a habzsoló anyaggyűjtéshez, irigylésre méltó memóriához viszonylag gyenge elvonatkoztató készség társul, az élet összefüggéseit nem tapasztalaton nyugvó, törvénykereső gondolkozással akarja megragadni, hanem a természetfölöttibe vetett hittel; erősen vonzódik a titokzatoshoz, ismeretlenhez, részes ebben gyengébb valóságérzéke is, ezért kap szívesen az illúzió és az álmokon stb. A felsorolt vonások mindegyike találó, jellemzi és magyarázza az életút és az írói pálya sok fordulóját és meglepő helyzetét.

A szabadságharcig terjedő pályakezddés elemzésekor Nagy Miklós a francia romantika igézetében álló Jókai művészi jellegzetességeit vetíti elénk: elbeszéléseiben és regényeiben halmozza a meglepetésekkel teli történeteket, véres és borzalmas, gyakran egzotikus motívumokat. Különc szenvedélyeket elevenít meg, műveivel olvasói képzeletét gyújtja lánggra. Külön stilisztikai réteg alakul ki műveiben a bosszúvágy, iszonyodás, félelmetes titokzatosság érzékeltetésére. A francia késő romantika termékenyítő hatásán kívül ebben a periódusban bontakoznak ki a nemzeti és népies törekvésekből fakadó humoros Jókai életképek és vig novellák. A szabadságharc idején a rohamosan alakuló helyzet elnémítja a szépirot, teret enged a publicistának. Nagy Miklós e másfél év publicisztikai természetű kirekeszti vizsgálódásának köréből, csupán nagy vonalakban jelzi monográfiája hősének a debreceni *Esti Lapok* szerkesztéséig megtett útját. Lehetséges, hogy a publicisztika és főként az abból kibontakozó szemlélet részletesebb elemzése kissé lazábbá tette volna a műcentrikus pályaképet, de az újságcikkek behatóbb vizsgálata távol tarthatta volna a szerzőt olyan általános megfogalmazásoktól, amelyek nem alkalmasak a folyamat igazi megismerésére. Ugyanakkor ezzel a megfontolással számos olyan lehetőséget is kirekesztett, amely jobban bevilágíthatna volna az 1850-es évek művészi alkotásainak érzelmi és szemléleti forrásvidékét. Az 1849-es katharzis Jókai Mórt is megrendítette és ennek hosszan tartó hatására az 1850-es évek írói termésének számbavételekor Nagy Miklós is figyelmeztet.

Az önkényuralom első éveinek művészi természetét áttekintve Nagy Miklós joggal emeli ki az elbeszélések elsődlegességét.

Megállapítja, hogy Jókai az élet újszerűségét először a kisepikában tudta megragadni, ezekben az elbeszélésekben bukkannak fel először azok az alakok, amelyek majd később a nagy regények hőrosaiként bontakoznak ki. Az elbeszélések világában Jókai alakuló szemlélete is nyomon követhető: bemutatott alakjaiból és helyzeteiből még nem annyira a nemzeti egység, mint inkább a különféle pártszínezetű birtokos nemesség hazafias kézfogása érezhető. A szemléleti tényezők között külön foglalkozik a szerző az osszianizmussal is. Igaz, hogy a korabeli magyar szellemi életre más tényezők is hatottak, ezek pedig Jókai érzelmevilágán is nyomot hagytak, de az is igaz, hogy az osszianizmus adekvát volt Jókai akkori lelkivilágával.

A regényelemzések sorát a *Török világ Magyarországon* és az *Erdély aranykora* nyitja meg. Nagy Miklós e két mű és az ezt követő tizenkét regény elemzésében igen nagy ökonómiával él, igyekszik elkerülni az egymást követő műelemzések alkalmával óhatatlanul fellépő ismétlődések veszélyét. Az egyes művek tárgyalásakor mindig meg tudja mutatni azt a szemléletbeli vagy művészi újonságot, amellyel a regény sajátos helyét is meg lehet határozni. Az erdélyi témájú regényekről szólva részletesen boncolja a forrásul szolgáló Cserei Mihály *Históriájának* felhasználását, továbbá itt tartja szükségesnek, hogy rámutasson azokra a mozzanatokra, amelyek Jókait elválasztják a történelmi regény Walter Scott kialakított műformájától. Az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* elemzések felvázolja Jókainak a reformkorral kialakított szemléletét és kifejti a két műnek az anekdotához és népmeséhez kapcsolódó szerkesztését. E tételt a regények kompozíciós és jellemábrázoló módszerének részletes elemzésével is bizonyítja. A *régi jó táblabírákban* kimutatja, hogy Jókai hihetetlen érzékenységgel jelezte, továbbította, sőt felfokozta a nemesi értelmiség körében megmutatkozó hangulatváltozásokat. A szemléleti illeszkedés velejárójaként értékeli a szerző a már Jókai által is meghaladott romantikus stílus újbóli felelevenedését. A két jelenség között ok és okozati összefüggés tapasztalható. Kendőzetlenül fejti ki a szerző *Az elátkozott család* művészi gyengeségeit, míg a *Szegény gazdagok* elemzésekor a közvetlen élmény bemutatásán kívül a kalandregény műnemének jókais vonásairól is érdekes dolgokat állapít meg. Az *új földesúr* tárgyalásakor Nagy Miklós vitatja azoknak a nézeteknek megalapozottságát, amelyek a regényben a későbbi kiegyezés előrevetítését és elfogadását látták, fejtegetéseiben azzal a problémával foglalkozik behatóbban, hogy Jókai e regényében a magyarosító erő, az asszimiláció első regénykrónikása, és ezzel jelentősen hozzájárult, szinte megalapozta Tisza Kálmán

korának lármás, önelégült dzsentrinacionalizmusát. A *Politikai divatok* vizsgálatakor a mű kulcsregény jellegével kapcsolatos fejtegetések óhatatlanul a középpontba kerülnek és összefonódnak annak a szemléleti módnak az elemzésével, ahogy Jókai Mór felidézi, újra éli és újra értékeli a szabadságharc korszakát és fő alakjainak tevékenységét. A regényelemzések sorát a *Mire megvénülünk* és a *Szerellem bolondjai* zárják. Nagy Miklós az előbbinél az énregény megformálási sajátosságait boncolja, míg az utóbbinál azokra a téma- és szemléletbeli jelenségekre figyelmeztet, amelyek már egyértelműen arra mutatnak, hogy új alkotói periódus határához érkezünk. A műelemzések sorát „Jókai epikus művészete” című zárófejezet rekeszti be. E hetven lap terjedelmű fejtegetésben összegezi Nagy Miklós a pályakép tanulságait, a summázás magasabb igényével veszi számba Jókai emberábrázoló erejének sajátosságát, a hősoszok és hőroinák és a velük szemben álló ösgonoszok és intrikusok népes táborát. Jellemzi írónk zsáneralakjait és ennek kapcsán igen röviden szól az anekdotizmusnak Jókai alkotásaiban betöltött szerepéről. A friss külföldi szakirodalom alapján, elsősorban azonban Wolfgang Kayser nyomán felsorakoztatja Jókai kompozíciós megoldásait, a regénytípusokat, a meseszövéssé sajátosságait és még a regénybefejezés jellegzetességeit is jellemzi e fejezetben.

Nagy Miklós *Jókaija* tehát műfajelméleti, regénypoétikai fogantatású munka. A maga nemében úttörő vállalkozás, és a szerző mindent meg tett annak érdekében, hogy a lehetőség szerint a legsokoldalúbban tárja fel Jókai regényírásának sajátosságait. Elemzései alkalmával nagy figyelmet szentel annak, hogy nyomon kövesse a téma kialakulását, szembesítse a tárgyalt regényt az író életművének korábbi és későbbi alkotásaival, felhívja a figyelmet a téma vagy a szemlélet belső változásaira. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy az életrajzi elem háttérbe szorult Nagy Miklós munkájában. A kritika bevezetőjében idéztem a szerző célkitűzését, ahol tudatosan vállalta az életrajzi vonatkozások mellőzését, és megjegyezte, hogy a „nézőpontok másféle sorrendjének is megvolna a maga jogosultsága, amde az irodalomtörténesz tárgyalagossága és sokoldalúsága nem követeli az egyéni hajlamok s érdeklődési területek visszaszorítását”. E megfogalmazással mindenki egyetérthet, annál is inkább, hiszen minden tudós számára a témaválasztás szabadsága biztosítja azt a feltételt, hogy olyan problémával foglalkozzék, amely „nem követeli az egyéni hajlamok s érdeklődési területek visszaszorítását”. De a szerző vallomása nem kötheti meg a kritikus kezét és hangot adhat annak az észrevételnek, hogyha nem is akarja számon kérni a múltól a

szorosan vett életrajzi elemek megfelelő arányú szerepeltetését, a tágabban vett életrajzi elemeknek hiányát mégis sajnálattal kell tudomásul vennie. Olyan igazán nem közömbös tényekre gondolok, mint az író személyes sorsának alakulása a történelmi időkben, a *Tízek társaságával* kötött kapcsolatának baráti és eszmei következményei, 1847-től az *Életképek* szerkesztésének gondoljai, az irodalmi élet egyik fókuszába való kerülésének művészi következményei. Azt már korábban is említettem, hogy sajnálom, hogy nem találta meg Nagy Miklós arra a lehetőséget, hogy a történelmi és egyéni sorsfordulót jelentő szabadságharc periódusát bemutassa. Az 1850-es éveket követő szakasz is számos olyan tágabban vett életrajzi elemet kínál, amely szorosan hozzátartozik a pályakép kialakulásához. Azzal pedig végképp nem lehet egyetérteni, hogy elemzései során mellőzte Jókai műveinek korabeli kritikái fogadtatásának alakulását. A szerző érezte e kivánság jogosultságát, mivel az említett bevezetőben egy külön kötet feladatává tette „Jókai kritikai fogadtatásának, későbbi értékelésének, egész oeuvre-je megítélésének” feldolgozását. Úgy érzem azonban, hogy kár volt ezt a feladatot egy elkövetkező munkára áthárítani. A most kezünkben levő kötet által felölelt korszakokhoz szorosan hozzátartozik Jókai egykorú kritikái fogadtatásának, illetőleg a Gyulai Pál körül kifejeződő írói és kritikusai gárdának Jókai művészetével kapcsolatos álláspontja. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Nagy Miklós

utalás formájában jelzi e konfliktus magvát. Egy helyütt utal arra, hogy hiányzik Jókai-ból a tragikum egyértelmű, klasszikusan tiszta megnyilatkozása (68.), másutt Jókai „realizmusáról” szólva az író felfogását a Balzac—Stendhal előtti értelemben használt realizmusnak, szabatosabban „realisztikus”-nak tekinti. (129.) Az új földesúr elemzésekor a regény eszmevilágát Gyulai, Vajda és Tolnai gondolatvilágával összevetve megállapítja, hogy Jókainál „túlontúl is lobog a jövőbe vetett reménység tüze, aminek lángját gyakran a birtokos osztályba vetett kritikátlan hit s az ellenfél lebecsülése táplálja”. (210.) E néhány kiemelt hely is utal arra, hogy Nagy Miklós igen jól érzékeli annak az irodalmi és politikai ellentétnek meglétét, amely Jókai Mór a *Pesti Napló* és a *Budapesti Szemle* körétől elválasztotta. Éppen ezért tartom sajnálatosnak, hogy a különben gazdag, sok novumot tartalmazó Jókai-pályakép ebben a lényeges irodalomtörténeti és irodalomelméleti kérdésben csupán a jelzésekre szorítkozott.

Ha nem is értek mindenben egyet Nagy Miklóssal, örülnünk kell ennek az új Jókai-képnek. Nemcsak a naiv olvasónak fontos tudni, hogy ki volt a nagy magyar romantikus író, hanem a múlt századi magyar próza-irodalom útját, fejlődését, kitérőit és útvesztőit sem láthatjuk világosan, ha nem ismerjük e romantikus próza összetevőit, belső fejlődéstörvényét.

Rejtő István

BOTKA FERENC: KASSAI MUNKÁS. 1907—1937.

Bp. 1969. MTA Irodalomtudományi Intézet. — Akadémiai K. 587 I. (Irodalom—Szocializmus.)

A szocialista magyar irodalom történetének kutatása, az elsüllyedt múlt emlékeinek feltárása egyre-másra újabb eredményekhez vezet, gyakran meglepetéseket is okoz. Némileg ilyen meglepetésnek számíthat a *Kassai Munkás* antológiája, amelyet Botka Ferenc évtizedes, szívsz munkával állított össze, felkutatván több országban a három évtizedet megélt lap töredezetten megőrzött példányait, évfolyamait. A még közöttünk élő néhány egykori szerkesztőn, a nemzetközi munkásmozgalom érdemes harcosain kívül vajmi kevesen tudtak az újabb időkben már arról, hogy a jelentéktelen vidéki újságocskából internacionális jelentőségű emelkedett lappak mennyire fontos szerep jutott a magyar irodalom történetében is.

Az „Irodalom—Szocializmus” sorozat dokumentum-bemutató szándéka azért méltánylandó: mind a gyűjteményes művek (pl. a

Mindenki újakra készül... négy kötete), mind a régi, ritkává vált folyóiratokat életre keltő összeállítások (ilyen a 100%-ról tudósító válogatás és most a *Kassai Munkás*) meggyőző és cáfolhatatlan súlyú ismeretanyagot hoznak fel az ismeretlenből, és ezzel hozzájárulnak az irodalomtörténetírásban a beidegzettség, a megszokás feloldásához.

Ötven évvel ezelőtt alakult napilappá az akkor már több mint egy évtizedes szociáldemokrata műltra visszatekintő *Kassai Munkás*. A lap jelentősége a munkásmozgalomban végbement fordulattal együtt nőtt meg. Az államfordulat után, a fiatal Csehszlovák Köztársaság keleti területeire nehezedő gazdasági nyomás mobilizálta a soknemzetiségű proletariátust. A magyar ajkú munkások és lapjuk, a *Kassai Munkás* sokban hozzájárultak ahhoz, hogy 1921 januárjában a fenyőházi kongresszus kimondta a III. Inter-

nacionáléhoz csatlakozó szlovák, magyar, ruszin, német ajkú munkásság kommunista pártjának megalakulását.

A *Kassai Munkás* antológiája lehetővé teszi, hogy a lap tükrében nyomon követhessük nemcsak a korabeli munkásmozgalmat, s maga a munkássajtó problémáit, hanem egyúttal tanúi lehetünk a szocialista magyar irodalom alakulásának, fejlődésének is. A magyar proletárforradalom bukása után ugyanis a Felvidéken születettek és a Magyarországról menekülők soraiból összeverbuválódott a lap körül egy lelkes, a politikának elkötelezett irodalmár-gárda, soraikba tartozott Gyetvai János, Háy László, Fried Jenő, Kassai Géza, Jász Dezső, Hidas Antal, Illés Béla, Mácza János s még sokan mások, akik a lapot a mozgalom erős orgánumává és a magyar szocialista irodalom messzire világító tüzhelyévé fejlesztették. Annál inkább, mivel ezekben az években az európai kontinensen sokáig a *Kassai Munkás* volt az egyetlen magyar nyelvű kommunista újság, amely naponta megjelent.

A magyar szocialista irodalom négy jellegzetes, kitapintható szakaszán át élt a *Kassai Munkás*, némileg tehát a század első harmadának egész szocialista irodalmi fejlődését érzékelteti a lapjain megjelent művek sora. Látható, miként tapad a szocialisztikus kezdetekre a nép-nemzeti iskola kiürült hagyományainak formái konvenciója, bizonyos naturalisztikus—romantikus átszíneződéssel, a szegényember-költészet a túlcsonduló moralizálás és szentimentalizmus jeleivel. Ugyanakkor a szociáldemokrata művészet-szemléletre jellemző általánosságokkal és szektassággal.

A lap igazi felívelése a húszas évek elején figyelhető meg. Irodalomtörténeti szempontból, főleg az emigráns irodalom felől nézve, ezt az időszakot a proletkult korának szoktuk nevezni, nem teljes joggal. A prózában és különösen a lírában ugyanis végig és változatlanul éltek az emigrációban is a tradicionális formák; mellettük előretört és az alaphangot adta meg az aktivista irányzat, s ez utóbbinak is csak egy részére volt jellemző a proletkult szemlélet. Igaz, éppen a párthoz csatlakozott művészeknél. Az Amerikában élő Léka Jánostól Franciaországon, a berlini Egységen, Komját Aladár lapján át Kassáig terjedt ez a vonulat, amely visszhangozva a Lunacsarszkij által támogatott Proletkult-Internacionále felhívására, meg akarta teremteni a proletárművészet széles frontját.

Az eszmei-filozófiai gyökerek kétségtelenül mindenütt azonosak voltak, mégis lényeges különbség figyelhető meg a szovjetunióbeli és a közép- és nyugat-európai proletkult körök munkássága között. Ez a különbség lényegében arra a körülményre megy vissza: hatalomra jutott-e egy országban a

proletariátus, avagy sem. A hatalomra jutott osztály a lenini tanítások szellemében elvileg nyomban hozzálát — ha történetileg mégoly hosszú időn áthaladva is — az osztály nélküli társadalom építéséhez, annak a kultúra területén is megnyilvánuló minden következményével együtt. Ugyanakkor éppen itt fokozottan fennáll a veszélye annak, hogy némelyek lehetségesnek tartják egy külön kifejezést, lehatárolt proletárkultúra kifejlesztését. Ez feltétlenül téves és káros jelenség. A húszas évek tanulsága után az SZKP ezért vonta le a konzekvenciákat a kialakult helyzetből és osztalta fel 1932-ben az összes proletárművészeti szervezeteket.

Más a helyzet némileg azokban az országokban, ahol a proletariátus továbbra is a hatalom megszerzéséért küzd. Noha a Kominternben már a húszas évek közepétől erősödik a törekvés a szövetségi politika kiszélesítésére, az igazság az, hogy a veszített proletárforradalmak után jó ideig, a harmincas évekig a közép- és keleti országok sem keresték túlzottan a szövetséget a proletariátussal. Ilyen körülmények között az önmagára utaltság, bizonyos mértékig az elszigeteltség érzése önkéntelenül arra vezette a kultúrfronton tevékenykedőket is, hogy elsősorban a proletariátus erőiben, mozgalmi és szellemi erőiben bízva vegyék fel a küzdelmet. Ugyanakkor az osztályharc itteni viszonyai között — időben és térben igen eltérő módon — sokkal sürgetőbb hatolt át az elzárkózás megfontolásain a küzdelem természetesen logikája: vagyis a szövetségesek keresésének igénye mind a múlt, mind a jelen eszmei értékeit illetően. A közép-európai proletkult s annak egyik legjelentősebb centruma, a *Kassai Munkás* tevékenységének középpontjában éppen ezért az a cél állt, hogy a dolgozó tömegek műveltségének fejlesztésével, a tudás terjesztésével növeljék a munkásság erejét és esélyeit az osztályharcban. Ezzel magyarázható, hogy a magyar, cseh, német proletkult mozgalom gonddal ápolta a haladó irodalom és művészet értékeit. Pártosan elkötelezett, de szélesölelésű művelődéspolitikai csírait fedezhetjük fel tehát a lapban, mindenekelőtt a ma Moszkvában élő Mácza János egykori írásában.

A húszas évek közepén az egész forradalmi szocialista irodalomban megfigyelhető az az új tájékozódás, amely a *Kassai Munkás* (ekkor már *Munkás* címmel jelent meg a lap) hasábjain is tükröződik. Az első szakaszban, a húszas évek végén inkább a moszkvai emigráció talál publikációs lehetőségre, az ún. proletárirodalom nyer tért, a későbbiekben egy újabb átmenet után már a csehszlovákiai szocialista elkötelezettségű irodalmárok csoportja lép fel a „valóságirodalom” jelzőjével.

A proletárirodalom bizonyos tekintetben visszalépés volt a korábbi proletkult korszak

pezsgő, kísérletező kezdeményezéseitől. Több volt benne kétségtelenül az életanyag közvetlensége, de a szikár politikum direkt közvetítése, a formai igénytelenség, a tisztázatlan esztétikai alapelvek erősen veszélyeztették a művésziességet. A proletkult idején az artistikum ziláltsága zárta el a művészi realizmus kibontakozásának útját, a proletárirodalom és részben a „valóságirodalom” pedig gyakran a közvetlen érzékelés és leképzés szintjén megragadva bizonyult képtelennek arra, hogy elérje a művészi realizmust. A direkt szolgálat igénye megfosztotta a művet az igazi szolgálat lehetőségétől, az érzelmek és tudatok igazi befolyásolásától.

Mindez persze az irodalom átlagára vonatkozik lényegében, az igazi tehetségek már ebben a korszakban is olyan élményanyagokat dolgoztak fel, olyan kezdeményezésekbe fogtak, amelyek ma is állnak az időben. Illés Béla, Zalka Máté, Hidas Antal legjobb realista művei, amelyek a harmincas évek népszerű kitarukozásának az esztétikumra is jótékonyan ható légkörében jöttek létre, elképzelhetetlenek lennének a húszas évek során kiküzdött tanulságok, próbák nélkül. Az esztétikai hozadék, amelyet később nyújtottak, itt érett már ebben a korban, nagyon sok esetben éppen a *Kassai Munkás* hasábjain megjelent írásokban.

A *Kassai Munkás* nemcsak a magyar proletáriróknak nyújtott teret a megszólaláshoz, lapjain ott sorakoztak a korabeli cseh, szlovák szovjet, német, francia, amerikai szocialista írók művei, a klasszikus polgári irodalom jeles képviselőinek kisebb írásai. Majakovszkij itt szólalt meg először magyarul, a német aktivista-humanista irodalom Fábry Zoltán által közvetített üzenete itt visszhangzott. A *Kassai Munkás* szerkesztői koncepciójában, közleményeinek szellemiségében a proletár internacionalizmus munkált. A szellemi tájékozódás elevensége, szocialista elkötelezettsége, a tömegek művelődésének szolgálata voltak a lap legjobb korszakának alapelvei.

Botka Ferenc antológiája szerencsés csoportosításban és helytálló arányokban tudósít a lap mondanivalójáról. Bevezető tanulmánya alapos és szerteágazó történeti, sajtótörténeti és irodalmi kutatásokra támaszkodik, a megfelelő helyeken messzebbre is kitekint a téma horizontja fölé, így lényegében dióhéjban az egész emigráns, szocialista irodalom törté-

netének vázlatát és elméleti értékelését nyújtja. Elismerésre méltó teljesítménye egyik jele annak, hogy a kutatók szélesebb gárdája eddigi eredményeinek összefoglalásával hovatovább lehetővé válik egy olyan vállalkozás, amelynek célja: az egész magyar irodalom folyamatában szemlélve megírni a magyar szocialista irodalom történetét. Persze ehhez még továbbra is sok fehér folt eltüntetésére van szükség, még tervszerűbbé kell válnia a kutatásnak, a forrásanyagok publikálásának.

Az elismerés mellett is szóvá kell tenni Botka Ferenc tanulmányának és a tanulmányt kísérő jegyzetapparátusnak néhány kisebb pontatlanságát. A 84. és a 164. oldalon is tévesen idézi az 1967-ben megjelent *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* című mű 2. kötetét, ez ugyanis alcím, a könyv a katalógusokban *Jöjj el, szabadság!* elnevezés alatt található. A cseh-szlovákiai és a szovjetunióbeli proletkult eltéréseiről van valamilyes szakirodalom, ha szerény igényű is, erre hivatkozni lehetett volna. A Hidas- és a Gábor-portrénál hivatkozott írásoknál érdemes lett volna az emezeknél nem igénytelenebb azon tanulmányokra utalni, amelyek az *Arcképek a magyar szocialista irodalomból* c. kötetben jelentek meg a közelmúltban a téma úgyszólván legfrissebb felfogásában. Ugyanez mondható el a 138. oldalon idézett, Karikást méltató írás kiemeléséről. Lehetséges, hogy a *Jöjj el, szabadság!* c. kötetben helyet foglaló Karikás-méltatás nem marad le értékben az említett mű mögött. A Piscator-féle politikai színház elemzésénél aligha lehet elhanyagolni a gazdag német szakirodalom eredményeinek felhasználását. Ugyanígy érdekes lett volna összevetni Földes Sándor pályáját a *Kassai Munkás*ban is szereplő Oskar Kanehl-ével, párhuzamaik tipológiai szempontból szinte megdöbbentő erejű bizonyosságokat közvetítenek. A szakirodalmi hivatkozásokban az orosz nyelvű művek hol cirill betűvel nyomattak, hol latin betűs átírásban. Ez a szerkesztés figyelmének ingadozására utal.

A jelzett apró hiányosságoktól eltekintve Botka Ferenc tanulmánya, a *Kassai Munkás* antológiája értékes nyeresége a magyar irodalomtörténetírásnak.

Illés László

SZOMBATOS ÉNEKEK

Sajtó alá rendezte: Varjas Béla. Bp. 1970. MTA Irodalomtudományi Intézet. — Akadémiai K. 616 I. (Régi Magyar Költők Tára. XVII. sz. 5.)

Különös türelmetlenséggel vártuk és örömmel forgattuk az erdélyi szombatos felekezet énekeinek kritikai kiadását. E gyűjtemény hosszú évszázadok adósságát törlesztette az énekek szerzőivel, de a magyar nyelv- és irodalomtudomány művelőivel szemben is.

A szombatos irodalomról szóló első híradások, majd Kohn Sámuel Péchi Simon monográfiája már sejteni engedték, hogy a sok vihart átvészelt kéziratok gyűjtemények a régi magyar irodalom sajátos hangvételű próza- és vershagyatékát őrizték meg. A XVI—XVII. század fordulójának eszméletörténetileg igen mozgalmas évtizedeiben íródtak a szombatosok első kéziratai, melyek elsősorban az akkor kibontakozó felekezet teológiai tételeit rögzítették. A próza és az ének egyaránt polemikai jellegzetességeket mutat, de e műfaji megoszlás egyúttal rávilágít az első szombatos szerzők kettős feladatára is. A hosszabb lélegzetű vitairatok az új felekezet ellenfeleinek kívánnak választ adni, az énekek viszont a hívők szélesebb rétegei számára nyújtanak bizonyító anyagot, mintegy önmaguk hitének megerősítésére. Mindkét feladat szorosan kapcsolódik a szombatosság első korszakának évtizedeihez, amely 1580 elejétől az 1620-as évek végéig terjed. Péchi Simon irodalmi aktivitása új szakaszt nyitott a felekezet életében, és ezzel párhuzamosan alakul a szombatos próza és ének hangvétele is. Elhalkul a polémia és megerősödik a feltétlen hit hangja, amelynek háttérében hol néven nevezve, hol névtelenül, az esetek többségében bizonyára a szerzők előtt is ismeretlenül, megtalálható a biblikus vagy post-biblikus héber irodalom. Ezek a tényezők kétségtelenül teszik, hogy az irodalomtörténeti vizsgálódás eredményessége, a szövegkiadás kritikai értéke, a felekezet ideológiájának feltárásában gyökerezik. Varjas Béla a kötet szakavatott sajtó alá rendezője ebben a kérdésben is segítségünkre siet. Bevezetőjében röviden kitér a szekta teológiájának alapelveire és új összefüggéseket körvonalaz Sommer—Glirius majd az ő nyomaikban járó, felekezetalapító Eőssi András ideológiai kapcsolatában. A „sido” doktor, Glirius, aki a bibliai törvények változatlan érvényességét hirdette és ezzel elméleti támaszt nyújtott Eőssinek, név szerint szerepel a jegyzetekben közzétett három szombatos vitairat egyikében. Varjas e szöveg alapján helyesen állapítja meg, hogy ez az utalás Glirius egyik művére vonatkozik (6., 485.), és ezzel tárgyi bizonyítékot nyújt a korábbi feltételezések igazolására. Az említett vitairatok közül az első és a harmadik minden bizonnyal Eőssi

András munkái, keletkezési idejük pedig az 1580-as évek vége, ill. a következő évtized első éve. Ideológiatörténeti szempontból két kérdés csoport köré rendezhetjük az erdélyi antitrinitárius irány radikális szárnyának tevékenységét. Az unitás, ill. trinitás problémáját Sommer már 1572-ben írt, de csak 1582-ben publikált *Refutatio scripti Petri Caroli* c. művében úgy indokolja, hogy a trinitás dogmát a platonista pogányok, akik nem ismerték a hébert, fejlesztették ki. Eőssi egyik igen korainak mondott énekében Athanaziust vádolja meg a trinitás dogma elterjesztésével és hozzáteszi „Hogj zent irashoz semmit nem erteot...” (168 l.: 69/74.). A másik alapítétel a bibliai törvények alól az apostolok korában adott „szabadság”, melyet mint arra Varjas rámutat, Glirius érveivel cáfol meg a vitairat szerzője. Ezzel kapcsolatban — természetesen a teljesség igénye nélkül — utalni szeretnénk néhány további fogódzóra, melyek feldolgozása a következő évek feladata lesz. Az *sido hűtőn stb.* című első vitairat egyes pontjában olvashatjuk, hogy „Az törünybelj parancziolatokat az isten pogannok zamarais egienlőkeppen attá... egienlő törüeny legien sidonak es a jöueuennak... sido nienlueu a jöueueni gyakorta annijt tezen, mint meg tert, erczied az pogansagból.” (1. Ex. 12, 49.) A héber szövegre való hivatkozás kétségtelenül teszi, hogy e helyen is a korábban említett Glirius-mű egyik tételét idézi Eőssi, hiszen más helyen ő maga utal arra, hogy nem ismeri a héber nyelvet. (205. l.: 80/321—324.) Másrészt ez a kitétel nemcsak a bibliai héber nyelv ismeretét árulja el, de tanúsítja használatának jártasságát a talmudi-rabbinikus irodalomban is. A jöuevény = „ג” (gér) szócska a klasszikus héberben az idegen nemzetiségű, de zsidók között élő személyt jelenti. Prozelita megjelölésére — ahogy a vitairatban olvashatjuk — csak a talmudban és a későbbi rabbinikus irodalomban szerepel. (Ben Jehuda; E.: Thesaurus totius hebraicitatis. II. 829.) A fentiek alapján tovább haladva sikerült megállapítanunk, hogy Glirius egyik könyve nyomtatásban is megjelent, Wolf szerint 1581-ben Kölnben: „Comm. in Amosum germanice cura Matthia Vehe, Studiosi Linguae Sanctae, quem se in titulo profitetur, prodiit Coloniae ad Rhenum anno 1581. 8°... ita quidem, ut nona ipsius Prophetiae versio Germanica per commata exhibitur quam deinde sequitur commentarius Kimchii (I): utrinque versio Hebraismo stricte accommodata est.” (Wolf, J. H.: *Bibliotheca Hebraea*. Hamburgi—Lipsiae, 1715. I. 302; és uo. III. 1727. 190. l. m. ZfHB. V.

1901. 50.) Ugyancsak az egyes számú vitairat ad választ az erdélyi szombatosok és az ebioniták közötti ideológiai eltérésekre is és ezzel tovább bővülnek ismereteink Eőssi felekezetről, kontraszelektálva belőle a hasonló de nem azonos tételeket. Pirnát Antal már utalt arra, hogy három ebionita fiatal-ember jelenik meg Erdélyben az 1570-es évek végén. (Pirnát Antal: *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Bp., 1961. 61.) Eőssi elhatárolja magát az ebionitáktól „Nemelliek penigh, mint az ebionitak... Paal apostolt apostatanak tartottak, minden irasit meg vetettek a zabadsag adasert, kjt igen gonozul czielekettek.” (8. pont. 487. l.)

A Varjas Béla által közzétett hármasszámú vitairat bizonyos pseudoaristotelianus csoport érveit igyekszik cáfolni, melyeket Mózes „bölcziésege” ellen „igaz tudomannak mondanak”. A részletes elemzés itt is a további ideológiatörténeti, filológiai kutatás feladata lesz, annál is inkább, mivel ezidő szerint az itt közlőtekön kívül még két olyan polemikus iratot ismerünk ezekből az évekből, melyek azonos tételeket tárgyalnak. Eőssinek másik, ugyancsak az aristotelianusok ellen írt munkáját, amely az Árkosi-kódexben található és a *Az Zent Iras panazolkodasa* címet viseli, már Kohn is ismerte Boros György kivonatolt közlése alapján. (Ker. Magvető. XXI. 1881. 6–20, 76–88, 142–152.) Legújabbban Késérű Bálint hasonló témájú kéziratot talált az ellenpárt egyik vezetője, Ch. Francken tollából. Eőssinek itt közzétett iratából megállapítható ellenfeleinek gondolatmenete, amelynek lényegét ő is idézi. Ezek szerint Mózes „sokat zol, de keueset bizonyít” (513.), az ilyen és hasonló hangvételű megjegyzések a Francken-csoporttól származhattak. (Firpo, L. *Bulletino della Societa di Studi Valdesi*. LXXVII. 1958. 51.) Kétségtelenné látszik az is, hogy a hármasszámú vitairat érvelése mögött ismét Gliriusztól származó tételeket találunk. A rabbinikus irodalom véleményét hangoztatja Eőssi, amikor a mózesi könyvek leszármaztatási tábláit azzal az érveléssel védi, hogy ott tudatosan csak a „jó és iambor” életűek geneológiája részletes. Salomo Jichaki kommentárja Gen. 37. 1-hez megállapítja, hogy az említett gyakorlat azért érvényesül a bibliában, mert ezek a személyek fontosak isten számára: „... וְהָיוּ לְעֵדָה וְלִשְׁמֵרָה” így van ez az Ádamtól Noéig terjedő tíz nemzedék leírásánál is stb. A „régbi bölcziek” akik a törvényeket négy részre osztották Ádám, Noé, Ábrahám és Mózes törvényeire, a midrás bölcsei. Hasonló forrásokra vezethető vissza a vitairatnak Sét alakját túlhangsúlyozó tétele is. Sét, mint a jámbor világ őse már Josephus Flaviusnál szerepel, sőt egy korai rabbinikus hagyomány egyenesen Messiásnak tartotta. (Ginzberg, L.:

Legends of the Jews. V. Philadelphia, 1947. 187.) Mindezekhez hozzátehetjük, hogy a fentebb említett *Az Zent Iras panazolkodasa* újabban szemügyre vett eredeti szövege egyenesen a zsidó könyvekhez utasítja olvasóit: „... Azért az ő vakságuk nem hozott tudatlanságot nekik nekem Zent irasnak igaz magyarázatiabban kiról az ki meg akar világosodni, elég irasok vagion az Sido hűtön valoknak olvassa azokat...” Egy másik kijelentése szerint az evangéliumokból olyan dolgokat tudhat meg az ember, amiket különben nem tudhatna „ha csak nem lenne zsidóvá és a talmudból tanulná meg.” (Kohn S.: *A szombatosok* stb. Bp., 1890. 115.) Korábban idézett éneke, amely szerint nem ismerte a héber nyelvet és ez utóbbi megjegyzése, amely bizonyítja, hogy a talmudot, pontosabban a talmud fogalmát is csak hallhatta, megerősít Glirius szerepét Eőssi ideológiájának kialakulásában.

A kötet bevezetésében Varjas Béla ismereti a felhasznált forrásokat, betekintést nyújt azok szövegállapotába, foglalkozik a kódexek kronológiájával és megállapítja, hogy az énekek nagyobb része a szombatoság első korszakából való. Ez a konzervativizmus nem oldódott fel Péchi Simon tevékenységével sem, sőt újabb archaikus elem, a rabbinikus költészet hatása is rányomta bélyegét. Ezzel magyarázható, hogy az énekek tartalma igen kötöttek, formailag pedig a XVI. századi protestáns gyülekezeti énekek jellegzetességeit hordozzák. A szerkesztő szót ejt arról is, hogy — igen helyesen — nem zárta le gyűjtését a sorozat keretei adta XVII. századdal, hanem beolvasztotta szövegkiadásába a későbbi források anyagát is. Ezzel a kötet az erdélyi szombatos énekek máig ismert összes kódexének kritikai feldolgozását adja.

A gyűjtemény alapszövegeként feldolgozott Kissolymosi Mátéfi János-féle énekeskönyv 1616–1633 között került leírásra, korai forrás még Árkosi János kódexe, amely azonban inkább prózai szövegekben gazdag. Több mint száz tételt adott a Péchi Simon énekeskönyv, leírásának ideje 1615 tája, és a Jancsó-kódex, amelyet 1615–1618 között Tolnai István és Várad János másolt. Összesen 57 kéziratos forrás került feldolgozásra, jelentékeny többségük erdélyi könyvtárak állományából való, ezek valamint a hazai lelőhelyeken található tételek részben már bemutatásra kerültek a szombatosággal foglalkozó szakirodalom lapjain. A Londonban levő — korábban Gaster-kódexként nyilvántartott kézirat, újabban Magyarai Péter-kódex — szövegállományának elemzésére itt kerül sor először. A kötetben szereplő énekanyag egyes tételeit a nótajelzés alapján megállapított dallamközlés vezeti be. Ezt az alapos zenefilológiai munkát Csomasz Tóth Kál-

mán végezte el, aki a jegyzetek előszavában beszámol forrásairól és munkájának módszertanáról. A szövegek filológiai szerelékét két részre bontotta a szerkesztő, követve az RMKT korábbi köteteinek gyakorlatát. A párhuzamos források variánsait lapalji jegyzetekben, a verstani, szövegfilológiai, szövegtörténeti megjegyzéseket a kötet második részében elhelyezett jegyzetanyagban közli. Megállapíthatjuk, hogy a további kutatások számára a kisebb részletek szempontjából is megnyugtató útbaigazításokat nyújtának e jegyzetek. Külön említést érdemelnek a ritmuselemzések mellett a bibliai és más párhuzamok feltárásai. Scheiber Sándor, a kötet lektora, az énekek postbiblikus vonatkozásaihoz nyújt fontos adatokat, kiegészítve ezzel Kohn Sámuel munkáját. Megállapításai filológiai alapossággal tájékoztatják az aggadikus és halachikus motívumokat, a zsidó liturgiái darabok jelenlétét, azok stílus- és gondolatleleit a szombatos költészetben.

Varjas következetes filológiai elvek alapján csoportosította anyagát, több helyen revízió alá veszi Kohn megállapításait a szerzők személyének azonosításakor.

A kötet első nagyobb egysége az 1–68. sorszámú énekcsoport, amely a szombatos ünnepek és a tanítással kapcsolatos témák változatos formájú, de tartalmukban monoton feldolgozásai, melyek sorát csak itt-ott szakítja meg egy-egy jobban sikerült alkotás. Ideológiailag eléggé bizonytalanul megformált mondanivalójukban szó esik „Jesús Christus”-ról mint isten „szerelmes” fiáról (39. l.: 8/41–42.). Máshol viszont örömmel vállalja az ismeretlen szerző istennek 3000 éves igáját (41. l.: 9/52.). A szombatoság korai szakaszára jellemző polemikus éllel tárgyalja néhány vers a vasárnap tisztelétét, melyet „ez minap” Sylvester pápa vezetett be, másutt azt állítja, hogy isten egyenesen „utálja” ezt a gyakorlatot. (22. l.: 2/88, 42. l.: 10/9–10.) A névtelen szerzők között szerepel Alvinci Enok két énekével (18. és 28. ének), melyekkel kapcsolatban annyit tehetünk hozzá Varjas kitűnő jegyzeteihez, hogy itt Bogáti Fazekas zsolttáraparafraízainak egyik fontos momentumát viszi tovább a szerző. Ádám és a szombat megtartása Bogáti 92. zsolttárának témája, a nótajelzés is Bogáti adja meg, Scheiber Sándor ugyanezt a motívumot jelzi az 51. énekben. Névvel jelzett szerző még ebből a csoportból Pankotai Tamás, aki a 40. ének versfőiben szerepel. Varjas Béla helyes megfigyelése szerint, ez az egyik legkorábbi szombatos költemény, az újhoid ünnepére íródott. A 41–68. sorszámú énekek többsége a zsidó ünnepek liturgiáját igyekszik pótolni. Bizonyosra vehető, hogy ebben a korai korszakban a bibliai leírásokon kívül más forrást szombatosaink nem ismertek sem az ünnepek rituáléját,

sem liturgiáját illetően. Ezeket követően Eőssi tanító énekeit helyezte el a szerkesztő (69–86. ének). Eőssi verselését áthatja a valáslalapító belső hevüllete, polemizál és ismereteket terjeszt. Az *Christus halalarol c.* terjedelmes énekében (80. sz.) summázza a szombatos ideológia tételeit, Krisztus szerepét, a zsidóság véleményét és az utolsó versszakokban kitér a héber nyelv jelentőségére is. Valószínű, hogy az egész költemény, de bizonyos, hogy az utolsó szakaszok, Hunyadi Demeter és iránya ellen íródtak. Több helyen foglalkozik a kalendárium kérdésével (82–83. sz.), mivel az ünnepi rend kialakítása az új felekezet centrális problémája volt. (Dán. R.: *A szombatos kalendárium*. OSZK Évkönyv. 1969. Bp., 1971.)

A szombatos énekköltészet első korszakának záróemlékeit Péchi Simon két költeményében ismeri fel Varjas Béla. (87–88. sz.) Péchi kiiktatja Jézust a felekezet teológiájából és héber nyelvismerete, zsidó irodalmi tájékozottsága eredményeként a szombatos irodalomban megjelenik a postbiblikus héber költészet. Ebben a vonatkozásban a további filológiai részkutatások sora fogja csak eldönteni, vajon milyen mértékben közvetíti Péchi a középkori héber költészet darabjait felekezetéhez. A 89. énekhez írt megjegyzésében Scheiber Sándor utal arra, hogy az eredeti héber piíjt nehéz nyelvezete meghaladta Péchi erejét és ezért beéri a tartalmi tolmácsolással (440. l.). Ennek a megállapításnak ismeretében további kérdéseket vet fel a költemény néhány közvetett utalást tartalmazó nehéz helyének helyes fordítása. Ilyenek pl. נר צדק = Ábrahám, מחרף = Szancherib, איש חסודות = Dániel, מחזר = Baltazar. Esetleg azt feltételezhetjük, hogy Péchi kommentált Haggada-szövegből dolgozott, amiből számos jelent meg nyomtatásban az 1600-as évek elejéig (vö. Yaari, A.: *Bibliography of the Passover Haggadah*. Jerusalem, 1960.) és megoldásait onnét merítette. A fentiekhez hasonlóan további vizsgálódást igényel Péchi és a szefardi imakönyv kapcsolata. Kétségtelen, hogy a nagyműveltségű Péchi jól értette a középkori héber költemények mondanivalóját, de nem mindig többszörös áttételű utalásait. Talán ezzel magyarázható, hogy énekei nem fordítások, hanem parafrázisok, legalábbis többségükben azok. Ezzel korrekcióra szorulóan Kohn Sámuel némi elfogultsággal írt megállapításai, melyekben az általa azonosított Péchi-énekek és azok héber eredetije közötti kapcsolatról szól. Utalunk itt elsősorban a 91–94. számú énekekre és részben a 95. számúra is, amely azonban csak szerkezetileg tér el eredetijétől, és Péchi a végig többes harmadik személyben írt költeményt többes elsőbe fogalmazta át. A parafrázisok általános jellemzője, hogy az első sort vagy sorokat Péchi átveszi forrásából és

fokozatosan tér el azoktól, megőrizve azonban az eredeti költemények fordulatait, rabbinikus utalásait.

Mindez hiányzik Bekény János ránk maradt énekeiből (96–99. sz.), magáról a szerzőről is csak most kapunk első ízben hiteles tájékoztatást. Költeményeinek vizsgálata bizonyossá teszi Varjas véleményét, amely szerint nem azonos Bekényi Fülöp Jánossal, a néhány évtizeddel később tevékenykedő református szerzővel, amint azt Kohn feltételezte. Énekei a szombatos felekezet első korszakának hangvételében íródtak és a kodikológiai elemzés is azt bizonyítja, hogy művei még 1618 előtt készültek.

A kötet következő nagyobb egysége *Vegyes énekek a XVI. századból és a XVII. század első feléből* címet viseli. Az itt bemutatott énekek szerzőségének kérdésében talán nyomra vezet, ha figyelembe vesszük a költemények sorai között bújáló rabbinikus tételeket, valamint jónéhány esetben Kohn által kimutatott forrásait. Kohn Sámuel a 113., 114., 116., 118. ének hátterében fellelve a szefardi machzor egyes darabjait és ennek alapján Péchi nevéhez kötötte ezeket. Scheiber Sándor értékes jegyzeteiben aggadikus elemeket fedezett fel a 113., 115., 116., 119. énekekben. Mindez természetesen nem bizonyítja egyértelműen Péchi szerzőségét. De — e helyen a teljesség igénye nélkül — összevetve pl. a 114. éneket héber eredetijével, illetve Péchi hasonló jellegű munkáival, és hasonlóan járva el a 116., valamint a 118. ének esetében, olyan szoros kapcsolatot feltételezünk, amely Kohn állítását látszik támasztani. A végső meghatározás aprólkos filológiai elemzés eredménye lehet csak, annál is inkább, mivel már a következő tétel (120. sz.) versfőiből Magyarai Péter neve tűnik ki, és módszertanilag, szerkezetileg, de főképpen forrását tekintve — szefardi machzor — igen hasonló a fentebb tárgyalt munkákhoz. A Magyarai-kódex énekei közül Varjas az első négyet bizonyosan és a 126–129. énekeket feltételeken a kódex névadójához kapcsol, akiről mást nem tudunk mint azt, hogy 1704-ben másolta a kéziratot. Talán érdemes felfigyelni arra a tényre, hogy éppen azok az énekek, melyek szerzősége kétes (125., 130. sz.), mutatják a legtöbb aggadikus kapcsolatot (vö. 439. l.).

Pál András énekeskönyvének darabjai, bár már a XVIII. században kerültek lejegyzésre, számos korai alkotást őriztek meg. Ezek közé sorolandó elsősorban a Varjas által is kiemelt Tolnai István-féle költemény (135. sz.), de minden bizonnyal azok az imadarab-parafrazisok is, melyeket Kohn szintén Péchi nevéhez kapcsolt. Így a 132., 136., 137., 138., 139., 140., 143., 144., 145., 146. tétel (vö. 439–440. l.). A 143. ének szerzőségének és keletkezésének idejéhez annyit jegyezhetünk meg, kiegészítve Kohn adatát (Kohn S.: i. m. 263.), hogy nem csak Ezsa. 54. szövege, de a hozzá kapcsolódó Jichaki kommentár alapján készült. Feltűnő még, hogy Noé nevét héberül Noachnak mondja, a 146. énekben is szerepel egy héber szó Maeon = Máon = ház lakhely.

A kötetet a XVIII. század fordulójáról való források énekei zárják, ezek között a 150–151. számú költemények ismét a korábban tárgyalt parafrázisok jellegzetes vonásait mutatják. A szövegek filológiai apparátusáról csak a legnagyobb elismerés hangján lehet beszélni. A szerkesztő biztos kézzel világít be a hosszú századok alatt megromlott textusok sűrűjébe, utat mutatva a további kutatások számára. A jegyzetek a szövegek művelődéstörténeti hátterét is bemutatják, külön gondot fordítva a bibliai és más párhuzamokra, valamint a szóértelmezésekre. Talán e megjegyzések szótárba rendezése közvetlenebb segítséget nyújtana nyelvőrtenészeinknek. A kötetet fakszimilék, források és mutatók jegyzéke, a nótajelzések és kezdősorok, valamint névmutató zárja.

Külön dicsőréttel kell említeni a kötet tipográfiai kiállítását, amely szinte hiba nélkül követi a nehéz, régies helyesírási szövegeket. Egyetlen értelemzavaró — valószínűleg korrektúra — hibára — bukkantunk, Maróti Dávidnak a Péchi-kódexbe írt jegyzetében — ott is a héber szövegben — „szerepel” helyett.

Összegezve véleményünket megállapíthatjuk, hogy a szombatos énekek Varjas Béla által sajtó alá rendezett kritikai kiadása, a nagy hagyományokkal rendelkező Régi Magyar Költők Tára sorozat egyik kiemelkedő eredménye.

Dán Róbert

Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása. Közzéteszi a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz-kutató Csoportja. A szövegeket gondozta Stoll Béla latinból magyarra fordította Pirnát Antal, jegyzetekkel ellátta V. Kovács Sándor, Forgách életrajzát elkészítette Komlós Tibor, a bibliográfiát összeállította Varga Imre, a kötetet bevezette és szerkesztette Klad-

niczay Tibor. Készült Budapesten az 1970. évben a Magyar Iparművészeti Főiskola Typografikai tanszékének „Studium” sorozatában.

„Az Nagyságod levelével együtt a Nagyságod énnékem küldötte, láthatnom régen kívánta *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása* nevezendő böcsületes könyve ajándékát minemő szívbéli örvendezésem

indulatjával vettem és fogadtam legyen Nagyságodtól, rövid írással nem foglalhatom." Mert az én aránzásom szerint „Funadamentomából való okoskodása volt” Klaniczay Tibor vicedirektor úrnak Forgách Mihály (1569—1603) Justus Lipsius-hoz (1547—1606) írott böcsületese levele „megtolmácsolatása s kinyomtatása” ama Nemes és Vitészlő Férfiú, őnéki hajdan mestere, mostan pedig kedves barátja, VARJAS BÉLA „nyomós hírnevének terjegetésére”, ez igen tudós úr idejének 60. esztendejében, januárius havának 11. napján, Idvezitónknak pedig születési után MDCCCLXXI. „A méltóságos, diszes, böcsös... , sok dolgok értelmével ékesült” *Praefatio*, „akiben semmi hiálló, hézagos üresség, semmi izetlen disztelenség, semmi farka vágott kurtaság, semmi sugorodott lábú sántaság, semmi szükségtelen partjain kívül folyamodott csacsogó csécsapság nincsen”... „érteti s érezteti” vélünk, „hogy sok dolgok értelméből buzdogálló Mesterség kívántatik” efféle „mocok nélkül való tisztaságabeli aranyas táblák közé érdeme szerint kötetett és foglaltatott úri könyv” módos állapotú kinyomtatásához.

Ne ijedjen meg az olvasó! Ez a kis archaikus stílus-futam nem látványos hivalkodás. Egyrészt a magam mentsége a szerkesztő előtt, hogy a kért másfél flekkbe tetszésemet és oppiniómat be nem foglalhatom; másfelől Rimay Jánosnak 1629. május 25-én Rákóczi György-höz írt híres levele idézésével tudatos helyettesítése ama agyonnyúzott filosz-toposznak, amely szerint egy pompás könyv fölött kizárólag csak Kazinczy „sikongatásai” lehet örvendezni; végezetül mindazonáltal stílus-„bravúr” is persze: egy idézőjel nélküli, valóságos stílus-bravúr világának megközelítő jellemzése, ti. Klaniczay Tibor a Varjas Bélához intézett ajánlást mindvégig a régi magyar irodalom nyelvén írta meg. Mi több: manierista modorban, de finoman tartózkodván a manierista stíl Rimay alább is minduntalan felhasználott levele módján tobzódó alkalmazásától. Klaniczay „manierizmus” inkább a Lipsius—Forgách—Rimay levélváltás fegyelmezettebb humanista latin-jánjának ékítmény-megoldásaival rokon, semmint a Prágay András Guevara-fordításával is elégedetlen (vö. Itk 1970. 503—507.) Rimay lenyűgöző metaforikus dagályával. Mennyire jellemző pl., hogy a Guevara-fordítás kritikájából nem a meghökkentő *pöcsödös*-t, hanem csak az egyszerűbb *pöpcös*-lést építi szövegébe, hogy textusa olyanténképpen „épséges egészegű” régi magyar, hogy szolidan—funkcionálisan tűzdelt deák szókkal (ezek kivétel nélkül szakkifejezések megfelelői!), hogy még a régiségben szokványos ajánlásbeli humanista panaszolkodásoknak sincsen híján. „Lutetiában való nagy

nyavalyás bujdosásom” — „panaszolja” a párizsi professzorságot, akárcsak Csombor Márton egykor, akinek legfőbb gyönyörűsége volt a bujdosás”-ot veszi sorra, nem tudjuk már eltávozottatni gyanúkat, hogy játékos textusából itt egyszersmind egy valóságos mai jelentés fénye is kiláglik. S ugyanígy az általa szerkesztett egész könyvecskéből: de nem a „Táboros nagy — hadi ellenségen való diadalmas szép győzedelem” harcos akarása, az építés, az egység, az összefogás programja inkább: egyfajta modern lipsiusi constantiáé, aminek lelki vértébe öltözve szívós módszerességgel épít, körültekintő bölcsességgel csillapítván azokat, akik „minemő merészség bizonyításával való harcollásokat próbáltak, s minémő gondokban munkákban fogyattak elméjüket, ontották véreket, parazlolták értéküket”. Nem tikolhatom hát e sok álörccs beszédek után, hogy e remek kis kiadványban, amit az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató *Csoportja* tesz közzé, én innen a déli végekről a csoportot összetartó, építő-egységesítő önálló *tudat* megtestesülését is látom, mert hiszen nem személyválogatás nélküli, széles hatósugarú emlékkönyv e füzetke, hanem a szinte csak szimbolikusban hat felé osztott részfeladatok közös megoldásának a hetedikért vállalt etikus demonstrációja.

A jelentés világos, a gesztus szép, a szakmai megvalósulás kifogástalan, a komoly tudományos hozadék ráadásul mindaddig ismeretlen volt. Klaniczay Tibor még 1961-ben, a hollandiai komparatista kongresszus alkalmával lelt rá a leydeni egyetemi könyvtárban Forgách Mihálynak 1588. november 14-én kelt, Justus Lipsius-hoz írott levelére, amiről eddig csak Lipsius nyomtatásban is megjelent 1589. június 5-i keltezésű válasza nyomán lehettek fogalmaink. Most mindkét levelet együtt olvashatjuk. Magvas előszó, kitűnő magyar fordítás, alapos életrajz, gazdag bibliográfia és pontos jegyzetek magyarázzák a leveleket, amelyek elseje, az 1588-ban kelt hódoló epistola valóban ropant értékes felfedezés. Mindazon túl ugyanis, ami a tudós kommentárokból kiderül, első-sorban azért izgalmas e levél — „a magyar ujszotikus irány alapvető és időben legelső dokumentuma” (Klaniczay) —, mert pontosan megjelölhetjük születésének körülményeit s egyben forrását is. Az akkor mindössze 19 esztendő Forgách Mihály lipsiusi utalásokkal szövi át levelét: bevezetőül a maga korabeli ifjakkal címzett tanácsokat említi a nagy emberek megszólításáról vagy meglátogatásáról, zárásként az Itália meglátásával kapcsolatos intelmekre céloz, s középre ugyan-

csak egy mesterére szabott lipsiusi citátumot illeszt: „... boldogok, akik ... hallgathatják és szent kebeléről szomjasan szürsölhetik a rejtett tudomány forrásait.” Mindez — mégpedig szó szerint — Lipsiusnak egyetlen művéből való: abból a híres, számtalan kiadásban — pl. utazási verseket közlő antológiák bevezetőjeként — terjesztett leveléből, amit Philippus Lanoyus nemes ifjúhoz írt Antwerpenben, 1578. április 3-án, általában az utazások, de különösképp Itália látásának szükségességéről. A késő reneszánsz tudós utazásainak és útleírásainak e Lipsius-adta programja legelsőbb Forgách Mihály *De peregrinatione* ... c. 1587-es értekezésében tükröződik, s az értekezéssel szorosan összefüggő 1588-as levél genezise is nyilván ekkori. Az értekező és a levélíró Forgách ugyanazt a jelmezt ölti fel: egy eszményi ifjú Philippus Lanoyusét, aki nemcsak eljárt, de meg is éli a Lipsius-ráosztotta szerepet. Érdekes, hogy az öreg Rimay János — aki valaha biztosan ismerte jól Forgách e levelét — halála előtt két esztendővel, 1629-ben épp Rákóczi Györgyhöz fordulva utal ismét irodalmunkban a lipsiusi nevezetes utazási tanácsokra. A „Justus Lipsiusnak in ez ékes darab iráskája” után következő idézet ugyanis épp úgy a Lanoyushoz címzett levélből való, mint a Forgách harmas utalása. És Lipsiusra, az otthon ülést kárhoztató, utazásokra buzdító Lipsiusra felhív a Guevara-kritikától immár teljesen független, józan, racionális stíltre váltó utolsó két nagy bekezdés panasza is. Feldúlt könyvtár, vakság, siketség, oldalán nyilatkozó sebek ... az „utak járásától tilalmazkodtatott” vénülő Rimay csak a „honjában benn ülő ember” öröndetes mulatságainak kényszerű örömeit, a „benn ülés” filozófiáját fejtegetheti. Amde rezignált meditációiban mégis hallatlan feszültség bujkál, a sötét epilógusra hirtelen rálobban a Lanoyust intő levélből átemelt citátum: a Lipsiusért hevülő, Forgách Mihállyal közös ifjúság, a korán elköltözött barát emléke, az ifjúkor s öregség egybevillanó elégiája. „Deploratio Iuventutis, Deploratio Fratrum Forgách-Rimayorum”! — hisz Rimaynak e mesteri hatyúdálában, utolsó nagy irodalmi üzenetében, ha tetszik, testamentumában ott érzem suhogni én még Lipsiuson, Forgáchon kívül az ifjúság másik vezérlő csillaga, Balassi kísértő árnyait is, mert mi más a hagymáz betegséget, fojtogatásokat, vakságot, siketséget, fulladást, szivárkozó-gennyedző sebeket felkiáltó Rimay panaszkodása, ha nem az ő leveléből élénk ötvenedik zsoltár?

Íme futólag a Forgách-levél „mivolta, mineműsége”. „Az írásnak derekas Textusához lévén ragasztatott” jegyzetek „felől való vékonyabb szerbéli vélekedésem” mindössze abban áll, hogy két apró errort meg-

említek: Koltay-Kastner Jenő Bruno-tanulmánya az Irodalomtörténetnek nem 1920-as, hanem 1950-es évfolyamában jelent (14.), a 9. lap 6. sorának első szavában pedig (törődj) a második magánhangzó helyesen hosszú (törődj). Haiman György, a pazar papírra, pompás betűkkel nyomtatott, a Forgách-levél fotomásolatával ékített könyvecske tipográfus tervezője „szintén oly egész árkosó quantitasban prodeált”, mint egynémely könyvet Tótfalusi uram Kolozsvárott egykor vagy Kner Imre Gyomán. A 150 példányban megjelent *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása* egyszóval tipográfiai ritkaság is. A bibliofil Varjas Béla „hírnévbeli hervadhatatlansággal ékeskedő dicsőségét” éppúgy szolgálja tehát, mint a kitűnő irodalomtörténész, akinek „a critica textualis et interpretatio philologica cantiorum Hungaricorum” tudományában — mondhatni — mindnyájan tanítványai vagyunk.

Kovács Sándor Iván

Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. Edd.: Géza Sajó et Erzsébet Soltész. In colligenda materia et identificandis incunabulis socii fuerunt Csaba Csapodi et Miklós Vértessy. Vol. 1—2. Bp. 1970. In Aedibus Academiae Scientiarum Hungaricae. 1444 p. 78 t.

Ezzel a nagyszabású vállalkozással indult újra régi hazai nyomtatványaink teljességre törekvő, új kutatási eredményeket hasznosító összegezése. A feladat elvégzésére ma már elégtelen egy ember, természetes tehát, hogy Sajó Géza és Soltész Zoltánné magyarországi ősnymtatványkatalógusa is széles körű tudományos összefogás eredményeként született meg. A két kötetnyi, gazdag anyag feltárása a szerkesztőkkel együtt Csapodi Csaba és Vértessy Miklós munkáját is dicséri, valamint rajtuk kívül az adatszolgáltató könyvtárak névtelenségben maradt vezetőit.

A *Catalogus* Soltészné tömören megfogalmazott, tartalmas bevezetőjével indul (I—LXXIX.), majd a szerzők betűrendjében felsorolt ősnymtatványok leírását kapjuk 3550 tételben (1—1055.). A második kötet nagyobbik fele (1056—1444.) függelékéből áll: konkordanciákat tartalmaz Hain *Reperitorium*ához, illetve a hozzá készült Copinger-féle *Supplementum*hoz és Reichling-féle *Appendix*hez, valamint ötféle mutatót hoz: városok, nyomdászok, kiadók stb. szerint. A művet 78 tábla jól sikerült műmelléklet teszi teljessé.

Tekintettel arra, hogy a *Catalogus* számos szaktudomány mellett az irodalomtörténetet

is elsőrendűen érdekli, vitathatatlan érdemeinek elismerése ellenére kénytelenek vagyunk néhány bíráló megjegyzést is tenni. Nem a benne levő anyagot, hanem inkább hiányait kritizáljuk, közülük is elsősorban és legfőképp a bejegyzések mellőzését tesszük szóvá. Lehetséges, hogy igényünk könyvészeti szak szempontból nem jogos, mivel azonban a régi korszakok vizsgálatát irodalmi, történeti és művelődéstörténeti aspektusból ma már csak a literatura-fogalom eredeti jelentéséhez híven ragaszkodva érdemes végezni, nagy segítséget nyújthattak volna a *Catalogus* szerkesztői az általuk átvizsgált őnyomtatványok bejegyzéseinek és possessor-névsorainak közlésével.

Elismerjük, hogy a könyvben megvalósult teljesség és maximális precizitás biztos alappal szolgál a kutatásokhoz, mégis mennyivel beszédesebbek lennének egyes tételek, ha innen tudná meg például az érdeklődő, hogy a No. 1987. Justinus-őnyomtatványban annak a Schaider Pál humanistának sajátkezű bejegyzése található, akiről szinte nem is tudunk többet, mint amennyit itt olvashatni. Nem végeztünk sem possessor-, sem proveniencia-kutatást más hasonló források alapján, ezért az alábbiakban minden rendszeresség nélkül teszünk kiegészítő reflexiókat a *Catalogus* egyes tételeihez néhány esztergomi őnyomtatvány alapján.

No. 157. Ambrosius: *Explanations in evangelium S. Lucae et Sermones*. Ez a példány a lövöldi karthauzi kolostor tulajdona volt, a possessor 1558-ban Novák Miklós (róla vö. Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Bp. 1900. 202–203.); — No. 1126. Caecilius Cyprianus: *Opera*. 1590-ben Miklós scriba birto-kolta; — No. 2075. Titus Livius: *De bello Punico secundo etc.* 1616-ból származó bejegyzés szerint a budai királyi könyvtáré volt; — No. 2192. Martialis: *Epigrammata cum commentariis*. A 23. lapon olvasható XVII. századi kéz írása János írnotok nevezi meg tulajdonosként; — No. 2312. *Missale Strigoniense*. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár két példányából az első a XVI. sz. végén Kutassy János érsek (vö. Kollányi, 178–181.) könyvtárát díszítette; — No. 2317. *Missale Strigoniense*. Ez sokat idézett, híres kötet, Megyericsei János humanista költő volt első ismert birtokosa, később, 1631-ben Pozsgay Miklós esztergomi kanonok a possessor (vö. Kollányi, 249.); — No. 2897. Raynerius de Pisis: *Partheologia*. A nyomtatvány története érdekes: 1480-ban Mátyás király ajándékozta a lövöldi karthauziaknak, akik 1488-ban költötték be igen díszesen, a XVI. sz. derekán pedig Csergő Miklós tulajdonában volt, aki 1558-ban kelt végrendeletében a nagyszombati Miklós-templomra hagyta; — No. 3281. Thomas de Aquino: *Scriptum super primo libro Sententiarum*. Két XVII. századi

possessorát ismerjük: Kőszegi János László kanonokot (vö. Kollányi, 221.) és Lippay György érseket (vö. Kollányi, 230–234.).

A szórványos adatokon túlmenően kisebb magánkönyvtárak töredékei is rekonstruálhatók a különféle bejegyzésekből. Csupán az általunk átnézett esztergomi anyag alapján is három ilyen lehet említeni: Pyber János pécsi püspök XVII. sz. könyvtárába tartoztak a 254. és 2314. sz. tételek darabjai: Antonius Florentinus: *Summa theologica. Pars II.* és egy *Missale Strigoniense*. Pohronci Szelepcsényi Ferenc esztergomi kanonok (vö. Kollányi, 195.) tulajdonában voltak a XVII. században a 666. és 1276. sz. tételek könyvei, egy *Biblia Latina cum postillis Nicolai de Lyra, Pars IV.* valamint Eusebius Caesariensis: *De evangelica praeparatione* c. műve. Szelepcsényi gyűjteményéből ismeretes még egy harmadik nyomtatvány is, a *Rubrica iuris civilis*, ez azonban valószínűleg már nem őnyomtatvány, így a *Catalogus*ból érthetően maradt ki. Végül Érsekújvári Farkas (vö. Kollányi, 223.) magánkönyvtárából tudunk két kiadványt említeni, melyek az 1867. és 2312. sz. tételekben találhatók. Az egyik Jacobus de Voragine: *Sermones de sanctis* c. művét tartalmazza, a másik egy esztergomi misekönyv. Ez utóbbi provenienciájáról — a missalében olvasható feljegyzés alapján — az is kiderül, hogy 1613-ban Vasvári György (vö. Kollányi, 212.) ajándékából került Érsekújvári tulajdonába.

Sajó Géza és Soltész Zoltánné őnyomtatványkatalógusa kitűnő könyvészeti szakmunka, legfeljebb irodalomtörténeti szempontból lehet sajnálni, amiért forrásértékű szövegek nem kaphattak helyet egyes tételek leírásában.

V. Kovács Sándor

Hassensteinus a Lobkowicz, Bohuslaus: *Epistulae*. Tom. I. *Epistulae de re publica*. Edd.: Jan Martinek et Dana Martinková. Lipsiae, 1969. BSB B. G. Teubner. XXXI, 75 p. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.)

A II. Ulászló király budai udvarát is fölkereső, kiváló cseh humanista leveleinek — reméljük: összes fennmaradt műveinek — kiadását inaugurálja e szépen és jól kiállított kötet. Alcíme kissé félrevezető: a mindig őszintének és lelkiismeretesnek bizonyuló, de az élet — közélet — realitásai s brutalitásai közepette helyét sosem lelő, örökké moralizáló Hassensteinnek politikai, netán államelméleti tárgyú írásműveit sejteti. Meglepődnénk persze, ha a kötetet felütve ilyesmit talál-nánk benne... De nem: a könyv újdonsága

nem itt keresendő. Hassenstein nem mutat új arcot; lényegében ugyanazzal a humanistával találkozunk e lapokon is, mint akit már ismertünk. Prágát bemutató, Christianus Pedikhez írott levelét Potuček 1946-os kiadásában is olvashatjuk (15. sz.); igen távol áll a „de re publica” „műfajától”. Az Uláslóhoz írt „intelmeket” is ismertük már, ezt a dicséretet és nem titkolt szemrehányások között mozgó írást (uo. 49. sz.), melynek igazi mondanivalóját talán e mondat fejezi ki leg-hívebben: „mennyivel jobban s bölcsebben járt el András meg Béla, kiknek most te lettél az utóda: ők a bálványimádásra visszavágyó pannónokat már a kezdet kezdetén felfor-zsolták”. Mert Bohuslaus Hassensteinus legfőbb gondja a hit és az erkölcsi tisztasága meg az egyház szabadsága; ezekben látja hazája és nemzete megmenekülésének, föl-emelkedésének zálogát. Már a 22 éves ifjú „a haza gyötrelmei” búsul, és a huszita háborúk pusztításaitól, a kül- és belpolitika kedvezőtlen fordulataitól, erkölcsi és anyagi zűlléstől tépett ország sorsán való — inkább persze csak tételődő, elméleti és korántsem tevékenységre és a realitások felmérésére sarkalló — aggodás szövi át későbbi írásait is. Bizonyos fokig maga is érezte, hogy álláspontja és magatartása életidegennek tűnhetik: „Mindez a te szememben túlfentül vallásosnak látszik, vagy ahogy te mondd: melankólikusnak — de azért mégis csak igazak!” — írta Piso Istvánnak 1491-ben. Nos, ez a Hassenstein szól hozzánk abból a meglehetősen terjedelmes íratból is, melyet levélfelmában küldött el 1499. április 1-én *Petrus de Rosenbergn*nek, Csehország „praeses”-ének — és amelynek e legutóbbi évekig csak egy közel egykorú cseh nyelvű fordítása volt ismeretes, míg 1959-ben Stockholmban elő nem került eredeti latin szövege. A könyv fő értéke tehát kétségkívül ennek a nagyszabású, legalább szándékában államelméleti munkának („volui aliquid ad te de re publica scribere”) a közzététele, mégpedig kifogástalan szöveggel.

Armi mármost ez „epistulát” illeti, erényeiben s fogyatékaiban híven tükrözi Hassenstein őszinteségét, érzékenységét, moralista beállítottságát, képtelenségét a realpolitikai tények megértésére és alkalmatlanságát egy valóban államelméletnek nevezhető koncepció megalkotására. Pedig az élelátás és az emberismeret — némi rosszhiszemiséggel, gyanakvással fűszerezve — megvan benne. Világosan tanúskodnak erről bevezető szavai: „Mindjárt írni akartam . . . de megvártam, hogy a nagy szerencse e magas állásban merre tántorít téged: hogy azután a te magatartásod szolgáljon előadásom kiindulási pontjául.” Szerencsére nem feddenie kell barátját, hiszen erényei közismertek; csupán az marad feladata, hogy megszilárdítsa őt a jó-

ban, s néhány fontos szempontra föl hívja a figyelmét. Mire is? Arra, hogy „Ulásló tanácsa udvaribolondok gyülekezete”, hogy a nemesség pártoskodó, a köznépet pedig az elnyomás meg a hajlamai lázadóvá tették. Ilyen körülmények között, folytatja, egy vezetőembernek pietásra és hazaszeretetre van szüksége, példaképeket pedig az antikvitásban keressen. Kerülje a kapzsiságot, legyen mérsékelt és mérsékletes, keresse az őszintén istenfélő emberek társaságát, legyen irgalmas, kerülje a haragot, ne legyen gőgös, sem gyönyörhajhászó, óvakodjék a paráznaságtól, értsen a hadvezetéshez stb., stb. — és mindezt számos idézettel, példával támogatja meg, Cicerótól, Senecától, a Bibliától kezdve egészen Aeneas Sylviusig. Szépen megírt, jól megszerkesztett, épületes írásmű, az erkölcsi emelkedettség hű tükré — de mit kezdhetett vele egy politikus a XVI. század hajnalán? Egyáltalán: mekkora jelentőséget tulajdonítsunk neki mint államelméleti munkának akkor, amikor már javában érelődött Európa más tájain olyan művek koncepciója, mint az *Il principe* vagy az *Utopia*? Nevezhetjük-e, még a Rosenberghhez írott levél ismeretében is, Hassensteint „a központosított monarchia elméletirőjének”, nem kell-e ebben a magányos, sztoikus jellemben továbbra is tiszteletre méltó, „nem-reneszánsz” humanistát látnunk, egy fajta furcsa profétát, aki szelmalmokkal folytat harcot, mert fegyverzete elégtelen a valódi ellenfél fegyverei ellen?

Az irodalomtörténet majd feldolgozza ezt az írását is, beleilleszti az életmű egészébe, föltárja kapcsolatait, meghatározza jelentőségét. — Mi pedig még egy pillantást vetve a kötet egészére, örömmel hívjuk föl a figyelmet a gondosan készült, bőséges, de mégsem terjedős apparátusra. Talán csak a bevezetés tűnik kissé aránytalannak; a szövegközlés elveiről, a helyesírásról elég lett volna kevesebb is — Hassenstein magyar kapcsolatairól, magyar barátairól egy kicsit több: legalább egy-két mondat. Végül egy szerény megjegyzés: Libussát, Prága félig-meddig mondai alapítónőjét, nem volt szerencsés az indexben *dux Boemorum*-nak nevezni.

Boronkai Iván

Krman, Daniel: *Itinerarium*. (Cestovny deník z rokov 1708—1709.) Studiu o diele napisal Jozef Minárik. Životopis a poznámkový napisal a text preložil Gustáv Viktor. Bratislava, 1969. Vyd. Slovenskej Akadémie Vied. 976 p.

Az 1707 áprilisában összeült rózsahegyí zsinat megbízta Szirmay Miklóst, hogy keresse fel XII. Károly svéd királyt, a német evan-

gélíkusok patrónusát, s eszközölje ki közbenjárását I. Józsefnél a magyarországi evangélikusok, mindenkifőlött pedig a jezsuita kézen levő eperjesi kollégium visszaszerzése ügyében. Szirmay, aki egyszer már járt a svédelnél (I. Századok 1880. 785–795.), Krman (Kermann) Dánielt kapta útítársul.

Az ifjabbik Krman Dániel 1663. augusztus 28-án született a Trencsénpüchől keletre fekvő Missenben (ma Omšenia, Zoványi lexikonában, Nagysziklás áll), s a pozsonyi börtönben halt meg 1740. szeptember 17-én. Mosóci rektor, turulukai, majd zsolnai lelkész, 1706-tól a bicsei evangélikus egyházkerület püspöke, a szóban forgó rózsahegyzi zsinat egyik legaktívabb résztvevője, Bél Mátyás barátja és munkatársa s mellette a szlovák barokk legtermékenyebb írója. Húszéves korától rendszeres irodalmi tevékenységet folytat, szlovákra fordít németből, latinból, műveli az egyházi irodalom minden ágát (ima, polémia, agenda, katekizmus, egyháztörténet stb.), Bél Mátyással együtt készíti a szlovák bibliafordítást, számos alkalmi vers, beszéd, előszó, levél, számtalan hivatalos irat maradt utána, emlékkönyve is jeles művelődéstörténeti dokumentum. Kiemelkedő jelentőségű alkotása a Károlynál tett követség emlékeit megörökítő *Itinerárium*.

A deputáció a politikai helyzet kedvezőtlen alakulása miatt egyelőre nem indulhatott. Közben Szirmay visszalépett, Krman magára maradt, s csak nagy nehezen tudta rávenni Podhorszky Sámuelre a kíséretre. Végre 1708. május 14-én útnak indulnak Eperjesről, felszerelve az akkor Bjeloruszsiában Nagy Péter ellen hadakozó svéd királynak szánt borral. Varsón, Königsbergen keresztül haladnak Vilnáig, ahol tatár csapatok mellé adják magukat, s augusztus 16-án érik el a Mogilev mellett táborozó svéd hadsereget. Másnap találkoznak a királlyal (mellesleg megjegyezve, az expedíció némi anyagi támogatástól eltekintve eredménytelenül végződött), s ezután együtt maradnak a svéd sereggel. Így válnak részeseivé szeptember 10-én a szapalovai ütközetnek, így tapasztalják meg a visszavonuló oroszok felégető taktikája nyomán támadt éhínséget, a tél kegyetlenségét. Tanúi Mazeppa csatlakozásának s 1709. július 8-án a svédek poltavai katasztrófájának. A menekülőkkel együtt félholtan sodródnak át a Dnyeperen, majd egy hazatérő svéd tábornok társaságában indulnak haza Jassin és Szucsaván keresztül Munkácsra, ahová szeptember 5-én érkeznek meg.

Krman útközben papírra vetett jegyzetei alapján 1709–1711-ben fogalmazta meg latin nyelvű *Itineráriumát*. Feledhetetlen élményeken alapuló és személyes átérzéssel fűtött, közvetlen stílusa új a szlovák irodalomban s fontos állomás a világi tárgyú széppróza megteremtése felé. Tapasztalatai-

nak leírása egyben (s általában) hiteles történeti tudósítás is (fölvesszi például a következő kapcsolatos iratok szövegét), amellyel ma is szórakoztató olvasmány. Ez utóbbi nem kis részben annak köszönhető, hogy olykor-olykor pletykák után is elindul („infantes coxerunt, devorarunt” — mondja például a Lengyelországban kegyetlenkedő kalmükökről), s hogy oly nagyon szereti a furcsaságot, látványosságot. Tizenöt pontban részletesen ismerteti egy angol kanca bámulatos produkcióját (többek között postára adja a leveleket, kivéve azt, amit a török császárnak címeztek); gyönyörűséggel festi a külsőségeket (templomok, várak, órák, erődítések, szertartások, kártya, temetés, egy-egy elébe kerülő furcsa figura: szerelmes pap, miegymás); s természetesen, részletesen ecseteli saját — többnyire csakugyan nem mindennapi — kalandjait. A munka művelődéstörténeti jelentősége azonban mindezeknél és fölött van, s a tudatosan keresett mélyebb megfigyelések hatalmas számában áll. Krman mindenütt élénk érdeklődéssel kíséri a földrajzi, gazdasági, egyházi és vallási, politikai, társadalmi, szociális, néprajzi viszonyokat, térképet visz magával, tanulmányozza a történeti, földrajzi irodalmat, s idéz is belőle. A gazdálkodás, kereskedelem módját, tárgyát, a települések rendszerét, a nép szociális körülményeit legalább egy megjegyzés erejéig mindenütt szóvá teszi, s ott, ahol a huzamosabb tartózkodás alaposabb tanulmányozást enged, mélyebbre merül a népszokások, ruházkodás, életmód, vallás, építéset, folklór leírásában. E tekintetben kiemelkedő Königsberg, valamint az ukránok, beloruszok, kalmükök, törökök, tatárok, svédek, moldvaiak jellemzése. Különösen érdekli a műveltség színvonala, a nyelvtudás, iskolázottság s még inkább maga a nyelv. Feljegyzi a legszükségesebb anyanyelvű kifejezéseket (köszöntés stb.), útközben maga is tanul oroszul (orosz könyveket is vásárol). Szépirodalmi szempontból kiváló a fontosabb történeti szereplők (elsősorban Mazeppa és XII. Károly) drámai jellemzőit erőteljesen sugárzó portréja, meg a szinte tudatosan ellenséges és irtózatlan orosz tél, a kietlen pusztaság, az éhség és nyomorúság leírása, csúspontján a szörnyű poltavai vereséggel s nyomában a halálos veszedelmekkel terhes meneküléssel.

A mű nem csak jelenik meg először, teljes terjedelmében közreadta már 1894-ben Menciak Ferdinánd és Kluch János a Monumenta Hungariae Historica II. oszt. 33. köt. 423–594. lapján a bécsi császári könyvtár kézirata alapján. A Szlovák Tudományos Akadémia most megjelent kiadása e kézirat és e nyomtatás mellett elsősorban Krmannak az eperjesi állami levéltárban levő eredeti kéziratára támaszkodik, s ennek alapján természetesen sokkal jobb szöveget ad, még-

hozza teljes kritikai apparátussal. (A sajtó alá rendezők már vagy húsz esztendeje foglalkoznak a témával, felkészültségük tehát nem meglepő.) Bevezetésül áll Krman hallatánul alapos életrajzi monográfiája Jozef Minárik tollából, mintegy 270 lap terjedelemben, tisztázva minden tisztázható kérdést. Ezt követi egy ugyancsak terjedelmes bibliográfia. Az *Itinerarium* latin szövege és szlovák fordítása után tájékoztató a mű történetéről. (Viktory nem szerezhett tudomást arról, hogy Bognár János kolozsvári piarista 1899-ben magyarra fordította az *Itinerarium* tekintélyes részét, a jelen kiadás 383. lapján „Ex hoc pago die 7. Septembris pervenimus...” kezdetű mondatról végig, munkája azonban kéziratban maradt, s jelenleg lappang.) Az egyes variánsok főbb eltéréseit szövegkritikai apparátus mutatja ki. A tárgyi magyarázó jegyzetek néha már fölös bőségükkel tűnnek ki: szinódus, konviktus, bazilika s effélék aligha hiányoztak volna. Minthogy vagy 80 apróbetűs lapot tesznek ki, nem lenne ildomos hibák után kutatni. (Akad, de nem több az elkerülhetetlennél. A 337. lapon „Die 16. Iulii, Eliae sacra” mellé tett jegyzet szerint Illés ószövetségi próféta volt; ez igaz, de július 16. Eusták napja és nem az övé. Általában Krman kronológiájában gyakori a botlás; a 326. lapon június 7. helyesen 17., a Szentháromság-vasárnapoknál következetesen csúszik egyet stb.) Függetlenül Krman naplójegyzetei következnek számos történeti érdekű adalékkal, eddig felhasználatlanul. Végül orosz és német nyelvű kivonat, személynévmutató (éppen ebben a műfajban földrajzi index is elkelt volna). Végeredményben mintaszerű kiadás, aminek értékét emeli a gazdag s zömmel érdekes illusztrációs anyag.

Kulcsár Péter

Jókai Mór: A magyar nemzet története regényes rajzokban. 1—2. köt. Sajtó alá rendezte Téglás Tivadar és Végh Ferenc. Bp. 1969. Akadémiai K. 1275 l. (Összes művei 67—68.)

Még a Jókai olvasóknak is csak kevés hányada tudhatja, hogy az írónak 1853-tól 1902-ig szinte „örökös” gondja volt a magyar nemzet történetének megírása. Nem tudhatja, hiszen „Jókairól voltaképpen nagyon keveset tudunk”. (Barta János: ItK 1963. 513.) Történelemszemléletéről még kevesebbet: nemcsak azért, mert „Jókai romantikus, nacionalista és liberális történetírása jellegzetes XIX. századi jelenség” (I. 328), hanem mert az íróról befejezett összefoglaló értékelés még nincs, és ez a JKK-sorozatnak sem feladata.

„Ami poetikus, ami beleillik az általa teremtet hangulatba, azt átveszi a forrásból.” (I. 351), és ez arra vall, hogy az író sohasem volt történész, mindig író maradt. A magyar nemzet történetének szerkezeti aránytalansága ezt bizonyítja is. Az író az I. kötetben a honfoglalástól Mohácsig 319 oldalon, a II. kötetben Mohácstól 1848-ig 488 oldalon tárgyalja történelmünket, az 1848—49-es eseményeket viszont — egy év történelmét — 60 oldalon. A 60 oldal szenvedélyesen megírt mikrokozmoszában benne van a nemzetvé válás történelmi élménye, ami meg is adja Jókai történelemszemléletének kulcsát.

A magyar nemzet történetének 77 lapnyi keletkezés- és forrásjegyzete szilárd adatokat szolgáltat az író és a korabeli történészek kapcsolatáról, a mű indítékáról és felépüléséről, fokról fokra kimutatja Jókai forráskezelését. Széles alapú filológiai anyaga az író történelemszemléletének szintéziséhez feltétlenül segítséget ad.

Érdekes kérdés, hogy többi között mivel magyarázható az „intra Hungariam iam est vita” kimondása, amelyben benne van az író állásfoglalása is. (II. 488—491) Jókai az utolsó fejezetben a XX. század fordulóját veti össze a XIX. század eleji magyar állapotokkal a kiegyezett magyarság javára. „... megváltozott-e az író történelemszemlélete...” (?) — bár más összefüggésben, de feladja a kérdést a jegyzet. (I. 340) Az „... illúzióiból egyre többet vesztő ember”... (uo.) mit tehetett mást? A „szükségyszerű történelem” (értsd kiegyezés) felismerésében és vállalásában is megmaradt a XIX. század emberének. Benne élt korában, de a reformkor és 48, a „cselekvő” múlt emlékének megkopása nélkül. A történelem későbbi menete az ő nemzedékének ennél nagyobb élményt nem adhatott. Ez igazolja a szerkesztők helyes álláspontját is, akik a két kötetnek szövegdokumentációs szerepet szántak.

A szövegváltozatok vizsgálatában feltétlenül Barta János (ItK 1963. 513.) és Rigó László (ItK 1964. 5—6. szám) nyomán kell járnunk, akik a sorozatszerkesztők figyelmét felhívták a nem kívánatos stilisztikai és helyesírási beavatkozásokra. Az őket követő Szakács Béla (ItK 1968. 2. szám) szintén kimutatja az általa vizsgált kötetek nyelvi zűrzavarát, és arra az álláspontra jutott, hogy „célszerű lett volna a jelen zűrzavart egységesíteni... e tarkaság nem nyelvi gazdagságot tükröz” (i. m. 247).

A tarkaság és zűrzavar valóban nem lehet nyelvi gazdagság, de a sorozat szövegváltozatai, variáns-táblázatai alkalmasak az eredeti hang-, szó-, mondat-, szöveg-, sőt stílusjelölésre. Minél kimerítőbbek a variáns-táblázatok, annál inkább megerősítik a rendezés, a Jókai-szótár és az akadémiai helyesírástörténet megírásának szükségét. Ez utóbbin

Szemere Gyula dolgozik jelenleg. Amíg ez el nem készül, a szerkesztők kénytelenek lesznek továbbra is „a mai helyesírásnak megfelelő alakot” (JKK 32. 368) rendszeresíteni. Szó sem róla, az egyszerűsítés a publikációs igényt ki is elégíti, de a nyelvtudományt azonban nem.

Mi a régies és népies alakoknak, az elbeszélő múltnak, toldalékolásnak a magánhangzók régies illesztésének, a hangugratásnak időhatára Jókai nyelvhasználatában? A „korfestő” idegen szavak a nemesi latinosság hagyományörzői vagy tágabb korpacsolatot jelentenek? Jókai helyesírása igazodott-e az akadémiai helyesíráshoz, vagy az öt közlő újságok, folyóiratok rontották az eredeti szöveget? A nyelvi rendezés és helyesírástörténet szükségét csak néhány példával szemléltethetjük:

A címőz, valószínűleg gyermeknyelvi eredetű szó Jókainál 1854: csicsomázták fel; 1902: címőztek fel (I. 449). Első előfordulása: 1673: csicsomáztatnak (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Bp. 1967.) A továbbiakban: Et Sz) — A román jövevény: furulya Jókainál 1854: furuglyálni; 1902: fel-furuglyálni (I. 456). 1647: Furollyás; 1750: furuglya (Et Sz). A kronológikus egyszerűsítésre sincs mód, mert Jókainál 1854: german; 1902: germán (I. 442). Az Et Sz-ban 1840: german; 1856: germán. A török jövevény: buzogány Jókainál 1854: buzgányai; 1902: buzogányai (I. 420). Az o nélküli alak XVI. századi jelenség: 1548: bozgany, de 1550: bozogan (Et Sz). A köznyelvi: bosszant Jókainál 1854: bosszontá; 1902: bosszantá (I. 437). Az első hosszú mássalhangzós alak: bozzonta (Bécsi K. 113.). Az a-s alak 1862-ben bukkán fel: bosszant (bzF.). Jókainál 1884: IV.-ik Béla; 1902: IV. Béla (II. 548). Kéziratban: 8-ikán; 1902: 8-án (II. 568), de 1890: Az 1797-ki; 1902: Az 1797-iki (II. 563). Jókai általában a század végén a régies és népies alakokat köznyelvre javította, a helyesírása viszont zavart. Felmerül a kérdés: ha Vörösmarty a maga idején összegezte a magyar költői nyelvet, Petőfi, Arany népnyelvet vitt az irodalomba, akkor a romantikus széppróza királya mit tett a nemzeti nyelv egységesülési folyamataiban? Igazodott vagy alkotott? A válasz nem lehet ennek a recenziónak feladata. Széles nyelvutatói apparátus adhatna csak választ a JKK befejezése után. Ehhez nélkülözhetetlen alapot raktak és raknak le a jövőben is a szövegváltozatok összeállításában végzett gyűjtő munkák.

Nagy tehát a jelentősége az alapul vett szöveg betűhív vagy kritikailag helyreállított közlésének.

A tárgyi és nyelvi magyarázatok általában kielégítőek, az Irodalom (I. 410–414) és a Jegyzetek a függelékhez (II. 705–711) című fejezetek pedig teljesebbé teszik a kritikai ki-

adást. A „Regények” korábbi kötetéhez mérten szélesebb és alaposabb, sőt sokoldalúbb a jegyzetanyag, ugyanakkor felhívja a figyelmet az akadémiai helyesírástörténet hiányának pótlására.

Tóth János

Barta Lajos: Árnyak a hídon. Válogatta, a szöveget gondozta, a kísérő tanulmányt írta: Stenczer Ferenc. Bp. 1970. Szépirodalmi K. 281 l.

Barta Lajos életre szóló élménye Ady-kora, a század első két évtizede. Ez adott neki erőt hosszú emigrációjában is, amikor a szocialista irodalom műhelyeit teremtette meg.

Igaz, olyan medáliát kapott fiatalkorában, amely egy életen át nem vesztett nemes ragyogásából. Az *Élet arca* című kötetről Ady Endre írt olyan elismeréssel, amelyet csak Móricz Zsigmond vagy Kaffka Margit kaptak tőle. „... Barta Lajos... nekem olyan örömet hozott, mint Móricz Zsigmond óta Kaffka Margiton kívül talán senki még” — mondta ki Ady a nagy szót Bartáról. „Évek óta számon tartottam” — folytatta Ady, dicsérő szavait — „Ez a könyv, Az Élet arca... új poeta könyve. Pompás könyv e pompátlanul szomorú időkben... Új lendületű magyarság a Bartáé, új szemű is, de olyan átmagyarozott magyar: rá lehetne bízni a legködösebb magyar elő-időkből kiálmodni világosra a magyar életet.

S mindebben az a nagyszerű, hogy könnyű, igaz, magától értetődő fenomenon „s hogy Barta várt, de egyszerű művész-reprezentáns”.

Barta későbbi útja művészileg sajnos nem váltotta be Ady reményeit.

Ez a jól válogatott kötet (Stenczer Ferenc munkája, aminthogy utószava is pontosan, helyesen igazítja el a Barta életművében tájékozódni akarókat), amely Barta publicisztikájából ad keresztmetszetet, azonban megérezteti az olvasóval, hogy a századeleji nagy nemzedék második—harmadik vonulatában is milyen tehetségek voltak.

Az első ciklus, a *Kassai évek* (1907–1910), benne mindjárt két figyelemre méltó írás, Bródy darabjáról, A tanítónőről és Móricz Hét krajcárjáról. Radikálisok és kommunisták (1910–1919) a következő nagy részt összefoglaló fő cím. Ez Barta Lajos pályájának csúcsa. Ady korának közös témái a kor publicisztikájában járatosak előtt Barta Lajos írásaiban is felbukkannak: a parasztkérdés, Áchim, a nagy parasztszörnyű figurája, sorsa, a háború. Itt találjuk Ady-nekrológiát, de már a proletárdiktatúrával kapcsolatos néhány írását is. Az átdolgozott *Vén bakancsos*ról írva a radikális elkötelezettségű író így

meditál művészet és társadalom, kor és politika kölcsönhatásán — hogy közben a drámaíró Barta Lajos saját alkotói gondjait is megfogalmazza:

„A népszínmű meghalt, a szociális népdráma még nem jöhet, mert a pesti színházak pénztára nem bírja el sem Budapest közönyt, sem ideges irtózatát a népmélység megrendítő tüneményeivel, nehéz szagával és örömeinek is csak századok bánatában való fogantságával szemben. És az ilyen érdeklődést nehezen lehet tenyészteni, mert igazi élete annak van, ami az életből ered.

Hiszen ez a közöny és irtózás világosan mutatja éppen azt, amit politikánk is mutat, hogy a nép a maga hatalmas életével kívül esik nálunk az életen.”

Emigrációban (1920—1946) — jelzi a váltogatás következő ciklusának címe Barta életének több mint negyedszázadát, majd irodalomtörténeti szempontból is igen fontos, érdekes emlékezésekkel zárul az *Arnyak a napon* című kötet, amelyeket utolsó éveiben örökölt meg az idős szerző.

Ez a kötet is nemzedéke jelesei között jelöli ki Barta Lajos helyét.

Varga József

Krúdy Gyula. 1878—1968. Emlékkönyv az író születésének 90. évfordulójára. Szerkesztette, a szemelvényeket válogatta és a bibliográfiát összeállította: Katona Béla. Nyíregyháza, 1968. Szabolcs Megyei Lapkiadó Vállalat. 184 l. 12. t.

E könyvecske Szabolcs-Szatmár megye, közelebbről Nyíregyháza tiszteletadása nagy író-fiának, Krúdy Gyulának emléke előtt. A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Magyar Irodalmi Tanszékének munkatársai voltak e kötet létrehozói, közülük is elsősorban Katona Béla, a Krúdy-kutatás ismert munkása.

A kis kötet okán talán nem érdektelen néhány szót szólni a Krúdy-problémáról, — az író olvasottságáról, helyéről a XX. századi magyar próza történetében és az irodalomtatásban.

A két világháború közötti magyar irodalmi fejlődés ismerői jól tudják, hogy a polgári társadalmi rendnek hány áldozata volt, hány félresiklott, zsákutcás vagy éppen kettőtört írói pálya jelzi a pusztítást akár rejtett kritikai vallomásokban, akár — ez a gyakoribb — panasztalanul. Ha az irodalmi élet áldozatairól beszélünk, rendszerint a fiatalon meghalt, az elzúllott vagy más okokból elhallgatott írókra szoktunk gondolni. Pedig vannak a polgári társadalomnak másféle áldozatai is. Elismert tehetségek, folyóiratok, napilapok rovatainak állandó szereplői, az irodalomtörténet jelentős fejezeteivé lett alkotók, de

mégis áldozatok, mert végül magukra maradtak, elszigetelődtek az irodalmi élettől s az olvasóktól egyaránt.

Ilyen egyedi jelensége irodalmunknak Krúdy Gyula is. Az író látszólag a Kaffka Margit—Török Gyula—Lovik Károly sorba illeszkedik, ő is a dzsentri sírásói közül való, rokonai honorácior nemesek a Nyírségen, ő is büszke egykori negyvennyolcas nagyapjára. Ő is — mint a századforduló táján sokan — hozzákezd az egyetemi stúdiumokhoz, de természete s körülményei miatt nem végzi be azokat. Mint újságíró *A Hét* munkatársai között csakúgy jelen van, mint a *Nyugat* élcsapatában. Az első világháborút követő forradalmak lelkes híve és krónikása. A bukás után emigrál, majd hazatérve belekopik a csökkent színvonalú, szabadságában korlátozott irodalmi életbe. A népszerű prózaírók egyike lesz, díjakkal tüntetik ki, ám amikor 55 éves korában súlyos betegen meghal — halotti ágyánál gyertya világol, mert a kiegyenlítettlen számla miatt lakásából kikapcsolták a villanyt. Ezt a szinte sablonként is használható írói pályát még a Krúdy-legenda ismert motívumai is tovább színezik: az író csak balkézről, mellékesen ír, életének igazi színtere a kocsmasztal, állomásai a szerelemre vágyó szépasszonyok — gáláns kalandok, hajnalba húzódo évés — ivások hőse ő, Rezeda Kázmér, Szomjas Gusztó, Alvinczi Eduárd életre álmodója, rejtelmek, hangulatok romantikus ködlovagja. Mindebben sok a valóság —, de mindez nem a teljes igazság. A legenda formálói s terjesztői nem tudnak arról, hogy az író a legszorgalmasabb könyvtárlátogatók egyike volt s arra sincs magyarázat — életstílusa mellett hogyan volt ideje arra, hogy szinte felmérhetetlen, a Jókai 110 kötetét meghaladó nagyságú életművét létrehozza. Jelentősége, irodalomtörténeti helye máig sincs megnyugtatóan tisztázva.

Sajnos, olvasottsága sincs a Mikszáthé vagy a Móricz közelében, a középiskolai irodalomoktatás szinte teljesen mellőzi, a főiskolai, az egyetemi oktatásban sem szerepel magas művészi rangjához illő mértékben. Pedig Krúdy, akit a múlt visszaálmódójának szoktak tartani, kegyetlenebbül, leleplezőbben nézi a dzsentrit, mint Mikszáth vagy Bródy, Móricz vagy Kaffka Margit. „Szemtelen és becstelen osztály”-nak nevezi őket, akiknek a váltóhamisításon kívül „nemzeti teendőjük a serházban a zsidó szidalmazása... műveltségük a párbaikkódex ismerete”, akik miatt „...szégyellte őseit a magyar ember”. Az már művészi probléma, hogy mindazt a rosszat, amit fajtájáról, a dzsentri-ről tud — bárminő leleplező legyen is az —, lírai önvallomásként írja meg. Így jön létre a különös Krúdy-hangulat, jelen és múlt egybekeverése — a modernnek, olykor

szürrealistának tűnő időkezelés — olykor a magyar Proust emlegetése is. Ám az író nem érdekli a modern prózái epika technikája, nem is szürrealista ő. Műveiben a magyar feudalizmus mozdíthatatlanságát ábrázolja, azt a valóságot, hogy itt a társadalmi rend az oka az élet irrealitásának, hogy itt csak a vegetatív élet valódi, s minden más valószínűtlen, ködbevont, mint az álom. Ez magyarázza az író magányosságát, egyedüliségét — gyakran emlegetett „különösségét” —, azt a drámai töltésű lírai reagálást és kritikai állásfoglalást, amelynek elemeit szülőföldjéről, ifjúságából, családi környezetéből, halálraítélt osztályából hozta magával. Krúdy mélyen elítélte, sőt megvetette azt a társadalmat, amelyet századunk prózájában oly egyedülálló eredetiséggel tudott ábrázolni.

Reménytelen pesszimizmussal nézte a világot, a reménytelenség, a féltreértés vette körül művét és személyét.

Természetesen a Krúdy-emlékkönyv nem vállalkozhatott arra, hogy új eredményekkel gazdagítsa az egyébként elég szűkkrű Krúdy-kutatást. De a szülőföld ragaszkodását, mának szóló üzenetét elmondta, kifejezte mégis. A kis könyv két nagyobb fejezetre tagolódik. Az Emlékezések és Tanulmányok élén Katona Béla szépen kimunkált, a nyírségi, nyíregyházi vonatkozásokat gazdagon dokumentáló Krúdy-életrajza áll, amelyet — s ez csak fokozza az emlékkönyv valóban memoár-jellegét — jól egészít ki özv. dr. Votiskyné Krúdy Ilona, a legifjabb testvér s az író leánya, Krúdy Zsuzsa emlékezése. Barta András a Krúdy-kutatás problematikájából villant fel részteket *Egy határtalan életmű határai* c. írásában. Az első fejezet értékes és az érdeklődők számára igen hasznos lezárása az író kötetben megjelent műveinek bibliográfiáját tartalmazza.

Az emlékkönyv második része „Vallomások a szülőföldről” címen különböző Krúdy-írásokat kínál az olvasónak. Emlékeket idéző gyermekkori tájakat, az egykori Kossuth főgimnáziumban gyűjtött élményeket, levélrészleteket s ez íráskor mindegyikének főszereplője a Nyírség, „ahol a gyermekkori őszök és az ifjúkori tavaszok” elrepültek felette, ahol a barna hajú nők termete oly karcosú, „mint a honfoglaló magyarok nyílvesszeje”, s ahol „a férfiak között sok a sasorrú, büszke tekintetű”.

A kis kötetet főként nyírségi vonatkozású képanyag zárja le. Reméljük, hogy a Krúdy-kultusz nemcsak megmarad, de lombosodik is majd Nyíregyházán s az országban. Az író műve a magyar próza legnagyobb teljesítményei közül való. Ápolni, olvasottá tenni mindenkinek kötelessége, aki szólhat, írhat róla, akinek nem közömbös nemzeti irodalmunk ügye.

Pálmai Kálmán

Levendel Júlia—Horgas Béla: *A szellem és a szerelem.* (József Attila világlképe.) Bp. 1970. Gondolat K. 186 l.

A gazdag és gazdagodó József Attila-irodalomban elég nehéz egy átfogó igényvel, de vitatható eredménnyel megírt tanulmány helyét meghatározni. A tudományos elemzés célja, feladata az, hogy rendet teremtsen, tisztázzon, megmagyarázzon valamit, vagy legalább egy lépéssel közelebb vigyen ehhez a célhoz. Marxista igényű írásból lehetetlen lenne kihagyni a költői világkép elemzését — kisebb-nagyobb súllyal ez jelen is van mindegyikben. Számos kisebb és néhány nagyobb igényű verselemzésben (Szabolcsi Miklós, Nemes Nagy Ágnes *Eszmélet*-elemzései pl.), részlet-tanulmányban vagy a egy világkép-elemző összegezés önállóan is tekinthető részeként (Tamás Attila: *Költői világlképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*).

Most a könyv alcíméből az derül ki, hogy József Attila világlképének átfogó, felmérő, teljességre törekvő elemzését kapjuk. A szerzők a bevezetésben a szerkezet olyan felépítését ígéri, amely József Attila művéből következik. Így kapunk egy vezérfonalat, eligazítást, ha a mű dzsungelében eltévednénk. Mert könnyű eltévedni benne. Az eligazítás ellenére is. Mert a vezérfonal úgy összekuszálódik, hogy hiába próbáljuk kibogozni — e résztekek, a visszatérések, ismétlődések és elkanyarodások miatt olyan világlképet kapunk, amelyben ha jelen is van minden rész, nem áll össze világosan áttekinthető egésze: ha résztekekben többet is tudunk meg, az egész nem lesz tisztázottabb, mint azelőtt. Az összefüggések helyett összekeveredések mutatkoznak. A figyelmet mint ha szándékosan terelnék erre-arra a szerzők. A mű állandóan elkalandozik, az éppen vizsgálandótól, másról beszél, és amikor már majdnem visszatér, hogy tisztázza, amit elkezdett — eltér újra, nyitva hagyva egy csomó elkezdett gondolatot.

Milyen szándék bontható ki a kész műből? Mindenkor a verset próbálja elhelyezni az életmű egészében: egyrészt keletkezési idejének párhuzam-kereséseivel, másrészt azonos, ismétlődő motívumok rokonosságának felmutatásával. Mindezt azzal a céllal, hogy felfedje az önmagában magános műalkotás (a vers) belső lényegét és ezen keresztül összefüggéseit. „Faggatják” a szerzők a verseket, nézetük az, hogy az olvasó is alkotja a verset, gazdagítja vagy szegényíti. Ez a fogalmazás szellemes, de az olvasó „alkotása” mégsem azonosítható a költőével, ez már a mű által kiváltott lehetséges hatás fokának, a megértés mélységének és ezáltal a mű továbbélésének kérdéséhez tartozik.

Hogyan „faggatják” szerzőink József

Attila költészetét? A bevezetőben vallott szerkesztési koncepciótól ha el is tér a megvalósult mű, hogyan ér el eredményeket a részletekben?

Minden versértelmezésnek van egy erős szubjektív oldala, ami leginkább vitára készíthető. Ilyen a könyvben például a József Attila költészetében oly gyakori csillag-motívum magyarázata, általában és egyik konkrét versében is (*Lassan, tűnődve*), ahol ellentmondásra készítet. Ha általában hordoz is magában igazságokat ez a motívum-elemzés, a konkrét, említett vers képrendszerében teljesen félreanyagárzott, arról már nem is beszélve, hogy érthetetlen, hogyan lehet a költő egyik legszebb versszakáról és képsoráról csakis gondolati—tartalmi aspektusban beszélni anélkül, hogy szépségéről egyetlen szó esne! („A semmi ágán ül szívem . . .” stb.) Sajnos, ezt a későbbi fejezetekben is elfelejtik a gondolati-pszichikai elemzések során — holott ezek a szépségek az összefüggések kimutatásakor még jobban kiragoyghatnának. (Ha nem is az a cél, miért nem lehet pl. megemlíteni az előbbi mellett, hogy a szintén idézett sor — „vérből áznak a tiszta vásznak” —, miért egyik legszebb sora líránknak, helyette ennek a versnek jelentéktelenebb részeire figyel. 88. 1.)

Már ebből is sejthető, hogy a szerzők egyes pszichikai jelenségek képi tartalmának elemző vizsgálatával próbálnak eljutni a szintézishez. Feltételezhetően sikeresebb lehetne az egészből kiindulva közeledni a részletekhez, mint Tamás Attila tette, tisztább, logikusabb, áttekinthetőbb kép érdekében. Feltételezni így is lehetne a sikeres megoldást, de ezt, sajnos, a könyv cáfolni látszik. A részletekben elvész az egész.

A félelemérzés nyomon követése a könyv egyik vonala. Tulajdonképpen már nem is félelemről van itt szó, hanem szorongásos szomorúságról, bánatról, kilátástalan kétségbeesésről. Okát keresik, de annak keresése, megjelése és bizonyítása sem egyértelmű és meggyőző, annak ellenére, hogy sok részletről sokat beszél a könyv. A lelki aspektusok külső magyarázata és versbeli tükröződése természetesen kimutatható. De mivel József Attilánál talán egyetlen vers sincsen igen erős pszichikai áttétel nélkül, könnyű eltévedni a részletekben ismét — így aztán nem alakul ki annak a teljességnek a tiszta rendje, amely a költő egész művére annyira jellemző, amelynek rendjében még a bomlás korszakának, a visszajára fordult világnak kifejezése is helyet talál.

Az értelmi—érzelmi vonalat követve kísérlik meg a világkép feltárását, de az értelem környékén a már szinte felfoghatatlan (pszichoanalízis területe) és az érzelem táján annak negatívjai: bánat, csalódás, félelem bonta-koznak ki. A szerelem is csak remény,

amely sosem valósult meg igazán: menedék, lehetőség. A kör egyre kisebb, a lehetőség egyre kevesebb — ez a külső és belső életrajz, az epikai és pszichikai párhuzam, aminek tükre a versek világa, az én megvalósításának egyetlen lehetősége. Ez hejyes, logikus, vitathatatlan. Viszont ha a költő értelmes (legértelmesebb) cselekedete a vers — akkor miért jelent a versbe absztrahált élet beszűkülést? Lényegében a részlet-elemzésekből kiderül, hogy a társadalmi lét, az egyéni lét és a költői lét lehetőségei zárulnak be, de világos vonalvezetés és összegezés ezt az igazságot nem segíti.

„Hatalmas aránytalanság választja el a világtól” — írják. (50.) Dehát ez kire nem vonatkozik? Itt az aránytalanság felismerésének és teljes átélésének képességét és kifejezését kellene elemezni, hogy a mindenkire vonatkozó igazság szubjektív vonatkozása bonyolultsága meggyőző legyen.

A képvilág és a motívumrendszer elemzésén belül azért halványan kirajzolódik az értelmi—érzelmi, egyéni—közösségi, látomás—valóságokdalak követése, kár, hogy ezt szüntelen megszakítják az elkalandozások, összekuszálások. Mintha saját dolgukat is nehezíteni akarnák, gyakoriak a félrehallások, félreértések is (*Medáliák, Óda, Kltárisok*).

Meg kell jegyeznem, hogy enyhén szólva groteszk (bármilyen divatos is a kifejezés) „egy szeretkezés modelljéről” beszélni! (*Óda*.)

A túlhalmozottság, túlelemezettségek az a pozitívuma, hogy mivel legjobban az apró részletekben tudnak újat, érdekeset felmutatni, így erre bőven adódott lehetőség.

Sinka Erzsébet

Tüskés Tibor: A pécsi irodalom kistükre. Pécs, 1970. Baranya Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya. 63 l.

„Az ablak egy, de az egész élet néz be rajta” — írja Németh László az egy téma mellett kitartó tudósok „egyoldalúságáról”. Tüskés Tiborra is illik ez a jellemzés: munkásságának tengelyében egy országrész, a Dunántúl, s azon belül egy város, Pécs helyezkedik el, anélkül azonban, hogy ez a „regionális” orientáció szűkítene szemléletét, elterelné figyelmét az egyetemes problémákról. A *pécsi irodalom kistükre* sem valamiféle lokálpatrióta filologizmus szülötte, a szerző tudja legjobban, hogy „a magyar irodalom nem a megyeszékhelyi irodalmak történetének összessége”. Amikor időrendben áttekinti a város irodalmi életének és kulturális kapcsolatainak történetét, a „lehető legtágabban” értelmezi témáját, nemcsak a huzam-

san Pécssett működő írókat—költőket tárgyalja, hanem — ha művükben nyoma van a találkozásnak — az átutazókat is, de sem ezeket, sem amazokat nem sajátítja ki, senkivel kapcsolatban sem jelent be kizárólagos igényt. Azt vizsgálja, hogyan hat a város és táji környezete a vonzásába kerülő írókra, s egyszersmind mennyire meghatározza a városról való vélekedéseket az a kép, amelyet az irodalom ad róla. Kísérlete, hogy feltárja a „pécsi irodalom” fogalmának tartalmát, rendkívül izgalmas mind elméleti és módszertani, mind irodalomtörténeti szempontból, s olyan, kevésbé tanulmányozott, de általános érdekű kérdések felvetését implikálja, mint a lakóhelyi és táji élmények szerepe a művészi világkép alakulásában, a lokális közösség egyesítette szellemi csoportok tagjainak kölcsönhatása stb. Tüskés is látja az ilyen és hasonló kérdések általánosításában rejlő lehetőséget, hiszen „*későbbi, más szempontú, horizontális vizsgálódást*” említi, amin feltételezhetően a különböző szellemi centrumok különböző arculatának, természetének történeti összehasonlítását vagy tipologizálását érti. Tanulmánya szerint egy ilyen összehasonlításban a pécsi irodalom megkülönböztető vonásai ezek lehetnének: *urbánus és társas jelleg* („Pécs ’a’ város élményét adja fiainak. A közösség, a barátság, a társas élet, a sokféle impulzusok élményét...”), *eleven kapcsolat a körülvevő architektúrával és tájjal* („kialakítja az érzékenységet és fogékonyságot a környezet, a világ szépségére”) és *a szellemi garnitúra viszonylag sűrű cserélődése* („Pécs fölneveli, de nehezen tudja megtartani fiait”). E vázlatos karakterisztika persze nem fedhet pontosan minden egyes irodalmi jelenséget, de kétségtelen erőnye, hogy elég tágas, általános formában fogalmazza meg a jellemzőnek vélt vonásokat, s hogy több tulajdonság kombinációjával dolgozik.

Tüskés tanulmánya nem tudósok, hanem az olvasók széles rétegei számára készült, s e rendeltetésnek és célzatnak megfelelően felhasználja és világos, tömör esszéstílusban közvetíti irodalomtörténetírásunk számos eredményét. Van azonban e kis kötetnek néhány olyan novuma, amelyekre a szakmabelieknek is érdemes figyelniük. Eddig kiadatlan dokumentumokat közöl, Babits Mihály üdvözlőbeszédét a Janus Pannonius Társaság alakuló közgyűlésén (41.), részleteket Kodolányi János Pécsre írott leveleiből (48.), Weöres Sándor Babitshoz intézett sorait az *Ötörony* címmel tervezett folyóirat megindítása ügyében (50.); e néhány igen tanulságos publikáció arra is figyelmeztet, hogy az újabb magyar irodalom sok főszereplőjének sem gyűjtöttük még össze hazatérését, pedig az ilyen jellegű tárgyi anyag lehető teljességének áttekintése a kutatás több ágá-

ban sine qua non-ja az előrejutásnak. Egyébként Tüskés néhol közvetlenül mutat rá feldolgozatlan irodalomtörténeti kérdésekre, hivatott kutatójukat váró tudományos feladatokra. Hogy csak egy-egy példát említsünk a régi és a legújabb magyar irodalom történéseihez szóló megjegyzéseiből: felhívja a nyelvészek, textológusok és irodalomrok figyelmét a reformációs hitvitázó irodalom méltatlanul mellőzött értékes alkotására, Válaszúti György Pécsi disputájára (16.) — és feldolgozásra érdemesnek tartja az 1952–56 között Pécssett megjelenő *Dunántúl* című folyóirat történetét, szerepét és hatását az ötvenes évek magyar irodalmában (60.).

Tüskés Tibor esszéjét először a *Jelenkor* közölte folytatásokban; az önálló kis könyvvé fűzött különlenyomatot a Baranya megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya jelentette meg viszonylag nagy példányszámban (2000), szép kivitelben. A pontos névmutató, az izléses címlap meg a nagyszámú fénykép és illusztráció könyvészeti értéket is biztosít a kiadványnak.

Csűrös Miklós

A magyar irodalom bibliográfiája. 1960.
Összeállította: Kozocsa Sándor. Bp. 1970.
Gondolat K. 526 l.

A kiadó és az összeállító kihívásként hirdette a *Könyvtájékoztatóban* (1970/3), hogy e kötet „módszerében megegyezik a korábbi köteteknél követett gyakorlattal”. Meddő tehát minden bírálat, melyet korábban irodalomtörténeti és könyvtári szakfolyóiratok kritikusai írtak, mondtak e nagyon fontos bibliográfiai műfaj évi köteteiről. Az évtizedes késés már nem is tesszük szóvá; mint hírlík, ezt a kiadó két kötetrel óhajtja behozni, s ezek öt-öt évet ölelnek majd föl, ettől kezdve pedig valamely tudományos intézmény lesz a vállalkozás gazdája.

Kozocsa érdemeit most sem szeretnénk elvitatni. De hiába, a kisipari módszerek, kivált, ha a technológia fejlődésével nem tartunk lépést, már nem elegendők az évi termés betakarítására. Ha csak azt vesszük figyelembe, hogy kritikusainak és lektorainak nyomására Kozocsa végre földolgozta a szomszéd országok magyar irodalmi termését is, el kell ismernünk, ez olyan munkatöbblet, melyet aligha kívánhatunk meg egyetlen embertől.

Finomodott a szakrend is, *íjf. Kozocsa Sándor munkája*, de érdemes lenne még tovább bontani azokat a csoportokat, melyek címük szerint eleve több ágúak (pl. *Bibliofília. Könyvművészet. Könyvgyűjtés*) vagy önálló egységeket tartalmaznak (mint pl. a viták, melyek

most a vitázók nevének betűrendjében sorakoznak, ahelyett, hogy *vitánként* s ezen belül *időrendben* lennének találhatók).

S ez egyúttal a legfőbb kifogásom. Nem értem, Kozocsa miért nem látja végre már be, hogy a tárgyi csoportokon belül a betűrendnek nincs semmi rendező szerepe, sőt összekuszálja az élet természetes rendjét, s hogy egyedül logikus az időrendi anyagközlés. Mi értelme egy mű ismertetéseit az ezt közlő folyóiratok kezdőbetűjének (!) rendjében föl sorolni? Vagy: H. Izsó Líviának a *Magyar Könyvszemlében* megjelent folyamatos közleményének (*Hazai könyvtáradományi irodalom... negyedében*) sorrendjét nem az dönti el, hogy 1959 harmadik, majd negyedik negyedéről, azután pedig 1960 első és második negyedéről szól, hanem feje tetejére állítva az azonos cím első eltérő betűje: az 1960-ban a *h*, szemben az 1959 *ö*-jével! Ilyen nevetséges eredményt hoz a mechanikus betűrend!

Napilapok adataiban közli végre Kozocsa a kelteztést is (igaz, hogy a fölösleges zárójelben, igaz, hogy a hónapokat a nehézkes római számmal jelölve); a hetilapokéiban még mindig nem. Sokszor hagy kétségben egy-egy cím értelme felől: *Gazdagodott a magyar sajtó* (mivel?); *Egy kalandos kiadó a harmincas években* (melyik?); *Irodalmi per a Horthy-korszak bírósága előtt* (melyik?); *A gyulai hír* (miféle?) stb. Ahol magyarázatot ad, kiegészítésként adja, a cím és a lelőhely közé, szögletes zárójelbe iktatva, ahelyett, hogy a lelőhely után adná, hiszen az annotációnak ott a helye. Elég lenne a vidéki lapok kiadási helyét a földolgozott lapok jegyzékében közölni, szükségtelen minden előfordulási helyen az olyan hosszú helyneveket ismételtetni, mint Szombathely vagy Hódmezővásárhely. (Kivált: *Csongrád megyei Hírlap* is; ezeket is célszerű lenne rövidíteni.) Úgy gondolom, sok *n-t* megtakaríthatnánk, ha a „tárgyévét” kihagynánk a címfőlvételekből, hiszen ez magától értetődő. Az előfej ne azt közölje másfélszáz lapon át, hogy „Általános rész”, hanem mindig a megfelelő lapon szereplő tételek főcímét.

A társszerzők pörül járnak, mert csak egyikük került be: Fehér Klára igen, a férje, Nemes László nem. Hallatlan pazarlásra vezet, hogy Kozocsa most sem hajlandó a gyűjteményes műveket (mint a *Csokonai-emlékek* című kötet vagy Hatvany tanulmánygyűjteménye) analizálni *egyetlen* helyen, viszont fölveszi akár huszonöttször is. Van, hogy egy teljes lap (411) ismétli Hatvany kötetének adatait!

Némi haladás mutatkozik a betűjelek földolrásában, bár kis utánjárással még többet ki lehetett volna deríteni. K. Gy. nem Kapuvári, hanem Kaposvári Gyula (15); m. l. =

Magyar László (22), (R-i) = Reguli Ernő (32), K. M. = Kovalovszky Miklós, Sz. A. = Szende Aladár (40), L. L. = Lőrincze Lajos (42), Sz. Gy. = Szépe György (44), (bf) = Bíró Ferenc (66), K. S. = Kovács Sándor [Iván] (74), Sz. G. = Szabolcsi Gábor (75), F. V. = Faragó Vilmos (97), Gy. M. (helyesen M. Gy.) = Maar Gyula (101), (p.) = Péter László (179), T. T. = Tüskés Tibor (202), m. e. = Mihályfi Ernő (233), (-os) = Dalos László (236), F. R. = Falus Róbert (237), I. J. = Illés Jenő (249), Tápai Mihály = Ilia Mihály (254), K. Gy. = Kékesdi Gyula (258), r. f. k. = R. Farkas Klári (282), Sz. D. = Szánthó Dénes (284), k. j. = Kelemen János (290), M. R. = Miklós Róbert (308), (-ács) = Kovács Sándor Iván (316), -i m. = Szabolcsi Miklós (316), T. M. = Tamás Menyhért (331), T. Ács László = Takács László = Akács László (334), (-ó) = Dalos László (338), (o. b.) = Osváth Béla (347), (-y -r) = Lukácsy Sándor (353), (-er) = Demeter Imre (365), (Ö. L.) = Ökrös László (371), (B. F.) = Bodgál Ferenc (428), (szg) = Szabolcsi Gábor (429) (-s) = Dalos László (432), (Z. V.) = Zolnai Vilmos (441), T. T. = Térfi Tamás (448), -st- = Cseres Tibor (471), -i -s = Szabolcsi Miklós (471), (sz.) = Szombathelyi Ervin (479).

P. L. a 191. lapon nem Pók Lajos, hanem (töredelmesen valom be) e sorok írója. Viszont sok helyt (205, 237, 239, 279, 311, 439, 474) P. L. az újságíró és költő Papp Lajost jelenti, amint a 445. lapon helyesen tudja Kozocsa. A 371. lapon megintcsak nem Pók Lajost, hanem Péter Lászlót rejti a P. L., ezzel szemben az (r.) a 308. lapon nem Péter László, hanem Szabolcsi Gábor betűjegye. (Ennek megfelelően a névmutatóban is átcsoportosítás szükségeltetik.)

Néhány nevet hibásan ír. Nem Csepe, hanem *Csépe Imre*, nem Fenakel, hanem *Fenáké Judit*, nem Jankó Ákos, hanem *Janó Ákos*, nem Koltai Ferenc, hanem *Kolta Ferenc*, nem Mikán, hanem *Chikán Zoltánné*.

Hiányzik a *nem* ebben a József Attilától vett címben: *En nem fogom be pörös számát* (301).

Összekeverte Kozocsa a két Tóth Bélát. Akinek Ady írt választ, csak ezzel az egy tétellel szerepel, a többi mind a ma élő szegedi íróra vonatkozik. Talán célszerű lenne az azonos nevű írókat (mint most pl. a két Kemény Jánost) születési, halálzási évszámaikkal is megkülönböztetni. A régi írók újraközlését (Hatvany, Kazinczy, Ortutay gyűjteményes köteteiből) hasznos volna az első megjelenés évszámával föltüntetni.

Péter László

Veselinović-Andjelić, Magdalena: Srpsko-hrvatska narodna poezija u madjarskoj književnosti XIX i XX veka. Novi Sad, 1969. 312 p.

A szerző először 1944-ben kísérelte meg, hogy e téma egy részletét földolgozza. Doktori disszertációja (Veselinovics Magdolna: *A délszláv népköltészet felfedezése a német és magyar irodalomban* Bp. 1944.) természetesen nem hozott mindenben megnyugtató eredményeket. Újabb munkájában is a szerbhorvát népköltészet magyar irodalmi befogadását vizsgálja a szerző; s mintha krónikát írna, Kazinczy 1789-es fordításától Nagy László *Babérfa*k (Bp. 1966.) c. kötetéig kíséri végig a szerbhorvát népköltészet magyar „életútját”. Feltétlenül érdeme, hogy megkeresi és megtalálja minden egyes fordított ének eredetijét; vállalt feladatának megfelelően műfordítás-elemzéssel is kísérletezik; s ha nem is egészen önállóan, de részletesen szól a „szerbus manier”-ről, a magyar irodalmi népiesség sajátos műfajáról.

A kötet anyaga ott a legértékesebb, ahol önálló levéltári, illetve forráskutatásra épül. Így Székács József és Vuk Karadžić levelezésének ismeretlen, elhanyagolt, a magyar kutatás által számba nem vett darabjaira hívja föl a figyelmet, s ezáltal Székács tájékozódását pontosabban határozza meg. Aláhúzza Széll Farkas dolgozatainak jelentőségét, s ez azért fontos, mivel Széll tanulmányai Arany János folyóiratában, szerkesztői lábjegyzetekkel jelentek meg. Megvilágítja Margalics Ede szerepét, bár a magunk részéről a kapcsolattörténet s a kultúráközvetítőt inkább hangsúlyoztuk volna, a tanáros és költőietlen fordító rovására. Bemutatja Radics Györgyöt, aki szintén különbséget tesz a szerkesztőnek, mint műfordítónak.

Ugyanakkor nem szól a két világháború közti időszakról, nem említi Bajza József ide-

vonatkozó kutatásait, nem magyarázza a *Nyugat* költőinek tartózkodását—nem csupán a szerb, hanem általában a népköltészettől. S arra sem mutat rá, hogy a kisebbségi sorba került magyar irodalmak megszólaltatják országuk népköltészetét, az erdélyiek a román, a csehszlovákiaiak a szlovákok és a vajdaságiak a szerbhorvátot (Kalangya 1932. 521—523.).

Nem a teljességet kérjük számon (bár sajnáljuk, hogy nem szól Strausz Adolf és Asbóth János úti könyveiről, bennük értékes népköltészeti anyag rejlik!), még csak nem is az elírásokat rójuk föl (Kazinczy *Póltai berke nem folyóirat*, Arany János nem a magyar *romantika* egyik legnagyobb költője stb.). Hiányérzetünk abból adódik, hogy nem kapunk választ arra a kérdésre: miért él máig is a szerbhorvát népköltészet a magyar irodalmi köztudatban, miért lehetett Kazinczytól Aranyig, Adytól Bartókon át Nagy Lászlóig költők, zeneszerzők ihletője; miért válhatott a XIX. századi magyar irodalmi népiesség fontos érvévé, bizonyító erejű példájává.

Magdalena Veselinović-Andjelić inkább regisztrál, föltár, összegez. Könyve így is értékes és nem egy esetben alapvetően fontos adalékokat szolgáltat a délszláv—magyar kapcsolatok kutatói számára. Függelékben Vörösmarty: *Csák* című, szerbus manierban írott balladájának fordítását adja. Érdekes olvasnunk a jól sikerült tolmácsolást, mely az ihlető szerb hősének nyelvén, hangján szól.

A jugoszláviai kapcsolattörténeti kutatásokról ad számot ez a hiányaival együtt is fontos mű. Biztató jelenség, hogy a délszláv—magyar kapcsolatok kutatása ilyen intenzíven folyik. Várjuk az elméletileg nyilván még jobban megalapozott munkákat.

Fried István

Herepei János

(1891–1970)

Nehéz lenne megmondani, hogy a Kolozsvárról elszármazott múzeumigazgató halálával a kultúrtörténet melyik ága lett szegényebb, hiszen sokoldalú, enciklopedikus tudását mint irodalomtörténész, régész, egyháztörténész, etnográfus, művészettörténész, nyelvész is elének tárta. Sepsiszentgyörgyön vezetett múzeumot, Bonyhádon létrehozta az áttelepült székelység múzeumát, majd évekig falusi magányban élt, dolgozott: Kajdacson. Az 1930-as, 40-es években az *Erdélyi Múzeum* és sok más szakfolyóirat értő olvasóinak megbecsülését vívta ki végtelenségig pontos, tudós „cikkecskéivel”; s amikor már úgy tűnt, hogy nyugdíjaztatásával a kutatástól is visszavonul, akkor következett el életének legmunkásabb szakasza: Szegedre költözött, ahol aktív tudományos környezetben dolgozhatott, a József Attila Tudományegyetem I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének külső munkatársa lett. Erre az időszakra esik válogatott írásainak kötetbe gyűjtése.

Az *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez* két megjelent és most sajtó alatt levő harmadik kötete eddigi rövid pályafutása alatt is elérte a szerző és a szerkesztő célját: a XVII. századi művelődéstörténet nélkülözhetetlen lexikonává vált. Ma igényes kutató nem nyúlhat e korszak kérdéseihez az *Adattár* ismerete nélkül. Herepei János elévülhetetlen érdeme, hogy ma már jórészt ismeretlen vagy elérhetetlen forrásokra — városi számadáskönyvekre, jegyzőkönyvekre, levelekre, könyvbejegyzésekre, régi folyóiratokra és kiadványokra — támaszkodik. Becses a szándéka is: a XVII. század nagyjai mellett a „seregnyi harcostárs kiszólitása az ismeretlenség homályából”.

Herepei János halálával a pozitivisták kutatómódszer egyik kitűnő képviselője távozott körünkől. Pozitivisták voltak, a szónak a jobbik értelmében, s közülük is az egyik legkiválóbb, legteljesebb, legmegbízhatóbb. Nem voltak látványos koncepciói, fő érdeme az adatgyűjtés. Egyetlen nagy célja volt csupán: minél többet megmenteni az elmúlt korok műveltségéből, és miként Tótfalusiinak, megtisztítani az „erroroktól” — a XVII. századra vonatkozó nézeteinket.

Tudós természet, igazi tudós jellem volt. Szegeden az utóbbi évtizedben pályát kezdő ifjabb irodalomtörténész generációk régi irodalommal foglalkozó képviselői mind munkatársai vagy tanítványai lehettek, tudását önzetlenül megosztotta velük.

Az *Adattár* csupán az irodalomra, az iskolázásra és a könyvkiadásra vonatkozó tanulmányokat tartalmazza. Bod Péter ükunokájának és Ady közeli rokonának jónéhány más tárgyu írása van még kéziratban, kiadásra várva, melyek értékét azok tudják igazán felbecsülni, akik tanácsért fordultak hozzá, kiknek birtokukban van egy-két tanulmányuk is beillő Herepeilevél. Ezekről a művekről nemrég még azt mondtuk: *kiadatlanok*. Ma már: *hagyatékek*.

Ránk hagyta, sáfarkodjunk okosan véle!

Jankovics József

Nagy Artúr

(1914–1970)

Nevét irodalomtörténetírásunk értékes összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányai miatt jegyzi meg. Nagy Artúr Budapesten, 1914. szeptember 26-án született és 1970. augusztus 23-án halt meg a paraguayi Asunciónban. Hosszú ideig tanított magyart a bolognai, később spanyol irodalmat az asunciói egyetemen. A filológiai kutatásokra gyakran kedvezőtlen munkakörülmények között sem vesztette el soha ragaszkodását mélyen hazai kultúrájához, s tehetségét és kedvét sem ahhoz, hogy jó időre félbeszakadt tudományos pályáját folytassa. — Ahhoz

a tudósnevezettséghez tartozott, mely az 1930-as évek vége felé a magyar italianisztikát filológiai megbízható összefoglaló- és részlettanulmányokkal kezdte korszerűsíteni és kiszélesíteni. Az egyetem romanisztikai intézete és az Eötvös Kollégium néhány tagjának abban a baráti csoportjában, mely akkortájt szívvel-lélekkel az olasz irodalom és nyelv, a magyar—olasz művelődési kapcsolatok kutatására szánta el magát, Nagy Artúr a leghatékosabb egyike volt. — Ezt igazolja 1938-tól 1943-ig írt és kiadott, mintegy kötetnyi tanulmánya. Horváth Jánostól — akinek szeretett tanítványa volt — tanult a legtöbbet. Fel kell jegyezni *Olasz színművek és színészek a Nemzeti Színházban* c. alapvető disszertációját (1940), ehhez kapcsolódó színház történeti és tárgyelemző írásait, és *Eco bolognese della guerra di liberazione in Ungheria 1683—1686* (Bologna, 1943) című alapos könyvét. Számos magyar—olasz tárgyú cikke, tanulmánya jelent meg a Corvina-ban, a Convivium-ban, s más irodalmi folyóiratban. — Élete végén másik hazájának, Paraguaynak történelmét kutatta, ennek forrásait haladó szellemű népszerűsítő (és ott úttörő) sorozatban (Colección „Paraguay”) kezdte kiadni. Folyóiratunkkal is tervezett kollaborációját megsemmisítette korai halála. Nemzedéktársai nevében pedig nemcsak a jó tudósnak idézem emlékét, hanem az igen szeretetreméltó barátét is, akit nem felejtünk el.

Szaunder József

Imre Lajos

(1930—1970)

„Arról akarlak tájékoztatni, hogy a munkát megkezdtem, és egy hete történt lerobbanásomig elég jól haladtam vele. A téma — a nagy epikai koncepciók és töredékek korszaka — kitűnő, érdekes. Eddigi meggyőződésem: Bolond Istók körül kár világirodalmi kapcsolatokat keresni, annyira Petőfi saját életében vagy inkább házasság utáni *életfilozófiájában* gyökerezik. Istók ennek jelképes figurája ... A többi alak is jól felismerhető, pl. Szendrey Ignác ... Remélem, rövidesen folytathatom a munkát.”

A levelet, melyből idézek, 1970. október 26-án adta fel címemre Imre Lajos. 30-án már halott volt. Negyven éves korában halt meg.

Akik Petőfi kutatásával foglalkoznak, megtanulták Imre Lajos nevét, megtanulták becsülni is. Számos cikke kívül két nagyobb tanulmányt tett közzé: *A műfaj kérdései Petőfi 1848—49-es lírájában* (1962) és *Petőfi második felső-magyarországi útja* (1970). Ezeket a tanulmányokat sokszor elővesszük még, meritünk megbízható adataikból, okos megfigyeléseikből. S akik ismertük személyesen, ilyenkor földeljük lassan ejtett alföldi szavainak emlékét s arcvonásait, melyeket utolsó idejében már elgyötört a betegség.

„Non omnis moriar” — írta egy cikke fölé, melyben kollégáját, kollégánkat — Dienes Andrást — búcsúztatta. Most, tőle búcsúzván, tanúsíthatjuk: ő utána is marad, ami ellenáll a gyorsan faló időnek; marad: érték. De ezt már nem neki mondhatjuk meg.

Lukácsy Sándor

Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1970. évi tevékenységéről

Az Intézet 1970. évi tudományos tevékenységét az előző években megkezdett kutatási programok tervszerű továbbfolytatása jellemezte. Jelentős, több évet átfogó kollektív munkák folynak az Intézetben, amelyek elvégzéséhez a tervszerűség és folytonosság nélkülözhetetlen. A jó műhelymunka eredményeként 1970-ben lényegében befejeződtek *A felszabadulás utáni irodalom története* c. kézikönyv munkálatai, s ezzel teljessé vált a magyar irodalomtörténet szintézise, az Intézet eddigi legnagyobb vállalkozása. Nyomdakész állapotba került a *Régi Magyar Irodalom Bibliográfiájának* kötete is, a magyar irodalomtudomány számára nagyfontosságú Bibliográfiai Kézikönyv első részeként. Megszilárdult szervezeti keretek között új, hosszú távú program indult a reneszánsz és a XVIII. század irodalmának kutatására, tovább szélesítve a vizsgált tudományterületek körét. Ugyanakkor a kollektív munkák mellett egyre inkább előtérbe kerültek az Intézet tudományos tevékenységébe szervesen beépülő egyéni kutatások is, amelyek eddig a minden erőt lekötő kézikönyv mellett, érthetően háttérbe szorultak.

Az Intézet tevékenységének értékelésénél különösen hangsúlyoznunk kell a magyar tudományos és kulturális közéletben betöltött szerepének fontosságát. Nemcsak kutatóink közvetlen szakmai munkáján keresztül érzeti hatását, hanem az irodalomkritikában, kulturális

publicisztikában és az egyetemi oktatásban is jelentős tényező. Feladatának nem szűkörről értelmezését bizonyítják egyre bővülő nemzetközi kapcsolataink is, amelyek a tudományos együttműködés révén a külföldi intézményekkel és kutatókkal is megismertetik az Intézet eredményeit.

1970-ben az Intézet kutatói a hároméves terv-periódus előírásainak megfelelően 27 tervtémán dolgoztak. Az egyes osztályok és csoportok keretein belül végzett munka a következőképpen alakult:

Az Irodalomelméleti Osztály

ebben az esztendőben erejét *Az irodalmi műalkotás problémái* c. tervmunkájára összpontosította. Az osztály az e tárgykörben készült tanulmányokat megvitatta, s néhány tanulmány rövidített változatát közzétette a *Kritikában* és a *Valóságban* (Hankiss Elemér, Szili József, illetve Bojtár Endre tanulmányai). A műalkotás témakör e tanulmányok elkészítésével nem merül ki, s hasznosnak látszana külső munkatársak bevonásával tanulmányokat készíttetni a mű morfológiai kérdései és a mű content analysise témáiról. Ebben az évben jelentős előrelépés történt az *Adalékok a szocialista irodalomtudomány történetéhez* c. tervmunka (témafelelős: Nyíró Lajos) végrehajtásában. A téma tervtanulmánya elkészült, s azt az Igazgatótanács külső szakértők bevonásával megvitatta. Ebben a munkában az osztály minden tagja részt vesz, s az anyaggyűjtés után a jövő év folyamán elkészítik tanulmányaikat. *Az irodalom funkciója és sajátosságai* c. (témafelelős: Szili József) téma tervtanulmánya elkészült, s azt az Osztály tagjai megvitatták. A tervek szerint három munkatárs végzett anyaggyűjtést e téma keretében.

Ebben az évben még jelentős mennyiségű munka akadt *A XX. századi irodalomelméleti irányzatok* c. tanulmánykötet szerkesztésével. A kötet megjelenés és mind színvonala, mind témájának fontossága miatt hasznos lenne idegen nyelvű kiadása.

Modern Magyar Irodalmi Osztály

Az osztály munkaerejének zömét még 1970-ben is *A felszabadulás utáni magyar irodalom története* c. kézikönyv (szerk.: Tóth Dezső és Béládi Miklós) munkálataira fordította. A kötet befejezése mintegy három hónappal lépi át az 1970-es tervben megszabott határidőt (december 1). Ez a munka közben adódó új feladatokat és az előre nem látható körülményeket (betegség; kézikönyv három munkatársa év közben megvált az Intézettől) figyelembe véve, mindenképpen indokolt. Nagy gondot okozott azoknak az íróknak a történeti feldolgozása, akik a kézikönyv szerkesztésében nem kaptak önálló portrét. Elsősorban a kisebb prózaírók értékeléséről van szó, s ez esetben terjedelmileg óriási anyagot kellett végigolvasni a kézikönyvben viszonylag rövid fejezetek megírásához is. — A kötet 120 iv terjedelemben 200 író munkásságával foglalkozik, s átfogó képet ad az elmúlt negyedszázad magyar irodalmáról. A kézikönyv munkái mellett szükségszerűen háttérbe szorultak más tervmunkák. A *József Attila kutatások* (felelős: Szabolcsi Miklós) terén a József Attila monográfia II. kötetének írása szerepelt az ez évi programban. A szerző az írást elkezdte, de az e témára fordítható munkaidő nagy részét ez évben is az anyaggyűjtésre fordította. A *szocialista irodalom története a felszabadulás előtt* (felelős: Illés László—József Farkas) munkáinak szerzői, illetve szerkesztői (Illés László és Botka Ferenc) az év folyamán új munkakört vettek át a Petőfi Irodalmi Múzeumban, s így a két intézmény közös vállalkozásaként készülő kötetek folyamatos elkészítésére az eddigiek-nél is kedvezőbb lehetőség van. A *Nyugat-kutatások* (témafelelős: Bodnár György) keretében Varga József Ady kritikai kiadására koncentrált. A *Portré-sorozat élő magyar írókról* (témafelelős: Béládi Miklós) kismonográfia-sorozat a belső és külső munkatársaktól érkezett kéziratok alapján 1971-ben megindítható. Az 1970-re tervezett portrékból teljesen elkészült Rába György Szabó Lőrinc-monográfiája, a többiből csak fejezetek készülhettek el, mivel a szerzők terven felüli kézikönyv-fejezetek megírására kaptak megbízást.

Szervezetileg az osztályhoz tartozik a *Szociológiai Kutatócsoport*, amely ez évben Kemény István irányításával a magyar írók társadalmi helyzetével és szerepével foglalkozó felmérést végzett. Részint kérdőívvel, részint személyes interjúk segítségével folytatták kutatásaikat a csoport munkatársai. Az eddigi tapasztalatok a személyes interjúk előnyét mutatták, a kérdőíves rendszerrel szemben. Az írásbeli kikérdezések rossz válaszolási aránya (15%) újabb interjúkat tett szükségessé, s lelassította a munkát. A kutatás felmérő része előreláthatólag 1971 közepére befejezhető.

Ugyancsak az osztályhoz tartozik az Intézet megbízásos munkaként vállalt feladata: *A magyar sajtó története* c. mű elkészítése (témafelelős: Dersi Tamás). A tervek szerint az első három kötethez készítették fejezeteket intézetén kívüli munkatársak.

A magyar irodalomtudomány és kritika története (főszerkesztő: Szauder József, szerkesztő: Tarnai Andor és Bodnár György) 1970-nel kilépett a kísérletező előtanulmányok korszakából és megindult a monográfia-sorozat fejezeteinek folyamatos megírása. Nem sikerült elérni az elkészült első fejezetek tanulsága szerint azt, hogy a monográfia-sorozat öt szerzője arányosan haladjon előre a munkával. Ennek oka egyrészt a feldolgozandó anyag eltérő jellege, másrészt az, hogy Kovács Kálmán csak az év legvégén kapcsolódott be a munkába. E fontos tervmunkát az Intézet osztályvezetői testülete azzal is támogatta, hogy június 24-én beszámolót kért az egyes kötetek állásáról.

A magyar líra történetének főbb típusai keretében Németh G. Béla irányításával fiatal intézeti munkatársak és részben külső szerzők részvételével elkészült egy Arany János verselemzéseket tartalmazó kötet, figyelemre méltóan magas tudományos színvonalon. A *Petőfi és kora* (témafelelős: Lukácsy Sándor) tervtéma a Petőfi-életrajz, a Petőfi irodalmi világnézete c. monográfia, a Petőfi kritikai kiadás, a Petőfi Okmánytár, az Erdélyi János monográfia és az Erdélyi János Fontes-kötetek munkálatait foglalja magában. Lényeges előrehaladás történt a Petőfi-, illetve az Erdélyi monográfiában, elkészült a Petőfi-kritikai kiadás első kötete, befejezés előtt áll a második. 1970 májusában az igazgatótanács határozata értelmében alakult így az osztály terve. Az elkészült és a folyamatosan végzett munkák mellett a vártnál lassabban haladt a Petőfi Okmánytár és az Erdélyi János Fontes-kötetek munkája, a gépelésre fordítható anyagi keretek hiánya miatt.

A már említett *Petőfi kritikai kiadás* (témafelelős: Kiss József) mellett a *Vörösmarty Mihály Összes művei kritikai kiadása* (témafelelős: Horváth Károly) szerkesztési és korrektúra munkái folytak ez évben.

XVIII. századi Kutatócsoport

A csoport feladata A XVIII. századi magyar irodalom kutatása munkálatainak végrehajtása. Összetett és hosszú távon folyó tudományos programot hajt végre, amely publikációkban, tudományos vitákban, előadásokban realizálódik. Hivatalos szerkesztőmunkája azonban túlterjed az Intézet határain. Ez év október 9–11-ig került sor a kutatócsoport és a debreceni egyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének közös rendezésében a debreceni *Felvilágosodás Konferenciára*. A Csoport részéről előadást tartott Szauder József. A Csoport keretében folyó textológiai munkák közül a *Bessenyei kritikai kiadás* (szerk.: Szauder József–Tarnai Andor) sorozat ciklus-, illetve kötet-terve elkészült. A *Mikes Kelemen kritikai kiadás* (szerk.: Hopp Lajos) harmadik kötete közvetlenül megjelenés előtt áll, a negyedik kötet lektorálás utáni javítása is elkészült.

Reneszánsz-kutató Csoport

A csoport munkája A Reneszánsz és barokk kutatások c. tervtémára koncentrálódik (témafelelős: Klaniczay Tibor). 1970-ben a moszkvai Gorkij Intézettel közösen készítendő kötet ügyében megtörtént a végleges terv kialakítása, a témák és szerzők kijelölése és a szerzői felkérések kiadása. A *kelet-európai reneszánsz irodalom* c. munkának (szerk.: Varjas Béla) az előkészítése tovább haladt, megjelent a szerkesztő tollából a mű programtanulmánya francia nyelven, az Acta Litteráriában. A latin szövegkiadás-sorozat Pirnát Antal szerkesztésében meginduló vállalkozásának előkészítő munkálatai tovább folytak, s mivel a sorozat elődjének szerkesztője, Juhász László az év folyamán meghalt, a sorozat nagyobb arányokban és a korábbi folytatásaként való újraindítása vált szükségessé. A csoport eddigi legsikeresebb nyilvános vállalkozása a május 7-től 9-ig Sárospatakon rendezett Manierizmus-ülésszak volt. Ezen mintegy 50 szakember és 40 egyetemi hallgató vett részt, 14 előadás hangzott el.

A *Régi Magyar Költők Tára* (szerk.: Stoll Béla) 7. kötetének sajtó alá rendezése befejeződött (Holl Béla), a 9. kötet kézírata is elkészült már (Varga Imre).

Nyugat-európai Kutatócsoport

Az Összehasonlító Irodalomtörténeti Osztály két munkacsoportra történő felosztása — amint ezt az egyes csoportok ideai munkateljesítménye mutatja — a gyakorlatban hasznosnak bizonyult. A csoportok létrehozása megszüntette az osztály heterogén jellegét, az egyéni munkatervek összeállítása összhangban az Intézet tudományos célkitűzéseivel, lehetővé tette, hogy

a kutatók az érdeklődési körükhöz legközelebb álló vagy azzal egybeeső szakterületen folytassák munkájukat. A Nyugat-európai Kutatócsoport kiemelt munkája Az *európai típusú irodalmak összehasonlító vizsgálata* volt. A tervezett tanulmányok elkészültek (Horváth-Lukács Borbála, Ferenczy László, Szegedy-Maszák Mihály, Kajtár Mária), s belekerülnek abba a Budapest—Párizs centrum munkáját megelőző, azt mintegy kiegészítő kötetbe, amely nemzetközi együttműködéssel, Intézetünk gondozásában fog megjelenni. A Párizs—Budapest centrum ez évi üléseinek, tudományos vitáinak eredményekét elkészült a felvilágosodás utolsó szakaszával foglalkozó kötet részletes terve, amely e fontos irodalomtörténeti korszak elméleti, történeti és nyelvi problémákat egyaránt figyelembe vevő felmérést tükrözi. 1970 májusában I. G. Nyeupokojeva, a Gorkij Világirodalmi Intézet osztályvezetője és Sötér István kutatási-együttműködési szerződést írt alá, amelynek keretében közös szerkesztésben egy romantika tanulmánykötet készül. A végleges terv, a teljes tematikával elkészült és már jelentős előrehaladás történt az egyes fejezetek (Sötér István, Horváth Károly, Lukácsy Sándor) megírásában is. A *magyar és az európai romantika kutatása* (témafelelős: Sötér István) keretében elkészült Sötér István tanulmánya, a marxista komparatiztika kérdéseiről.

Kelet-európai Kutatócsoport

A korábban megállapított ütemterv szerint a magyar—délsláv kapcsolattörténeti kötet (A *magyar irodalom kapcsolatai más irodalmakkal*, témafelelős: Vujicsics D. Sztóján) munkálatai az elképzeléseknek megfelelően alakultak, a kötet nyomdakész állapotban van. Sziklay László elkészítette a Párizs—Budapest centrum szerkesztésében készülő felvilágosodás-kötet keletközép-európai részeinek tervezetét. A csoport értekezletein megvitatta állandó munkatársai és a tervmunkájukkal hozzájuk beosztottak beszámolóit. Ezek közül kiemelkedik Sargina Ludmilának, az orosz szimbolizmusról szóló tanulmánya és Bor Kálmánnak *Pest-Buda és a szerb színjátszás kezdetei* c. munkája.

Bibliográfiai Csoport

A Csoport szerkesztésében készülő 9 kötetből álló Bibliográfiai Kézikönyv munkálatai az 1970-es évben jelentős mértékben előrehaladtak. A korábbi évek munkájában megmutakozó negatívumokat részint a munka átszervezésével, részint személyi változtatásokkal zömében sikerült kijavítani. Az egyes kötetek állása a következő: A *Régi Magyar Irodalom* kötet (szerk.: V. Kovács Sándor, Stoll Béla, Varga Imre) elsősorban Stoll Béla energikus munkájának eredményeként befejeződtek a 3 tagú szerkesztői kollektíva által létrehozott kötet munkái. Az ivatek gépelt, nyomdakész állapotban levő anyag lektorálását Klaniczay Tibor befejezte. A kötet anyaga előreláthatólag 1971 első negyedében nyomdába kerül. A Felvilágosodás és Reformkori kötet (szerk.: Kókay György) szerkesztője 1970 őszén cédulaformában lektorálásra bocsátotta a kötet általános részének anyagát. Ez év végére elkészült a személyi rész anyaga is. A kötet lektora Solt Andor. A *XIX. század második felének irodalma* (a Kézikönyv 3—4. kötete) (az általános rész szerkesztője: Horváth Károly, a személyi részé: H. Törő Györgyi) c. kötet általános részének problémái változatlanul megoldatlanok. Az általános rész szerkesztője Horváth Károly, munkáját nehezítik terven felüli intézeti munkái, s így nem tudja az évi munkatervében szereplő időt biztosítani, bibliográfiai munkáira. Feltétlenül megoldást kell találni e kötet helyzetének rendezésére, nehogy fennakadások következzenek be a Bibliográfiai Kézikönyv megjelenésében. A korszak személyi anyagának szerkesztését is zavarja az általános rész stagnálása, másrészt az a körülmény, hogy 1969 ősze óta nincs a kötetnek lektor-instruktora.

A *Bibliográfiai Kézikönyv 5., 6. és 7. kötete* (szerk.: Vargha Kálmán) anyagának gyűjtése, kontrollja és rendezése párhuzamosan folyt. Az Intézet vezetőségének 1970 elején született döntése alapján az e kötetekben szereplő írók száma jelentős mértékben megnőtt, a tervezett 199 helyett 885 író bibliográfiáját fogja tartalmazni.

Könyvtár és Dokumentációs Osztály

A Könyvtár (osztályvezető: Bor Kálmán) a napi feladatok ellátásán túl ez évben továbbfolytatta és lényegében befejezte a rekatologizálás munkáját, feldolgozva valamennyi irodalomtudományi szak monográfia-részét. A dokumentáció folyamatosan feldolgozta a külföldi és hazai szakirodalmat.

Az Intézet mint tudományos műhely tevékenysége

Az elmúlt évekhez hasonlóan 1970-ben is nagy erőket összpontosított az Intézet jelentős kollektív munkában készülő vállalkozásaira, melyek természetes keretül szolgáltak több kutató alkotó együttműködéséhez (A felszabadulás utáni magyar irodalom kézikönyve, Bibliográfiai kézikönyv, a nemzetközi kapcsolatok keretében készülő munkák és az elméleti kutatások). Ugyanakkor egyre inkább érvényre jutott a tudományos kutatásnak egy másik formája, amely nem egyetlen alkotás létrehozását tűzte ki célul, hanem hosszútávú kutató-programok végrehajtását — több egyéni tanulmány, illetve könyv elkészítésével. Ez jellemezte az 1969-ben létrehozott, de 1970-ben stabilizálódott kislétszámú kutatócsoportokat (Reneszánsz, XVIII. századi, illetve kelet-európai kutatócsoport), amelyekben a tapasztalatok szerint a legjobb feltételek biztosíthatók a kutatás egyéni-műhely-jellegének összekapcsolására. Ez a folyamat az Intézet soronlevő feladataiból következik, s az eddigieknél tágabb lehetőséget ad az önálló kutatómunkára. 4–5 azonos szakterületen dolgozó kutató egy csoporton belül a rendszeres megbeszéléseken, vitákon az eltérő egyéni módszerek tapasztalatait összegezheti, és kialakíthatja a program egységes arculatát. Az Intézet egészét tekintve azonban ilyen szoros együttműködés nem képzelhető el, márcsak a nagyfokú specializálódás miatt sem. Vannak viszont olyan kérdések, amelyek egyformán érdekelnek mindenkit, különös tekintettel arra, hogy az elmúlt években a magyar irodalomtudomány más műhelyeihez hasonlóan, Intézetünkben is megfigyelhető volt az eltérő kutatási-, műelemzési módszerek kialakulása. 1971-ben az Intézet plenáris értekezletet rendez a módszertani problémák megvitatására.

1970-ben a rendszeresen tartott osztály- és csoportértekezleteken, vitákon kívül több össz-intézeti, illetve országos jelentőségű rendezvényünk volt. Február 11-én intézeti plenáris értekezlet tárgyalta meg az 1969-es működési beszámolót és az 1970. évi tervet. Április 22-én kibővített osztályvezetői értekezlet foglalkozott *A szocialista irodalomtudomány története* c. új kutatási program tervével. Április 9-től 11-ig tartott a szegedi Novella-elemző Szimpozion, amelynek rendezésében és előadásaiban is jelentős szerepe volt Intézetünknek, a szervezés nehéz munkája Hankiss Elemérre hárult. Május 7-től 9-ig tartott a Reneszánsz-kutató Csoport Manierizmus-ülésszaka Sárospatakon, amelyet Komlovszki Tibor szervezett, s amelyen előadást tartott Klaniczay Tibor és Varjas Béla. Október 9-től 11-ig Debrecenben tartotta meg a XVIII. századi kutatócsoport és a debreceni egyetem közös rendezésű vitáját, amelyen Szauder József tartott előadást. Az MTA 1970. évi tudományos ülészakán Szabolcsi Miklós tartott nagy sajtóvisszhangot kiváltó előadást, *Szocialista tudat — szocialista közlés* címmel, s a hozzászólók között volt Miklós Pál és Bodnár György is.

Az intézeti kutatók munkájának elismerése, hogy két munkatársat soroltak át tudományos főmunkatárssá (Pirnát Antal és Fenyő István), két segédmunkatársat pedig tudományos munkatárssá (Szegedy-Maszácz Mihály és Szabó B. István). Szauder József tudományos tanácsadót az MTA levelező tagjai sorába választotta.

Ez évben kandidátusi disszertációját Intézetünk tagjai közül Rába György védte meg, így jelenleg 28 minősítéssel rendelkező kutatója van Intézetünknek.

Az Intézet tudományos publikációs tevékenysége

Az Intézet munkatársai a magyar szépirodalmi és szaktudományi folyóiratok rendszeres tanulmány- és cikkirói, s gyakran szerepelnek publikációikkal külföldi folyóiratokban is. Könyvsorozatain és folyóiratain keresztül viszont az Intézet nyújt közlési lehetőséget a magyar irodalomtudomány nem intézeti kutatóinak is. Az egyre növekvő feladatokat figyelembe véve különösen szembetűnő, mennyire rossz munkakörülmények között tartják állandó magas színvonalukat az Intézet folyóiratai.

1970-ben intézeti és Intézetén kívüli folyóiratokban, lapokban, az Intézet munkatársainak tollából 245 szakmai jellegű cikk, tanulmány jelent meg, továbbá 110 népszerűsítő jellegű kulturális vonatkozású cikk. Idegen nyelven 28 tanulmány jelent meg intézeti szerzőktől. Ezek a számok is bizonyítják, hogy Intézetünk szűkebb tudományos tevékenységén túl, milyen jelentős szerepet vállal az ország kulturális-szellemi életében.

Az Intézet belső munkaszervezésének problémái és kapcsolatai az irányítószervekkel

Az Intézet tudományos tevékenysége, kutatási programjainak széles köre meghatározza szervezeti felépítését, az új feladatok új szervezeti kereteket alakítanak ki. 1970 volt az első éve az újonnan alakult kutatócsoportok munkájának, s a tapasztalatok feltétlenül kedvezőek.

Jelenleg a nagyobb belső és külső gárdával dolgozó XX. századi osztály és Bibliográfia kivételével (mindkét esetben a feladatok indokolják a létszámot), osztály- és önálló csoport létszáma és tevékenységi köre között nincs lényegi különbség. Az Elméleti és a Klasszikus Magyar Osztály mellett a Reneszánsz, a XVIII. századi, a Kelet-európai és a Nyugat-európai Kutatócsoport is önálló kutatási egység. Jelentőségüket, vitalitásukat és eredményességüket máris több tény bizonyítja, hazai és nemzetközi szimpoziumok rendezése, könyvkiadási munka, a nemzetközi kapcsolatok intenzív fejlesztése. A belső szervezeti formáknak, a tudományos igényeket követő változása feltétele az eredményes munkának, de megnöveli az Intézet vezetésére háruló feladatokat is. A szakmai jellegű kérdésekben, az osztályvezetői értekezlet től be irányító-koordináló szerepkört. 1970-ben többek között megvitatta *A szocialista irodalomtudomány története*, a XIX. századvég és a XIX. századi kutatás, a Kritikatörténet, a Bibliográfia, A felszabadulás utáni kézikönyv, az Irodalomszociológia és a Sajtótörténet kérdéseit. Az egyes témák megvitatásában érdekelt szakértők bevonása az osztályvezetői értekezlet munkájába eredményesnek mutatkozott. Az igazgatótanács évi programja rendkívül változatos volt. A folyamatosan felgyülemelő szervezeti, személyi és anyagi kérdések megvitatása nagyon sok időt kívánt, de ezek minden esetben kikerülhetetlen döntést igénylő problémák.

Az Intézet kapcsolata a gyakorlati élettel

Az Intézet tudományos és publikációs tevékenysége során számos intézménnyel alakított ki rendszeres kapcsolatot. Kutatási együttműködés jött létre a Filozófiai-, a Történettudományi Intézettel és a Szociológiai Csoporttal, a Petőfi Irodalmi Múzeummal, a MUOSZ-szal és a Párttörténeti Intézettel. Előadások, szemináriumvezetések révén Intézetünk vezetői és több munkatársa tartanak kapcsolatot a budapesti és a szegedi egyetemmel. Több munkatárs vesz részt a TMB szakbizottságaiban, az Irodalomtudományi Bizottságban, a Modern Filológiai Bizottságban, a Stilisztikai Munkabizottságban, a Textológiai Munkabizottságban, szépirodalmi folyóiratok szerkesztő bizottságában, a TIT vezetésében és az MRT-nél.

A felsőbb párt- és állami szervektől érkezett megbízások alapján az Intézet jelentős kulturális tevékenységet folytat, Sőtér István és Szabolcsi Miklós tagjai az MSZMP KB Kulturális-Elméleti Munkaközösségnek. Az MSZMP KB Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztálya számára fontos anyagokat készített az Intézet a pártkongresszus előkészületei során, s rendszeresen tájékoztatta a szomszédos országok magyar nyelvű sajtójának munkájáról.

Az Intézet nemzetközi kapcsolatai

Az irodalomtudomány fejlődése egyre inkább megköveteli, hogy kutatói szinte évről évre fokozottabb mértékben nemzetközi összefüggéseiben lássák kutatásaik tárgyát. Ez a tény még a legsajátosabb „nemzeti” témákról írókat is arra kényszeríti, hogy bizonyos mértékben az összehasonlító irodalomtudomány művelői is legyenek. Ennek a megállapításnak frappáns bizonyítéka az, hogy a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (AIRC) tagjainak többségét nem a szorosabb értelemben vett összehasonlító irodalomtörténészek alkotják, hanem az egyes szak-diszciplínák képviselői.

1970-ben 36 munkatársunk járt külföldön, 63 esetben, összesen 44 hónapig (+ Vajda György Mihály vendégprofesszorsága 12 hónapig). A különböző egyezményes és egyezményen kívüli tanulmányutak keretében Intézetünk munkatársai elsősorban a szocialista országok kutatóhelyeit keresték fel. A *Szovjetunióban* két munkatársunk: Bojtár Endre (Litvánia) és Ferenczi László (Örményország) jártak hosszabb tanulmányúton. Szorosabb értelemben vett kutatómunkájukon kívül feladatuk volt a tudományos és kulturális kapcsolatok kibővítése is. *Csehszlovákiában* Sziklay László, Varga Imre, Tarnai Andor, Kókay György és Varjas Béla végeztek kutatómunkát. *Romániában* József Farkas, *Lengyelországban* Horváth Károly, *Jugoszláviában* Vujicsics D. Sztóján jártak hosszabb tanulmányúton. Az *újvidéki* Hungarológiai Intézet évente két munkatársunkat fogadja rövidebb tanulmányútra, 1970-ben Fenyő István és Pomogáts Béla utaztak ki. A zágrábi Tudományos Akadémia meghívására Klaniczay Tibor ig. h. két hetet töltött Zágrábban és Rijekában, a ljubljani Szlovén Akadémia Sziklay Lászlót és Vujicsics D. Sztójánt hívta meg rövidebb tartózkodásra. Ezeknek az utazásoknak inkább tudományszervezési és kapcsolatfejlesztési feladatuk volt. A nyugati országok közül elsősorban *Ausztriában* végeztek kutatásokat munkatársaink. József Farkas két hónapot, Juhász Ferencné három hetet töltött Bécsben. *Franciaországban* Nyíró Lajos háromhetes CNRS ösztöndíjjal végzett irodalomelméleti kutatásokat. *Olaszországban* Klaniczay Tibor és T. Erdélyi Ilona járt, kultúregyezményes ösztöndíjjal. *Angliában* Szabolcsi Miklós a British Council vendége volt két héten át.

Külföldi kutatók közül elsősorban szlovákokat, románokat és jugoszlávokat fogadtunk a kölcsönös egyezmények keretében.

Az előző évekhez hasonlóan Intézetünk munkatársai több *külföldi kongresszuson* vettek részt. Első helyen említjük meg a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság bordeaux-i kongresszusát, amelyen kilenc munkatársunk vett részt (Sötér István, Szabolcsi Miklós, Klaniczay Tibor, Vajda György Mihály, Lukácsy Sándor, Nyíró Lajos, Ludmilla Sargina, Bene Ede, Hankiss Elemér). A magyar delegáció szereplése nagyban emelte nemcsak a hazai irodalomtudomány, hanem a marxista-leninista irodalomtudomány nemzetközi tekintélyét is. A III. Finnugor Kongresszust 1970 augusztusában Tallinban rendezték meg. Intézetünket hárman képviselték: Klaniczay Tibor, Nyíró Lajos és Kiss József. Előadásaiak éppúgy, mint bordeaux-i delegációnk tagjainak előadásai, jelentős visszhangot keltettek. A társtudományok problémái iránti érdeklődés szellemében Lukácsy Sándor 1970 augusztusában a moszkvai Történeti Világkongresszuson vett részt, megfigyelőként. A nemzetközi Italianisztikai Társaság Bariban rendezett kongresszusán Klaniczay Tibor és Szauder József képviselték Intézetünket. Az újvidéki Hungarológiai Intézet 1970 novemberében rendezett szimpóziumot a magyar-délszláv összehasonlító irodalmi kapcsolatokról. Ezen a szimpóziumon Vujicsics D. Sztóján, Varjas Béla és Fried István tartottak előadást.

Különös jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a *tudományos ülésszaknak*, amelyet a velencei Fondazione Giorgio Cini rendezett Intézetünk Reneszánsz-kutató Csoportjával együttesen 1970 júniusában. Ezen az ülésszakon Intézetünk részéről Klaniczay Tibor és Pirnát Antal tartottak előadást. A Fondazione Giorgio Cini szeptemberi háromhetes kurzusán Szörényi László vett részt. A tours-i Reneszánsz-kutató Intézet nyaranta rendezett ülésszakain több év óta vesznek részt munkatársaink. Ez évben Varga Imre utazott ki s tartott előadást.

Több nemzetközi jellegű *irodalmi konferencián* vettek részt munkatársaink. Így Szabolcsi Miklós a Nemzetközi Kritikus Konferencián Barcelonában és a chicagói Pugwash találkozón. Béládi Miklós az Írószövetség küldte Moszkvába az irodalmi folyóiratok szerkesztőinek nemzetközi konferenciájára. Hasonlóképpen az Írószövetség kiküldetésében járt Fenyő István 1970 novemberében Indiában és Szabó B. István 1970 nyarán a Szovjetunióban. Bodnár György Bukarestben, Brassóban és Sepsiszentgyörgyön járt az Írószövetség tagjaként.

Az 1969/70-es tanévben Vajda György Mihály a párizsi egyetem összehasonlító irodalomtörténeti tanszékén működött, mint *vendégprofesszor*. Az 1970/71-es tanév első felévére a kanadai Alberta Egyetem hívta meg, ahol ugyancsak az összehasonlító irodalomtudomány tárgyköréből tart előadást. A római egyetem az 1970/71. tanévtől, több évi időtartamra Szauder Józsefet nevezte ki a magyar nyelv és irodalom vendégtanárává. Működését 1970 novemberében kezdte meg.

1970-ben több nemzetközi jellegű konferenciát, illetőleg tudományos tanácskozást *rendezett Intézetünk*. Nemzetközi részvétel szempontjából a legjelentősebb volt az 1970. november 3–5. között Mátrafüreden szervezett *Középkelet-európai felvilágosodás sajátosságai* c. szimpózium, amelyen belga, cseh, francia, német, osztrák, román és szlovák tudósok vettek részt. Az ugyan-csak 1970 novemberében rendezett *Haladó írószervezetek a két világháború között* c. tudományos tanácskozásra szovjet és NDK-beli tudósokat hívtunk meg. Mindkét szimpózium tudományos és szervezési szempontból egyaránt jól sikerült. 1970 novemberében látogatott el hozzánk a Német Tudományos Akadémia öt tagú küldöttsége, G. Ziegengeistnek, az újonnan szervezett Irodalomtudományi Intézet helyettes igazgatójának a vezetésével. Látogatásuk eredményeképpen együttműködési munkaterv aláírására került sor.

A *nemzetközi társaságokkal való kapcsolatunk* ez évben is jelentős volt. Különösen az AILC-ban végzett munkánkat kell kiemelnünk. Intézetünk igazgatóját: Sötér Istvánt Bordeauxban az AILC elnökévé választották. Ez többek között azt jelentette, hogy a hatalmas nemzetközi tudományos társaságot három éven át Budapestről kell irányítani. Másrészt az AILC keretében működik *Az európai irodalmak története* c. vállalkozás Budapest—Párizs centruma, amelynek feladata a felvilágosodás utolsó szakaszával foglalkozó kötet megírása. 1970 folyamán e centrum három ülést tartott.

Az Intézet munkájával kapcsolatos egyéb közlendők

Az Intézet munkakörülményei már évek óta távolról sem kielégítőek. A nem megfelelő elhelyezés, a néhány kutatószoba zsúfoltsága megnehezíti a kutatók és az áldozatos munkát végző adminisztratív személyzet, a tudományos segéderők tevékenységét. E körülmények figyelembevételével még jobban értékelnünk kell az Intézet dolgozóinak egyenletes, magas színvonalú munkáját.

Varga László

A Reneszánsz-kutató Csoport 1970. évi munkája

Az Irodalomtudományi Intézet tudományos tervében 1969 elejétől kezdve a reneszánsz-kutatás külön témaként szerepel. E korábban elhanyagolt területen sokoldalú munka indult meg, eleinte a Klasszikus Magyar Irodalmi Osztály keretén belül. A munka megkezdéséről, s az első félév eredményeiről 1969-ben már rövid tájékoztató is megjelent: ItK 1969, 522—523.

1969 őszén a munka a megkezdett mederben haladt tovább. Folytatódtak az intézeti kutató-csoport és az egyetemek régi magyar tanszékeinek közös felolvasó ülései. 1969 végéig az alábbi értékes és élénk eszmecserét kiváltó tanulmányok bemutatására került sor:

Dán Róbert: A héber források szerepe az antitrinitarizmussal kapcsolatos polémiákban (Melius és Dudith) (szept. 17).

Alexa Károly: A misztika stílus elemei a régi magyar költői nyelvben (okt. 8).

Kardos Tibor: A Gritti-játék keletkezése (nov. 29).

Tarnóc Márton: A magyar Justus Lipsius (nov. 26).

Varjas Béla: Kovácsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely (dec. 12., Debrecenben).

Kovács József: Az európai emblematika és Lackner Kristóf (dec. 13., Debrecenben).

1970. január 1-től az intézeti reneszánsz-kutatás szervezetében újabb fontos és nagy jelentőségű szervezeti változás történt. Megalakult az Intézet többi osztályától független, önálló Reneszánsz-kutató Csoport. Vezetője **Klaniczay Tibor**, helyettes vezetője **Varjas Béla** lett; tagjai pedig: **Komlovszki Tibor**, **V. Kovács Sándor**, **Pirnát Antal**, **Stoll Béla** és **Varga Imre**. A Csoport munkájának támogatására s terveinek a többi kutatóhellyel való jobb összehangolása érdekében Tudományos Tanács is alakult a reneszánsz-kutatás néhány kiemelkedő szakterületéből. A Tudományos Tanács tagjai lettek: **Bán Imre**, **Esze Tamás**, **Kardos Tibor**, **Keserű Bálint**, **Makkai László**, **Székely György**, **Tolnai Gábor** — s az azóta elhunyt **Trencsényi-Waldapfel Imre**.

A Csoport e változás után kedvezőbb helyzetben folytathatta az 1969-ben elhatározott és megkezdett program megvalósítását. Az egyéni munkák közül **V. Kovács Sándor** a Mátyás- és Jagello-kori humanista költőknek, **Pirnát Antal** az erdélyi antitrinitarizmus kezdetének, **Komlovszki Tibor** a Balassi-vers formai kérdéseinek a vizsgálatában haladt jelentékenyen előre. **Varjas Béla** pedig megkezdte a XVI. századi magyar epikáról szóló monográfiájának munkálatait. Tovább folytatódtak a kelet-európai reneszánsz irodalomról készülő kollektív munka (szerk. **Varjas Béla**), és a moszkvai Gorkij Intézettel közösen készített, a reneszánsz elvi kérdéseiről szóló tanulmánykötet (szerk. **N. I. Balasov—Klaniczay Tibor**) szervezésének és előkészületeinek munkálatai. Az előbbiről megjelent francia nyelven **Varjas Béla** programtanulmánya (*Acta Litteraria* 1970, 135—150); az utóbbi esetében pedig megtörtént a szerzők és témák végleges kijelölése mind szovjet, mind magyar részről. A magyarországi latin humanista irodalom alkotásainak közzétételére tervezett sorozatnak a tervét kidolgozta **Pirnát Antal**, a sorozat szerkesztője. Két kötet munkálatai (**Vitéz János** művei **Boronkai Iván**, illetve **Ransanus Epitome**-ja **Kulcsár Péter** gondozásában) már meg is kezdődtek. 1970 folyamán a leglátványosabb eredményt a Csoport égisze alatt folyó munkálatok között az RMKT (szerk. **Stoll Béla**) tudja felmutatni: megjelent az V. kötet (**Szombatos énekek**, kiad. **Varjas Béla**); nyomdába került a VI. kötet (**Szenci Molnár Albert** versei, kiad. **Stoll Béla**); elkészült a VII. kötet (**Katolikus egyházi énekek**, kiad. **Holl Béla**), s befejezés előtt áll a IX. kötet (1630—1650 közötti történeti énekek, kiad. **Varga Imre**); a befejezetlen XVI. századi sorozat soron következő kötetének előkészítését pedig megkezdte **Varjas Béla**.

A Csoport munkatársi körének bővítését tette lehetővé a középiskolai tanárok részére 1969 őszétől kezdve bevezetett ösztöndíjrendszer. A Csoport ennek keretében két ösztöndíjas helyet kapott, s **Alexa Károly** és **Merényi László** kapcsolódhattak így munkájához. **Alexa Károly** a manierista vallásos prózairodalommal kezdett foglalkozni, **Merényi László** pedig **Rimay János** sztoicizmusával, illetve prózájával. Minthogy **Alexa Károly** 1970 elején az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékére került tanársegédnek, ösztöndíjas helyére **Sarkadyné Obermayer Erzsébet** került, aki a padovai egyetem XV—XVI. századi magyar diákjainak vizsgálatát, a velük kapcsolatos adatok összegyűjtését kezdte meg.

1970 folyamán tovább folytatódott a Csoport és a tanszékek közös vitaülés-sorozata. Az év során az alábbi előadások megtartására került sor — az előző évihez hasonló érdeklődéstől kísérve:

Bán Imre: Károlyi Péter poétikája és a magyar poétikai irodalom kezdetei (jan. 14).

Ritókó Zsigmondné: A Balassi-komédia keletkezésének körülményei (febr. 11).

Csapodiné Gárdonyi Klára: Vitéz János könyvtára (márc. 11).

Jenei Ferenc: Beniczky Péter és a manierizmus (ápr. 15).

Botta István: Huszár Gál Debrecenben (máj. 27).

V. Kovács Sándor: A humanista Lászlai János (Élete és versei) (jún. 24).

Makkai László: A magyarországi reneszánsz tudomány- és technikatörténeti problémái (szept. 23).

Kathona Géza: A tolnai iskola a reformáció korában (okt. 21).

Dán Róbert: A Bogáti-kérdés (nov. 13, Szegeden).

Balázs Mihály: A magyar szombatosság szláv kapcsolatai (nov. 13, Szegeden).

Kulcsár Péter: Heltai Gáspár krónikája (nov. 14, Szegeden).

Horváth Iván: A gondolat-ritmus kérdése a XVI. század költői nyelvében (dec. 16).

A Csoport életének legjelentősebb eseménye a tanszékekkel közösen 1970. május 7–9-én rendezett sárospataki manierizmus-ülésszak volt. E nagysikerű találkozó előkészítése és megszervezése Komlós Tibor érdeme volt. Az ülésszak programjának és eredményeinek ismertetésétől itt eltekintünk, minthogy az olvasható az ItK 1970. 4. számában, amely valamennyi elhangzott előadás szövegét is közli.

Bár nem a Csoport hatáskörébe tartozott, de a Csoport vezetőjének a feladata volt az 1970. június 11–14-én Velencében, „Venezia a Ungheria nel Rinascimento” címen megrendezett konferencia hazai előkészítése. E nagyjelentőségű találkozó a Fondazione Giorgio Cini és a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt jött létre, mintegy 30 olasz és mintegy 20 magyar szakember részvételével. Magyar részről az alábbiak — köztük a Reneszánsz-kutató Csoportnak, illetve Tudományos Tanácsának több tagja — tartottak előadást: *Bán Imre, Benda Kálmán, Bónis György, Csapodiné Gárdonyi Klára, Kardos Tibor, Klaniczay Tibor, Köpeczi Béla, Kulcsár Péter, Nagy László, Nyerges László, Pirnát Antal, Rázsó Gyula, Szegfű László János, Székely György, Teke Zsuzsa, Tolnai Gábor, Zimányi Vera.* A konferencia vendéglátója a Fondazione Giorgio Cini volt, mely *Vittore Branca* főtítkár jóvoltából kiváló feltételeket teremtett a komoly tudományos tanácskozás számára. A magyar delegációt *Köpeczi Béla*, az MTA főtítkárhelyettese vezette. Az ülésszak anyagát a Fondazione Giorgio Cini fogja publikálni.

A Reneszánsz-kutató Csoport igen nagy súlyt kíván helyezni a nemzetközi kapcsolatok kiépítésére. Ennek érdekében a Csoport megalakulásától, szervezetéről, működéséről és terveiről rövid nyomtatott tájékoztatót adott ki francia nyelven, melyet megküldött számos külföldi intézetnek és szakembernek. A magyarországi reneszánsz-kutatás új műhelyének a létrejötté kedvező nemzetközi visszhangot váltott ki: mind egyes intézetek, mind pedig egyes tudósok üdvözölték a Csoport megalakulását, felajánlva együttműködésüket és támogatásukat. (Igy: a Szovjetunióból, Romániából, Lengyelországból, az NDK-ból, Olaszországból, Svájcban, Franciaországból, Belgiumból, az Egyesült Államokból.) A nemzetközi kapcsolatok szervezettébbé tétele végett az Intézet vezetőségének, illetve a Magyar Tudományos Akadémia-nak a hozzájárulásával a Csoport kérte felvételét a reneszánsz-kutató intézetek nemzetközi szövetségébe (Fédération des Sociétés et Instituts pour l'Etude de la Renaissance). A Fédération 1970. augusztus 22-én Moszkvában tartott közgyűlésén egyhangúlag el is fogadta a Csoport csatlakozását.

Klaniczay Tibor

A romantika-munkacsoport vitaülése

A MTA Irodalomtudományi Intézetének romantika munkacsoportja 1970. október 21-én ülést tartott. Az értekezleten *Lukácsy Sándor* ismertette annak a tanulmánynak téziseit, amelyet *Liberalizmus—romantika—szocializmus* címmel az Intézetnek a SzUTA Gorkij Világtudományi Intézetével közösen tervezett tanulmánykötete számára készített, majd az előadást széleskörű vita követte.

Az előadó hangsúlyozta, hogy mindenekelőtt a szemantikai fogalmak tisztázását tartja szükségesnek, mivel a liberalizmus fogalma körül igen nagy a konfúzió. Jellegetes példája ennek, hogy míg egyfelől Joseph De Maistre a cári Oroszország kormányzatát minősítette liberálisnak, addig Vajda Péter „minden elnyomott szabadságtörekvéssel” tartotta egyértelműnek a liberalizmust. A fogalmi tisztázást Lukácsy Sándor szerint tartalmi jegyek alapján kell megteremteni. A továbbiakban azt fejtette ki, hogy a liberalizmus ősi jelszava — „szabadság és tulajdon” — egyszerre irányult a feudalizmus és a szocializmus ellen. *Polgári* szabadságról és *polgári* tulajdonról volt szó mindig a liberálisoknál. Az új doktrína létrejöttének feltételét pedig főként abban a felismerésben jelölte meg az előadó, mely szerint az emberek az anyagi javak maximális újratermelésére fordíthatják erejüket, ha megadatik számukra az egyéni kezdeményezés szabadsága. Ennek megfelelően a liberalizmus jellege mindig anti-tatista, individualis, antiintervencionista — jöllehet a liberális burzsoázia ezeket az elveket, valahányszor érdekei kívánták, szegre akasztotta.

Referátuma következő részében az előadó arról szólt, hogy a liberalizmus az egyenlőséget csak mint törvény előtti egyenlőséget hajlandó elismerni. Az amerikai Függelenségi Nyilatko-

zathban például nincs szó egyenlőségről, Mirabeau pedig hangsúlyozza, hogy a törvény előtti egyenlőség nem azonos a vagyoni egyenlőséggel. E szempontból jellegzetes, hogy 1793-ban a Konvent az emberi jogok új deklarációjába az alapvető emberi jogok közé elsőként az egyenlőséget vette fel, s csak utána a szabadságot. Buonarrotti s hívei szerint a szabadság egymagában szofizma, mit se ér egyenlőség nélkül. A buonarottianus kritika a legélesebb és a legkövetkezetesebb a liberalizmus ellenében. Éppen ezért a politikai gondolkodás alapvető ellentétpárjai így állíthatók fel: szabadság — egyenlőség; magántulajdon — köztulajdon; szabad konkurrencia — kötött gazdálkodás. Az előadó érvelése szerint a határ nem liberalizmus és radikalizmus közt húzódik — a radikálisok is a liberálisok körébe tartoznak! —, s nincs igazi ellentét a liberalizmus és a republikánus felfogás között sem.

Előadása második felében az utópista szocializmus és a romantika fogalmának kritikai értelmezésére tett kísérletet Lukácsy Sándor. Kifejtette, hogy az utópista szocializmus nem Marx és Engels tudományos érvényű terminusa, s ő a maga részéről ezt a kifejezést mai értelmében tudománytalannak, használhatatlannak tartja. Nem minden Marx és Engels előtti szocialista, kommunista — utópista. Blanqui például egész életében az utópisztikus megoldások ellen hadakozott. A romantikus irodalom pedig sem a liberalizmussal, sem a szocializmussal nem azonosítható. A romantikát támadták a liberálisok is, nemcsak a konzervatívok; a romantikát nem lehet pártokhoz, eszmeáramlatokhoz való viszonya alapján minősíteni. Az a lényeges, hogy értelmezésénél lássuk: milyen társadalmi talajon jön létre a romantika, hogy mindig konkrétan vizsgáljuk funkcióját, jellegét. A romantika nem a francia forradalom igénye és nem is tagadása, a romantika a francia forradalom és az ipari forradalom nyomán létrejött új társadalmi helyzet irodalmi leereagálása.

A kibontakozó vitában először Spira György szólt hozzá az előadáshoz. Hangsúlyozta, hogy a végső következtetéseket elfogadja, ugyanakkor azonban sok megállapítással nem ért egyet. A magántulajdon táborát szerinte tovább kell differenciálni, hogy ellentétek húzódnak meg ugyanis a magántulajdon hívei között. Míg a liberálisok lehetőleg törvényes, parlamentáris módszerekhez ragaszkodnak, a radikálisok nem, a demokratákat pedig nemcsak a módszerek különböztetik meg a liberálisoktól. A demokraták hajlandók a tulajdon bizonyos korlátozására, más elosztására. Liberális az, aki a korlátlan magántulajdon híve, „törvényes” eszközökkel; radikális, aki ugyanezt akarja, de forradalmi eszközökkel; demokrata, aki magántulajdont akar, de másfajta elosztással. Nem lehet szerinte minden történelmi személyiséget egyik vagy másik skatulyába besorítani, nem szerencsések a túl merev és túl tág kategóriák.

Hozzászólásában Trócsányi Zsolt is nagyobb mérvű differenciálást tartott szükségesnek a liberalizmus minősítésénél. A kispolgári demokratákat megítélése szerint meg kell különböztetni az agrárdemokratáktól, mivel a kispolgári demokraták rendelkeztek tulajdonnal. Felhívta a figyelmet a nacionalizmus kérdésének fontosságára, s annak végiggondolására, hogy melyek a liberalizmus fejlődésének kelet-európai, s azon belül magyar specifikumai? Gáldi László a romantika-fogalom szemantikai elemzésének elvégzését javasolta, s annak a nézetének adott kifejezést, hogy a romantika ideológiai alapjainak megítélésében Lukácsy Sándor túlságosan szigorú. Szabad György hozzászólása mindenekelőtt a felvilágosodás és a liberalizmus kapcsolatára emlékeztetett. Kifejtette továbbá, hogy a liberalizmus széles értelemben a polgári átalakulás alapvető eszmeáramlatának fogható fel, Nyugat-Európában pedig a francia forradalom teremtette polgári alapok korszerűsítése-megerősítése ideológiájának. Véleménye szerint megítélésénél a konzervatív oldalt sem szabad elhanyagolnunk. Ami a romantikát illeti, értelmezésében szerinte a régi rend elleni harc a döntő, az, hogy a liberalizmus és a romantika egyaránt az adott rend megváltoztatása érdekében lépett fel. Szegegy-Maszák Mihály az angol romantika és liberalizmus elemzéséből levonható tanulságokról, az angol liberálisok 1830 utáni polarizálódásáról, továbbá a romantika teremtette óriási szókincs-gyarapodásról szólt, míg Oltványi Ambrus hozzászólásában főként az előadás erényeit emelte ki. A romantika kérdésében teljesen csatlakozott Lukácsy álláspontjához, a romantika szerinte is sokkal tágabb kategória a liberalizmusnál, pozitíve nem definiálható. Nem értett egyet Szabad György romantika-értelmezésével — a romantikát szerinte nem lehet sem a liberalizmushoz, sem a szocializmushoz kapcsolni —, s nem tartotta elfogadhatónak a Spira György nyújtotta eszmétörténeti rendszerezést sem.

Sőtér István igen megfontolandónak ítélte meg a történész kollégák tanácsait. Elsősorban arról szólt, hogy a romantika kortársi jelenség a liberalizmussal, érvényesülése több irodalomban a liberalizmussal érintkezik. Megértéséhez a direkt politikai elhatárolás nem sokat nyújt, a romantika és a liberalizmus kapcsolatát mindig dialektikusan kell vizsgálni —, az árnyalatok nem közömbösek. Felhívta a figyelmet arra, hogy a kutatásnak a liberalizmus funkcióját a különböző adott helyzetekben érdemes elemeznie, továbbá a felvilágosodás és a liberalizmus összekötő szálaira, mely még Franciaországban is megfigyelhető, nálunk pedig az irodalomnak elsődrendű összetevő jelensége. Nálunk a felvilágosodás nemcsak elkésett, de

tovább is élt, mélyrehatóan befolyásolva a hazai romantika mozgását. *Fenyő István* elismerést érdemlőnek tartotta az elvégzett fogalmi tisztázó munkát, ugyanakkor bizonyos kérdésekben ellenvetéseket fogalmazott meg az előadóval szemben. Úgy vélte, hogy nem szerencsések az általános meghatározások, a körülhatárolt definíciók: szerinte már a magyar fejlődés is azt mutatja, hogy a konkrét életművek és problémakörök túlnőnek e meghatározásokon. *Spira György* fogalmi-rendszerét hajlékonyabbnak, differenciáltabbnak érezte az előadónál. A továbbiakban arra utalt, hogy a liberalizmusnak *Lukács Sándor* által adott kategóriája szűk az olyan jellegű életművek esetén, mint amilyen a *Vajda Péteré*, s *Eötvöst* sem lehet teljes egészében e kategóriába sorolni. Egyetértett azzal, hogy a romantikát nem szabad egyetlen eszméáramlathoz kötni, de hozzátette: számolni kell azzal, hogy a liberalizmus és a romantika számos országban párhuzamosan törekedett az adott rend megváltoztatására. *Vörös Károly* is akként vélekedett, hogy a liberalizmus és a romantika esetén egy adott fejlődés két oldaláról van szó. Emlékeztetett arra, hogy a továbbiakban az irodalomtörténetek feladata lenne a liberalizmus problémakörének vonatkozásában egyes műalkotások konkrét elemzésének eredményeit kamatoztatni. Felhívta a figyelmet egyszersmind az írói életművek vizsgálatának multhatatlanságára, továbbá bizonyos társadalompolitikai vizsgálatok elvégzésére.

Válaszában *Lukács Sándor* öt kérdést emelt ki a vita anyagából: az árnyalás szükségességét, a nacionalizmus problémáját, a felvilágosodását, a kapitalizmus feudális kritikájának szocialista felhangjait s az Eötvös-típusú szocializmus-közvetítőik szerepét. Egyetértett azokkal, akik az árnyalás fontosságát hangsúlyozták. A radikális, demokrata kifejezések létjogosultságát nem vonta kétségbe, de ezeket továbbra is a liberalizmus fogalomkörébe utalta. Hangsúlyozta, hogy a liberalizmus és a nacionalizmus összefüggésének problémáját szándékosan mellőzte: nem érzi ugyanis azonos közegben mozognak a két problémát. Elismeri persze, hogy van összefüggés: a polgári magántulajdon nagyon szereti a nemzeti piacot. Ami a felvilágosodás és a liberalizmus összefüggését illeti: azonosságot és különbözőséget is lát egyszerre. A liberalizmusnak nincs külön filozófiája: filozófiáját a felvilágosodásban kell keresni. Egyetértett *Szabad Györggyel* abban, hogy a kapitalizmus feudális kritikájával a jövőben foglalkozni kell. A szocializmus közvetítőinek szerepével kapcsolatban arra emlékeztetett, hogy az a tény, miszerint *Lukács Móric*, *Eötvös* közvetítik a szocialista elméleteket, nem jelenti egyszersmind szocialistakká válásukat. Végül arra hívta fel a figyelmet, hogy a liberalizmust *De Ruggiero* szerint sem lehet megkülönböztetni a radikálisok, demokraták elveitől.

Fenyő István

A középkelet-európai felvilágosodás szimpozium (Mátrafüred, 1970. november 3—5.)

A XVIII. század, a felvilágosodás százada soha nem szűnik meg vonzani a társadalomtudományok kutatóit. Nemcsak a franciák keresik és találják meg a „filozófusok századában” a mai Franciaország kialakulásának számos történelmi előfeltételét és szellemi forrását, hanem Középkelet-Európa népei is ebben a korszakban látják kibontakozni sokrétű és bonyolult módon mai nemzeti kultúrájukat. Ennek ellenére sem a magyar, sem a szomszédos népek tudománya nem tisztázta még megnyugtatóan saját felvilágosodásának problémáit. A hazai kutatásokat hosszú időn át gazdagította, s ugyanakkor be is árnyékolta a kétség-telenül nagy szerepet játszó francia s a kisebb mérvű német hatások vizsgálata.

Beszélhetünk-e középkelet-európai felvilágosodásról? S ha igen, milyen jegyei és sajátosságai vannak? Ugyanaz a jelenség és eszme milyen formában tűnik fel az egyes népeknél? Elsősorban ezekre a kérdésekre kerestek választ a mátrafüredi nemzetközi középkelet-európai felvilágosodás szimpozium különböző tudományágakat képviselő belga, cseh, francia, német, osztrák, román, szlovák és magyar résztvevői.

Köpeczi Béla megnyitójában hangsúlyozta, hogy a felvilágosodás nagy politikai, társadalmi, ideológiai vonulatát csak interdiszciplináris módon lehet megközelíteni. Ennek az alapelvnek a szellemében *Benda Kálmán* a XVIII. századi magyar társadalomról, *H. Balázs Éva* a jozefinizmusról, *Gáldi László* a felvilágosodáskori magyar nyelvről, *Horváth Károly* a korabeli irodalmi áramlatokról, *Mátrai László* az eszméletörténeti problémákról, *Sziklay László* a nemzet és nemzetiség kérdéseiről tartott előadást. A referátumokat élénk vita követte. Ehelyütt még csak izelítőt sem kívánunk adni a viták anyagából: az előadások és a viták elemző összefoglalásai 1971-ben kötetben fognak megjelenni, az Akadémiai Kiadó gondozásában.

A mátrafüredi szimpozium egyik főfeladata volt, hogy problémák felvetésével, s új kutatási területek kijelölésével előkészítse az 1972-ben, Bessenyei György munkássága kezdetének

kétszázadik évfordulója alkalmából Budapesten rendezendő nemzetközi felvilágosodás kongresszust, amelynek központi témája éppen a középkelet-európai felvilágosodás lesz.

A szimpoziumot a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete rendezte, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Francia Tanszékének közreműködésével. A tanácskozási meghívottjai közt voltak *Werner Bahner* (NDK, Berlin), *Karel Krejčí* (Prága), *Adrian Marino* (Kolozsvár), *Roland Mortier* (Brüsszel), *Ján Tibenský* (Pozsony), *Jacques Voisine* (Párizs, Sorbonne) és *Hans Wagner* (Salzburg) professzorok, akik értékes hozzászólásaikkal nagyban elősegítették közös munkánk sikerét.

A felvilágosodás-napok befejezése után a szimpozium résztvevői Egerbe kirándultak, és megtekintették a város történelmi, művészeti emlékeit.

Bene Ede

Intézeti hírek

(1970. augusztus 1—1971. május 31.)

Bojtár Endre tudományos munkatárs, a Litván Írószövetség meghívására 1970. július 15-től augusztus végéig a Szovjetunióban járt tanulmányúton. Vilniusban egy litván nyelvű magyar költészeti antológia előkészítésén dolgozott.

*

A Magyarok Világszövetsége, a Magyar Tudományos Akadémia intézeteinek közreműködésével 1970. augusztus 1. és 15. között rendezte meg Anyanyelvi Konferenciáját, amelyre a világ minden részén élő magyar tudósok, írók és művészek jöttek el. A konferencia külügyi előkészítő bizottságában *Bene Ede* képviselte Akadémiánkat. A konferencia keretében *Szabolcsi Miklós* levelező tag a mai magyar irodalomtudományról és kutatásokról, *Béládi Miklós* tudományos munkatárs a mai magyar irodalomról tartott előadást.

*

1970 augusztusában *A. R. Joaniszjan*, az Örmény Tudományos Akadémia alelnöke megbeszélést folytatott Intézetünkben *Szabolcsi Miklós* ügyvezető igazgatóval, *Lukácsy Sándor* osztályvezetővel és *Tarnai Andor* tud. főmunkatárssal.

*

Lukácsy Sándor osztályvezető 1970 augusztusában részt vett a moszkvai Nemzetközi Történész Kongresszuson.

*

Béládi Miklós tudományos munkatárs, 1970. augusztus 26. és szeptember 1. között a nyugat-németországi Bad-Marienbergben tartózkodott, ahol részt vett a Németországi Magyar Diákok Szövetségének 10. főiskolai hetén, és előadást tartott az utolsó negyedszázad magyar irodalmáról.

*

1970 augusztusának második felében rendezték meg a szovjet-észtonországi Tallinban a III. finnugor Nemzetközi Kongresszust. A kongresszuson előadást tartott *Klaniczay Tibor* levelező tag, igazgatóhelyettes, *Nyíró Lajos* osztályvezető, *Kiss József* csoportvezető és *Martinkó András* tudományos főmunkatárs.

*

A Nemzetközi Összehasonlító Irodalmi Társaság (AILC) 1970. augusztus 31-től szeptember 5-ig tartotta VI. kongresszusát, a franciaországi Bordeaux-ban. A kongresszuson Intézetünk több munkatársa vett részt és tartott előadást. Így *Sötér István* akadémikus, az Intézet igazgatója, *Szabolcsi Miklós* lev. tag, ügyvezető igazgató, *Klaniczay Tibor* lev. tag, igazgatóhelyettes, *Vajda György Mihály*, *Nyíró Lajos*, *Lukácsy Sándor* osztályvezetők, valamint *Bene Ede* külügyi titkár, *Hankiss Elemér* és *Sargina Ludmilla* tudományos munkatársak.

Az Összehasonlító Irodalmi Társaság a kongresszus utolsó napján, szeptember 5-én tartott közgyűlésén *Sötér István* akadémikust hároméves időtartamra elnökévé választotta. Ez volt az első eset, hogy egy nagy nemzetközi irodalomtudományi társaság magyar tudóst választott elnökévé.

*

Szabolcsi Miklós levelező tag, ügyvezető igazgató, 1970 szeptemberében részt vett a PUGWASH szervezet Chicagóban rendezett nemzetközi értekezletén.

*

Szörényi László tudományos segédmunkatárs 1970. szeptember 5-től 26-ig részt vett a velencei Fondazione Giorgio Cini ülésén.

*

Dr. Miloslav Laiske, a Szlovák Tudományos Akadémia munkatársa, Intézetünk vendégként 1970 szeptemberében tíz napot töltött Budapesten.

*

Szaunder József levelező tagot, Intézetünk tudományos tanácsadóját, a római egyetem vendégprofesszorává nevezték ki az 1970–71. tanévtől kezdődően.

*

Kovács István intézeti gyakornok, Herder-ösztöndíjasként az 1970–71. tanévben a bécsi egyetemen folytat tanulmányokat.

*

Fenyő István tudományos főmunkatárs, 1970. szeptember 29. és október 8. között Újvidéken tartózkodott a Hungarológiai Intézet meghívására és a jugoszláviai magyar irodalom fejlődését tanulmányozta.

*

1970 októberében *L. M. Bell*, az Egyesült Államok-beli princetoni egyetem magyar származású irodalomtörténész kutatója kilenc hónapos tanulmányútra Magyarországra érkezett. Kutatásait *Sőtér István* akadémikus és *Németh G. Béla* kandidátus irányításával folytatja. Ugyanakkor Arany Toldi estjének angol fordításához is végez előkészítő tanulmányokat.

*

Szabolcsi Miklós levelező tag, ügyvezető igazgató, az MTA és a British Academy közötti egyezmény keretében 1970. október 8. és 25. között Angliában járt tanulmányúton, melynek során különböző angol tudományos és felsőoktatási intézményekkel ismerkedett meg.

*

Vujicsics D. Sztoján tudományos munkatárs, 1970. október 20-án részt vett a belgrádi nemzetközi írótalálkozón.

*

Tarnai Andor tudományos főmunkatárs, 1970. október 25. és november 2. között Pozsonyban járt tanulmányúton és könyvtári, valamint kéziratári kutatásokat végzett.

*

1970. október 26. és 30. között Intézetünk meghívására az NDK Irodalomtudományi Intézetének delegációja tartózkodott Magyarországon, *Gerhard Ziegengast* professzor, az NDK Irodalomtudományi Intézete ügyvezető igazgatója vezetésével. Beszámoltak Intéze-

tük munkájáról és programjáról, valamint együttműködési szerződést írtak alá Intézetünkkel. A szerződést magyar részről *Sőtér István* akadémikus írta alá.

*

Vujicsics D. Sztoján tudományos munkatárs 1970. október 26. és november 8. között a zágrábi Irodalomtudományi Intézet meghívására Jugoszláviában járt tanulmányúton és a XVI. századi horvát vigjáték története tárgyköréből végzett kutatásokat.

*

Az európai irodalmak története című AILC vállalkozás Párizs–Budapest centruma *Jacques Voisine* Sorbonne-i professzor és *Sőtér István* akadémikus elnököltével 1970. november 2-án ülést tartott Intézetünkben. Az ülésen részt vett *Roland Mortier* professzor (Bruxelles), *Karel Krejčí* professzor (Prága), *François Mouret* docens (Liverpool), *Daniel Pageaux* docens (Rennes). Az ülésen a centrum tagjai elfogadták a készülő „Au tournant des Lumières” kötet tervét.

*

1970. november 3., – 5-én Intézetünk *Köpeczi Béla* levelező tag elnököltével, szimpóziumot rendezett Mátrafüreden, a középkelet-európai felvilágosodás és ezen belül a magyar felvilágosodás sajátosságairól. A szimpóziumon a különböző tudományágak magyar képviselői, valamint belga, cseh, francia, német, román és szlovák kutatók vettek részt. A szimpózium anyaga 1971 végén az Akadémiai Kiadó gondozásában könyvalakban is meg fog jelenni.

*

1970. november 11–13 között Intézetünk nemzetközi konferenciát rendezett a a szocialista világirodalom kialakulásáról. Az ülészak főrendezői *Szabolcsi Miklós* ügyvezető igazgató és *Illés László*, a Petőfi Múzeum főigazgatója voltak. A konferenciát *Sőtér István* akadémikus nyitotta meg. Az ülészak külföldi résztvevői között elsősorban szovjet, keletnémet és bolgár tudósok voltak.

*

Béládi Miklós tudományos munkatárs az Írószövetség kiküldetésében 1970. november elején részt vett a szocialista országok irodalmi folyóiratszerkesztőinek moszkvai konferenciáján.

*

Juhász Ferencné tudományos munkatárs 1970. november 2-től 20-ig Bécsben folytatott kutatásokat a szecesszió s általában a

századforduló irodalmi és művészeti problémáiról.

*

Sziklay László tudományos főmunkatárs és *Vujicsics D. Sztóján* tudományos munkatárs 1970. november 8. és 15. között a ljubljainai Szlovén Tudományos Művészeti Akadémián tettek látogatást, az ottani irodalomtudományi kutatások megismerése céljából.

*

Dr. Marko Fotez, a zágrábi Tudományos és Művészeti Akadémia főmunkatársa, ismert színházi szakember, 1970. november 12–26. között Intézetünk vendégeként Budapesten járt tanulmányúton.

*

Fenyő István tudományos főmunkatárs az Írószövetség kiküldetésében 1970. november 15. és 24. között részt vett az Afroázsiai Írószervezetek 4. Delhiben rendezett kongresszusán.

*

Az újvidéki Hungarológiai Intézet 1970. november 19–21. között tudományos ülésszakot rendezett a magyar–dél-szláv összehasonlító irodalomtudomány tárgyköréből. Intézetünk részéről részt vettek és előadást tartottak az ülésszakon *Varjas Béla* tudományos főmunkatárs, az Intézet Reneszánszkutató Csoportjának helyettes vezetője, *Vujicsics D. Sztóján* tudományos munkatárs és *Fried István* ösztöndíjas tanár.

*

Varjas Béla tudományos főmunkatárs 1970. december 3. és 15. között Pozsonyban, Brnóban és Prágában folytatott megbeszéléseket a készülő keletközép-európai reneszánsz-kötet cseh és szlovák munkatársaival.

*

Lukácsy Sándor osztályvezető 1970 decemberében előadást tartott a szófiai Magyar Intézetben rendezett Petőfi-szimpozionon.

*

A *Pamiętnik Slowianski* című, Varsóban megjelenő lengyel tudományos folyóirat 1970., XX. kötetének 298–299. lapján *Jerzy Słizewski* professzor részletes és pozitív bírálatot ír a lengyelekkel közösen szerkesztett, Intézetünk s a varsói egyetem magyar tanzéke közös gondozásában megjelent „Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből”²⁷ című kötetről.

*

1971. január 15-én a Nemzetközi Összehasonlító Irodalmi Társaság (AILC) magyar

tagozataként megalakult a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Összehasonlító Irodalomtudományi Szakosztálya (Société Hongroise de Littérature Comparée). A szakosztály elnöke *Kéry László*, alelnökei *Király István* és *Nagy Péter*, főtítkára *Bene Ede*.

*

Vajda György Mihály osztályvezető, aki az 1969–70-es tanévben a Sorbonne Összehasonlító Irodalmi Tanszékének vendégprofesszora volt, 1970 szeptemberétől a kanadai Edmontoni Egyetemen működött mint vendégprofesszor. Észak-amerikai tartózkodása folyamán több amerikai egyetemen is tartott előadást, így New Yorkban és Bloomingtonban. Külföldi tartózkodásáról 1971 januárjában tért vissza.

*

1971. február 26-án, 27-én és 28-án tartotta meg Párizsban, a Sorbonne-on *Sóth István* elnöklétével a Nemzetközi Összehasonlító Irodalmi Társaság 1971. évi első ülését. Február 26-án „Az európai irodalmak története” c. vállalkozás XVIII. századi kötetének szerkesztőbizottsága az ún. Párizs–Budapest centrum tanácskozott. E tanácskozáson magyar részről *Sziklay László* tudományos főmunkatárs számolt be a kelet-európai kutatócsoport munkájáról. Február 27-én az ún. Comité de Coordination tartotta meg ülését, ahol a tagok meghallgatták a bizottság titkárának, *Vajda György Mihálynak* beszámolóját, valamint egy új összehasonlító irodalmi folyóirat megindításának terve is megvitatásra került. Február 28-án a Társaság vezetőségi ülésén *Bene Ede* előterjesztette az Association Hongroise de Littérature Comparée felvételi kérelmét. Társaságunkat a vezetőség egyhangúan felvette testületi tagjai sorába.

*

1971. február végén a zágrábi egyetem Irodalomtudományi Intézete meghívására hat tagú küldöttséggel — *Szabolcsi Miklós* levelező tag, ügyvezető igazgató, *Illés László*, a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgatója, *József Farkas* tudományos főmunkatárs, *Béládi Miklós*, *Bojtár Endre*, *Vujicsics D. Sztóján* tudományos munkatársak — vetünk részt az Opatijában tartott avantgarde szimpozionon, amely *Szabolcsi Miklós* tanulmányai alapján az avantgarde értékelésének problémáival foglalkozott.

*

1971. március 12-én *Pierre Reboul* professzor, a Lille-i egyetem dékánja látogatott el Intézetünkbe. *Szabolcsi Miklós* ügyvezető igazgató és *Bene Ede* külügyi titkár folytattak vele megbeszélést.

*

1971. március 22-én *Muriel Bradbrook*, a Cambridge-i egyetem professzornője megbeszélést folytatott *Szenczi Miklós* professzorral, Intézetünk nyugat-európai csoportjának vezetőjével s a csoport munkatársaival.

*

Jurij Guszev, a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet tudományos munkatársa 1971 márciusában három hetet töltött Magyarországon tanulmányúton

*

Oleg Rosszijanov, a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet tudományos munkatársa 1971 áprilisában három hónapos tanulmányútra érkezett Magyarországra. Május 12-én előadást tartott Intézetünk Modern Magyar Irodalmi Osztályán.

*

1971. április 1-én *Paul Viallaneix* clermont-ferrand-i professzor (Franciaország) előadást tartott Intézetünkben, az irányítása alatt működő Centre du Recherches Révolutionnaires et Romantiques tudományos tevékenységéről, majd *Lukácsy Sándor* osztályvezetővel folytatott megbeszélést.

*

1971. április 5-én *Jan O. Fischer*, a prágai egyetem professzora megbeszélést folytatott Intézetünkben a Klasszikus Magyar Irodalmi Osztály tagjaival.

*

1971. április 4. és 8. között Intézetünk és a Magyar Összehasonlító Irodalmi Társaság vendégeként Magyarországon tartózkodott *François Jost* professzor, az illinois-i egyetem tanára. Intézetünkben „Littérature universelle — littérature comparée” címmel tartott előadást.

*

1971. április 14. és 18. között *Sziklay László* tudományos főmunkatárs és *Bene Ede*, Intézetünk külügyi titkára Pozsonyban tartózkodott, a Szlovák Tudományos Akadémia meghívására. A két akadémiai irodalomtudományi intézeteinek együttműködéséről, valamint egy Magyarországon rendezendő magyar–szlovák irodalmi szimpozion tervéről folytattak megbeszéléseket.

*

József Farkas tudományos főmunkatárs 1971 áprilisában kéthetes tanulmányúton

járt a zágrábi Irodalomtudományi Intézetben és az újvidéki Hungarológiai Intézetben.

*

1971. április 19-én a magyarországi tanulmányúton tartózkodó *Dr. Drágo Segá*, a Szlovén Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének igazgatója (Ljubljana) a mai szlovén irodalomtudományról tartott előadást, majd megbeszélést folytatott *Sziklay Lászlóval*, a Kelet-európai Csoport vezetőjével.

*

1971. április 27-én *Georges Mounin* Aix-en-Provence-i professzor kerekasztal konferenciát vezetett Intézetünkben „Szemiotika és irodalomtudomány” címmel.

*

André Stegmann professzor, a Tours-i Reneszánsz-kutató Intézet igazgatója, Intézetünk Reneszánsz-kutató Csoportjának meghívására két hetet töltött Magyarországon. Április 29-én „Signification du premier Humanisme Français” címmel tartott előadást. Stegmann professzor részt vett a soproni, a közép-európai humanizmus kérdéseivel foglalkozó tudományos ülészekon is.

*

1971. május 6–7–8-án Intézetünk Reneszánsz-kutató Csoportja, az egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékeinek közreműködésével, Sopron Város Tanácsának vendöksége alatt tudományos ülészekot rendezett, Lackner Kristóf születésének 400. évfordulója alkalmából, a közép-európai humanizmus kérdéseiről. Intézetünk munkatársai közül *Pirná Antal* tudományos főmunkatárs és *Sziklay László* tudományos főmunkatárs tartott előadást. Az ülészekon cseh-szlovákiai, jugoszláviai, lengyel és osztrák tudósok is részt vettek.

*

Sziklay László tudományos főmunkatárs 1971. május 12–21. között az újvidéki Hungarológiai Intézet vendége volt és ott előadást tartott a keletközép-európai összehasonlító irodalomtörténetiről.

*

Nyíró Lajos osztályvezető 1971 májusában részt vett a moszkvai „Szlovák irodalmak összehasonlító tanulmányozásának problémái” c. konferencián, majd Szófiában tartott előadást a Magyar Kulturális Intézetben „Eszetika és irodalomelméleti kutatások Magyarországon” címmel.